

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОГАТИРЧУК Катерина Олександрівна

УДК 94:394:373-053.2/6(477) «1960/1980» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ
ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х рр. ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

032 – історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступення кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. О. Богатирчук

Науковий керівник:

Стоян Тетяна Андріївна,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 Історія та археологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017.

Зміст анотації

Дисертаційна робота є однією із перших спеціальних праць, присвячених реконструюванню повсякденного життя дітей і підлітків в Українській РСР 60 – 80-х років ХХ ст.

Проведений аналіз рівня наукового осмислення проблеми засвідчив відсутність комплексного дослідження, предметом висвітлення якого були б аспекти повсякдення дітей та підлітків шкільного віку в радянській Україні періоду «застою». Джерельна база дисертації представлена комплексом документів і матеріалів, значна кількість яких вводиться до наукового обігу вперше. Особливу новизну й інформаційне навантаження мають джерела усної й візуальної історії, зібрані автором серед респондентів, учнівські роки яких проходили в межах досліджуваного періоду. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи – історизму, об'єктивності, всебічності, розвитку та комплексності, світоглядного плюралізму, що дозволило комплексно та ґрунтовно дослідити процеси, які відбувалися в суспільстві та їх вплив на всі складові дитячого повсякдення. Також для вирішення поставлених завдань в дисертаційному дослідженні було використано великий арсенал спеціальних історичних методів відповідно до вимог сучасних дискурсів історичного дитинознавства. Особливу увагу приділено понятійно-термінологічному забезпеченню теми дисертації, зокрема таким поняттям як «дитинство», «діти та підлітки шкільного віку»,

«шкільне повсякдення», «учнівська молодь», «соціалізація» та ін. Важливим на нашу думку, виявилось також тлумачення дефініцій буденності та її складових: державна політика, соціальний захист, соціалізація, дозвілля, відпочинок, вільний час та ін.

Проаналізовано зміст і основні напрями роботи керівництва республіки та забезпечення ефективності системи соціального забезпечення дітей і підлітків, зокрема спрямовані на зміцнення здоров'я дітей, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери, надання соціальних пільг, охорону праці неповнолітніх, контроль за безпритульними та бездоглядними. Найрезультативнішим з огляду на реальні чинники, що безпосередньо впливали на рівень і якість життя дитини часів «застою», стало вирішення проблем у галузі освіти та медичного обслуговування, надання соціальних пільг дітям з особливими потребами та створення умов для їх повноцінного розвитку. Правове поле щодо підтримки охорони дитинства становили Конвенція ООН про права дитини, закони СРСР та УРСР.

Розкриваються механізми соціалізації дітей і підлітків УРСР. Для часів «брежнєвського застою» характерним було виховання дітей у дусі вимог і потреб партійно-радянської системи, перш за все на засадах комуністичної ідеології. Основна увага приділялася вихованню патріотизму, відданості партії та Батьківщині, а також на військово-патріотичне, ідейне, трудове, фізичне та естетичне виховання, що були основними напрямками у процесі соціалізації «майбутнього будівничого комунізму».

В дисертації висвітлено заходи радянської влади щодо створення та впровадження інфраструктури, яка б забезпечувала ефективну роботу з виховання підростаючого покоління. Варто зазначити, що державна інфраструктура для забезпечення ідейного виховання дітей і підлітків у досліджуваній період була чітко структурованою. В основі цієї ієрархічної структури перебували шкільні установи, першочерговим завданням яких було виховування дітей на комуністичних ідеалах та відданості комуністи

стичній партії. До виховної роботи з учнями активно залучався весь шкільний педагогічний колектив, з яким проводилася відповідна робота для «покращення» їх просвітницької діяльності серед учнів. З'ясовано, що здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи, педагоги, громадськість створювали умови для того, щоб всі діти відвідуючи школу, з самого раннього віку переймалися партійно-комуністичними ідеями. Одним із провідних напрямів комуністичної роботи зі школярами було атеїстичне виховання, елементи якого визначалися обов'язковими складовими як шкільних навчальних планів, так і планів позашкільної роботи з учнями. Проте, разом із іншими різновидами виховної роботи в школі результати атеїстичного виховання оцінювалися перш за все не за кінцевими показниками, а за кількістю проведених заходів. Однією із важливих ланок антирелігійної пропаганди в учнівському середовищі виступала індивідуальна атеїстична робота з учнями. Особливу увагу вчителі мали приділяти дітям із родин так званих сектантів. У виховній роботі з учнівською молоддю передбачалися різноманітні організаційні форми її здійснення: бесіди, які знайомили молоде покоління з боротьбою комуністичної партії за побудову комунізму; лекції про життя і революційну діяльність В. І. Леніна; організація ленінських куточків; політінформація; піонерські збори; зустрічі з ветеранами тощо. Особливо поширеним був так званий інститут політінформації, заходи в рамках якого передбачалися щотижня і викликали найбільше невдоволення в учнів. Досить поширеним явищем досліджуваного періоду в ракурсі комуністичного виховання стала діяльність шкільних гуртків, які діяли під егідою комуністичних та комсомольських організацій і присвячувалися насамперед такій тематиці як «Біографія В. І. Леніна», «Наш ленінський комсомол», що мали сприяти підвищенню ідейно-політичного рівня учнівської молоді. Увесь арсенал ідейно-політичного впливу працював на мету прищеплення підростаючому поколінню віри в ідеали комуністичної моралі та безперечної відданості партійно-радянській системі та її еліті.

Проаналізовано соціально-побутове забезпечення школярів під час перебування в навчальному закладі, зокрема досліджено систему організації харчування, стан медичного обслуговування, транспортного забезпечення тощо. Визначено основні форми та зміст організованого дозвілля, досліджено особливості відпочинку під час канікул, подано характеристику різновидів таборів, позашкільних закладів освіти, гуртків різного спрямування. Розглянуто неофіційне (самоорганізоване) проведення вільного часу дітьми, зокрема його змістову наповненість. Окремо увагу приділено зовнішньому вигляду школярів.

Документи засвідчили, що радянська системи забезпечення харчуванням школярів була наближена до досконалої, хоча існували й недоліки в цій справі. Враховувалися фізіологічні та санітарні норми, раціони й режими харчування були відпрацьовані спеціально для виховання здорового та сильного майбутнього покоління. Проаналізувавши архівні дані та усні свідчення респондентів, нами складено приблизне меню сніданків та обідів у школах УРСР. Більшість шкіл мали спеціалізовані їдальні і забезпечували учнів гарячим харчуванням. Відсоток шкіл, які обмежувалися лише буфетами, був незначний.

Одним з пріоритетних напрямів соціальної роботи державних органів серед дітей та підлітків виступала охорона здоров'я учнів. Щорічно в республіці проводилися медичні огляди школярів із залученням висококваліфікованих спеціалістів та здійсненням лабораторних і рентгенологічних досліджень. Виявлених хворих дітей брали на диспансерний облік і надавали необхідне лікування. Спільно із працівниками охорони здоров'я в школах проводилася санітарно-освітня робота. Згідно з навчальними планами школярам викладалися основи медичних знань, де вивчали питання особистої гігієни, раціонального харчування учнів. Для дітей було розроблено примірний режим дня та правила особистої гігієни.

В досліджуваній період спостерігаються заходи з боку радянського керівництва щодо оптимізації навчально-виховного процесу, зокрема

об'єднання малокомплектних шкіл. Тому важливим питанням у соціально-побутовому забезпеченні школярів виступала належна організація підвозу учнів до шкіл, особливо із сільської місцевості, що проживали за межею пішохідної доступності (відстань більше 3 км.), до навчальних закладів. Транспортні питання вирішувалися створенням парку автобусів при школах, залученням транспортних засобів з найближчих підприємств та колгоспів для забезпечення регулярного перевезення учнів. Ще одним шляхом вирішення цієї проблеми було створення інтернатів при школах, що в свою чергу викликало серйозні застереження у батьків школярів, адже діти тривалий час перебували поза сім'єю.

Проаналізовано та зроблено розподіл форм і видів відпочинку дітей на офіційне (державне) та неофіційне (самоорганізоване). Офіційне організоване дозвілля учнівської молоді в УРСР здійснювалося різноманітними закладами позашкільної освіти та шкільними гуртками, проводилися регулярні різноманітні масові конкурси, виставки, змагання, огляди дитячої творчості тощо. Під особливим контролем знаходився організований відпочинок школярів під час канікул. Що ж стосується неофіційного (саморганізованого) відпочинку, тут ми виділяємо такі компоненти проведення вільного часу дітьми, як народні ігри (часто містили елементи дитячого фольклору), а також читання різнопланової літератури, журналів, газет, прослуховування радіо, ігри на дитячих майданчиках, прогулянки тощо. Подано характеристику та детальний опис розглянутих компонентів. Здійснено компаративний аналіз проведення дозвілля й вільного часу міськими і сільськими школярами. Основні розбіжності прослідковуються в організованій формі дозвілля.

Слід наголосити, що особлива увага зверталась на зовнішній вигляд дитини під час перебування в школі. В 60 – 80-ті рр. XX ст. шкільна форма була обов'язковою, і мала дисциплінувати та згуртовувати дітей. Вона була єдиним можливим шкільним одягом та мала відповідати усталеному зразку.

Визначено перспективні напрями подальшого вивчення, наукового та практичного дискурсу проблем дитинознавства, означено рекомендації щодо вдосконалення форм і методів державної політики у галузі шкільного повсякдення, його структури та змісту.

Ключові слова: повсякденне життя, дитинство, діти і підлітки, учнівська молодь, соціально-побутове забезпечення, дозвілля, соціалізація школярів, ідейне виховання, радянська партійна державна система, «застій», УРСР.

ANNOTATION

Bogatyrchuk K. O. Everyday life of children and youth in the Ukrainan SSR (late 1960's- early 1980's). – The manuscript.

Disertation on the of Hiostorical Sciences (Doctor of Filosofhy). Degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine (032 – History and archeology). – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2017.

Annotation content

The thesis is one of the first specific studies devoted to the reconstruction of children and youth everyday life in the Ukrainian SSR during 60's and 80's of the twentieth century.

The thesis has highlighted the scientific reflection of the problem due to aspects of children and jouth everyday life in the Soviet period of «stagnation» and confirmed the lack of a comprehensive study of mentioned items.

The source base of the thesis contains a set of documents and materials, being completely new to scientific discourse. The verbal and visual history sources collected by the author among the respondents whose studentship having passed within investigated period, are of special relevance and represent a good deal of information.

The theoretical and methodological foundation of the thesis is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, development and complexity, ideological pluralism. It has allowed to investigate comprehensively

and thoroughly the processes occurring in the society as well as their influence on all child's daily life components.

A large number of historical methods in accordance with the requirements of modern discourses of historical childhood studies has been used in the thesis to solve the set tasks.

The conceptual and terminological support of the thesis is focused on, as well as the following concepts like «childhood», «children and youth», «school life», «socialization», etc. The definitions of daily life and its components' interpretation such as state policy, social protection, socialization, entertainment, leisure time, etc. are determined to be of a great importance.

The content and main directions of the highest – level leaders' work due to ensuring the effectiveness of the social security system for children and juveniles, in particular, targeted to children health maintenance, meeting cultural and educational needs, as well as providing good living conditions, social benefits and labour protection of minors, monitoring homeless and neglected ones are analyzed.

Taking into account real factors, directly affecting on the level and quality of child's life the most successful one was the solving of education and health maintenance problems, providing social benefits to children with special needs and creating conditions for their full development during the «stagnation» period. The UN Convention on the Rights of the Child, the laws of the USSR and the Ukrainian SSR, made the legal framework for the childhood protection.

The mechanisms of socialization of children and juveniles of the Ukrainian SSR are revealed. During the «Brezhnev stagnation» period, it was common thing to raise children in the spirit of the Soviet system requirements, primarily on the principles of Communist ideology. The main priorities were aimed to the patriotic education, devotion to the Party and the Motherland, as well as military patriotic, ideological, labor, physical and aesthetic education. They defined the process of «the future builder of communism» socialization.

The measures taken by the Soviet authorities to create and implement an infrastructure providing an effective work for the younger generation upbringing

are covered in the thesis. The state infrastructure for the children and juveniles ideological upbringing in the investigated period should be noted to be clear. School establishments constituted this hierarchical structure foundation. Their primary task was to raise children in the spirits of Communist ideals and Communist Party loyalty. The teaching staff was actively engaged into educational work with pupils. The corresponding work to «improve» their educational activities among pupils was hold. It has been found out that carrying out of Communist Party education policy, state bodies, teachers, and the public created conditions for all children attending school, to be interested in Communist Party ideas from the very earliest years. One of the leading directions of ideological work with schoolchildren was atheistic education. Its elements contained both school curriculum and out-of-school activities. However, like other varieties of educational work at school, the results of atheistic education were evaluated primarily not by the eventual result, but the number of performed activities. The individual atheistic work with children was one of the important vectors of irreligious propaganda in the pupils environment. Teachers must have paid particular attention to children from sectarians' families.

Young people were provided with various organizational forms of its implementation: conversations acquainting the younger generation to the struggle of the Communist Party for the Communism construction; lectures about the life and revolutionary activities of Volodymyr Lenin; Lenin corners arrangements; political briefing; pioneer and veterans meetings etc. The Institute of Political Propaganda was the most widespread those times. Events scheduled weekly within it caused the greatest pupils' discontent. A rather common phenomena of the investigated period in terms of Communist education was the study groups activity operated under the auspices of Communist and Komsomol organizations . They observed the following topics like as «Biography of Volodymyr Lenin», «Our Lenin Komsomol», which were supposed to provide the increasing of ideological and political level of the youth.

The whole arsenal of ideological and political influence worked to bring the younger generation of faith into the ideals of Communist morality and undeniable devotion to the Soviet system and its elite.

The social welfare services of schoolchildren during their studying at the educational establishment is analyzed. The nutritional system, the level of health maintenance, transport security is investigated.

The schoolchildren appearance takes a special mention. The basic forms and content of arranged entertainment are determined, the leisure time features during the holidays are researched, as well as the characteristics of camps varieties, out-of-school educational institutions, different study groups are described. The unofficial (self-organizing) of children leisure time conduct, its content is considered.

The documents have testified that the Soviet system of schoolchildren nutrition providing was almost perfect, with some shortcomings within it. Physiological and sanitary norms had been taken into consideration as well as rations and dietary regimens had been worked out specifically for the healthy and strong future generation upbringing. Having analyzed the contemporary records and the respondents verbal evidence, an approximate menu of breakfast and lunch at the schools of the Ukrainian SSR was compiled. Most schools had specialized dining rooms and provided their pupils with hot meals. The number of schools limited to buffets was insignificant.

One of the social work priority directions among children and juveniles that State bodies had was the protection of pupils' health. Medical examinations of schoolchildren with the assistance of highly qualified specialists as well as laboratory and radiological research were conducted in the Ukrainian Republic annually.

Diagnosed sick children were taken to a dispensary for diseases, and they received the necessary treatment there. Sanitary and educational work was carried out with the assistance of the school doctors. According to the curriculum, Fundamentals of Medicine was taught. Pupils studied issues, concerning to the

personal hygiene, nutritional education of children. For children, an exemplary day regimen and personal hygiene rules were developed.

During the investigated period, there were measures taken by the Soviet leadership to optimize the educational process, the unification of small schools in particular. Therefore, an important issue in the social welfare services of schoolchildren was the proper arrangement of bringing pupils to schools, especially pupils from rural areas, living beyond the boundaries of pedestrian accessibility (more than 3 km distance) from schools to educational establishments. Transport issues were solved by the creation of the bus fleets at schools, involving the closest enterprises and collective farms vehicles to ensure the regular pupils transportation. Another way of solving this problem was to create boarding schools, but it caused serious warnings among parents of schoolchildren, because the children were out of the family for a long time.

It should be emphasized that particular attention was paid to the children appearance while their studying in school. In the 60's and 80's of the twentieth century. The school uniform was compulsory, and, it intended to discipline and unite the children. It was the only possible school uniform being supposed to fit a well-established pattern.

Keywords: everyday life, childhood, children and juveniles, youth, social welfare services, leisure, socialization of pupils, ideological upbringing, Soviet state system, «stagnation», Ukrainian SSR.

**Список опублікованих праць за темою дисертаційного
дослідження:**

Статті у фахових виданнях

1. Богатирчук К. О. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд» / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 13. – К., 2015. – С. 252-257

2. Богатирчук К. О. Організація харчування школярів Української РСР / К. О. Богатирчук // Вісник аграрної історії: науковий журнал. – Вип. 11-12. – К., 2015. – С.134-140
3. Богатирчук К. О. Літній відпочинок у повсякденному житті школярів радянської України в часи «застою» / К. О. Богатирчук // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. Ч. 4. – Тернопіль, 2015. – С. 67-70
4. Богатирчук К. О. Стан медичного обслуговування та повсякденна гігієна учнівської молоді України доби «застою» / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К., 2016. – С. 56-65.
5. Богатирчук К. О. Трудове профільне навчання учнівської молоді в Україні 60–80-ті рр. ХХ ст.» / К. О. Богатирчук // Науковий вісник Запорізького національного університету. – Вип. 46. – Запоріжжя, 2016 – С. 278-282
6. Богатирчук К. О. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР 1965–1985 рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 105 (№2). – К., 2016. – С. 79-84
7. Богатирчук К. О. Державна політики щодо дітей і підлітків Української РСР 1960-1980-ті рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 122 (№7). – К., 2017. – С. 78-81

Публікації, що додатково відображають результати досліджень

1. Богатирчук К. О. Роль естетичного виховання школярів Української РСР в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. / К. О. Богатирчук // XXXI Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний потенціал світової науки – ХХІ сторіччя». – Запоріжжя, 2015. – С. 3-5.
2. Богатирчук К. О. Трудове виховання в повсякденному житті школи Української РСР 1960-ті-1980-ті рр. / К. О. Богатирчук // V щорічна

Всеукраїнська науково-практична конференція «Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки». – К., 2015 – С. 14-19.

3. Богатирчук К. О., Стоян Т. А. Дозвілля школярів м. Києва в 1965–1985 рр. / К. О. Богатирчук, Т. А. Стоян // Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики для суспільних наук». – Львів, 2015. – С. 65-67.

4. Богатирчук К. О. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.): сучасна українська історіографія / К. О. Богатирчук // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки ХХІ століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень». – Дніпропетровськ, 2015. – С. 10-15.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Стан наукового вивчення проблеми.....	22
1.2. Джерельний комплекс дослідження.....	40
1.3. Методологічні засади та понятійно-термінологічний апарат	49
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УРСР ПЕРІОДУ «ЗАСТОЮ»	62
2.1. Система соціального захисту дитинства в УРСР	62
2.2. Процес соціалізації дітей і підлітків.....	80
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ШКОЛЯРІВ.....	97
3.1. Державна інфраструктура для забезпечення виховної роботи серед учнів.....	97
3.2. Ідейно-виховна складова у формуванні комуністичного світогляду молоді.....	109
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА В 60-80-х рр. ХХ ст.....	129
4.1. Соціально-побутове забезпечення школярів.....	129
4.2. Форми дозвілля та відпочинку учнівської молоді.....	158
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	203
ДОДАТКИ.....	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКЛСМ	Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді
ВЦРПС	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ДАК	Державний архів м. Києва
ДАКО	державний архів Київської області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДЕТС	Дитяча екскурсійно-туристична станція
КК	Кримінальний кодекс
КПРС	комуністична партія Радянського Союзу
к/п	капронова підошва
КпК	кримінально-процесуальний кодекс
КпШС	Кодекс про шлюб та сім'ю
ЛТЕК	лікувально-трудова експертна комісія
Мінфін	Міністерство фінансів УРСР
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
ООН	організація об'єднаних націй
РНК СРСР	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних республік
РСР	Радянська Соціалістична Республіка
СЕС	санітарно-епідеміологічна станція
СШ	середня школа
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦК КПУ	Центральний комітет комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За умови проголошеного курсу європейської інтеграції України відбувається модернізація всіх сфер діяльності суспільства, яке зорієнтовано на європейські культурні цінності, що ґрунтуються на людиноцентризмі та передбачають турботу про молоде покоління. Виходячи з цієї інтеграційної перспективи, у нашій країні особливої уваги потребує дитяче повсякдення. Серед першочергових завдань визначено навчання, виховання, всебічний та гармонійний розвиток підростаючого покоління, соціальний захист і підтримка дитинства, адже турбота про дітей є не тільки показником життєвого рівня населення будь-якої країни, а й свідченням перспектив державного поступу. Втілення цих завдань у життя не можливе без врахування історичного досвіду попередніх поколінь, аналізу та узагальнення закономірностей, тенденцій суспільного поступу, зокрема трансформації сфери повсякденного життя різних категорій суспільства, у тому числі дітей і підлітків.

Дослідження має не тільки суспільну, а й наукову актуальність. Історія повсякдення є однією з найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Проте аналіз наявної історіографічної літератури засвідчує недостатній рівень наукового осмислення означеної проблеми. Маловивченим як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії залишається молодіжне повсякдення радянського періоду української історії, зокрема особливості повсякденного життя дітей та підлітків доби «застою». Тому аналіз державної політики щодо дітей і підлітків, матеріально-просторової й соціально-культурної сфери дитинства, а також впливу ідеології на формування світогляду школярів становить особливий науковий інтерес та актуальність. Розгляд питань, пов'язаних із історичним досвідом процесу розвитку особистості дитини, формуванням її моральних, ціннісних орієнтирів, врахування історичного досвіду у їх вирішенні є важливою складовою ефективною державної стратегії щодо молодого покоління незалежної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри міжнародних та регіональних студій факультету історичної освіти «Соціальна історія України та світу».

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 25 грудня 2014 р. (протокол № 5).

Метою дослідження є реконструкція та об'єктивний комплексний аналіз особливостей повсякденного життя дітей і підлітків Української РСР другої половини 60-х – першої половині 80-х рр. ХХ ст.

Досягнення окресленої мети передбачає вирішення таких дослідних **завдань**:

- *з'ясувати* стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; *визначити* повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми й понятійно-термінологічний апарат дослідження;
- *розкрити* ступінь ефективності державної системи соціального забезпечення та охорони дітей і підлітків в Українській РСР доби «застою»;
- *визначити* пріоритетні напрями соціалізації підростаючого покоління в радянське суспільство і їх результативність;
- *дослідити* основні складові державної інфраструктури щодо забезпечення виховної роботи серед учнів та особливості ідейного виховання молоді, *конкретизувати* специфіку утворення цих організацій;
- *проаналізувати* основні соціально-побутові реалії повсякденного життя учнівської молоді в загальноосвітній школі;
- *виявити* основні форми, зміст, особливості дозвілля і відпочинку школярів;

- *окреслити* перспективні напрями подальшого вивчення та всебічного узагальнення питань дитинства; *сформулювати* рекомендації для подальшого вдосконалення форм і методів державної системи формування структури й змісту шкільного повсякдення учнівської молоді.

Об'єктом дисертаційного дослідження є повсякдення молоді як окремої категорії населення українського суспільства радянського періоду.

Предмет дослідження – повсякденне життя шкільної молоді в Українській РСР другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження обґрунтовуються предметом наукового пошуку і процесу пізнання та охоплюють період з другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Вибір *нижньої межі* дослідження пояснюється початком нового етапу в житті радянського суспільства, який ознаменувався в історії як «застій», що характеризується відходом від попереднього курсу політики влади та початком нових реформ, у тому числі з внесенням змін до закону про середню освіту в 1966 р. «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи»; *верхня межа* – пояснюється черговою зміною влади, що стало початком «перебудови» всіх сфер суспільства, включаючи шкільну систему освіти. Задля глибшого і детальнішого висвітлення деяких сюжетів роботи автор подекуди відхиляється від визначеної хронології.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються території республіки Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження зумовлена постановкою та розробкою історичної проблеми, досі не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження.

У дисертації вперше:

- зроблено спробу комплексного дослідження повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку Української РСР другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.;
- введено у науковий обіг значну кількість архівних джерел, усної та візуальної історії. Особливу новизну й інформаційне навантаження мають джерела усної історії, зібрані автором серед респондентів, учнівські роки яких проходили в межах досліджуваного періоду;
- проаналізовано основні складові державної політики щодо соціального забезпечення та підтримки дітей і підлітків Української РСР;
- визначено пріоритетні напрями соціалізації підростаючого покоління в радянське суспільство;
- розкрито соціально-побутові реалії повсякденного життя учнівської молоді під час перебування в школі, зокрема харчування, медичне обслуговування, транспортне забезпечення та зовнішній вигляд дітей;
- узагальнено й проаналізовано різновиди дозвілля і відпочинку школярів.

Уточнено:

- понятійно-термінологічний апарат (зокрема, діти й підлітки розглядаються як окрема соціально-демографічна група, що переживає період становлення, соціалізації та адаптації до світу дорослих під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільства);
- кількісні та якісні показники соціально-побутової й дозвілєвої сфер повсякденного життя учнівської молоді досліджуваного періоду.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження офіційного дискурсу радянської влади доби «застою» щодо проблеми дитинства в цілому та його повсякденності зокрема;
- вивчення специфіки формування світогляду учнівської молоді.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона певною мірою дозволяє заповнити прогалини в історіографічному полі соціальної історії

України 60–80-х рр. ХХ ст., спонукає фахівців різних сфер суспільствознавства до міждисциплінарного підходу при вивченні основних суспільних груп. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії України, зокрема соціальної, з українознавства, історичної демографії, соціології, етнографії; для підготовки студентів історичних, педагогічних, економічних та політичних спеціальностей вищих закладів освіти, підготовці програм та методичних рекомендацій. Висновки дослідження можна використати при формуванні державних програм соціального розвитку, програм національно-патріотичного виховання української молоді, а також щодо виконання національного плану дій в рамках реалізації Конвенції ООН про права дитини.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні результати положень дисертації доповідалися, отримавши схвалення, на **10** міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: XXXI Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал світової науки» (Запоріжжя, 2015); V щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук» (Львів, 2015); Науково-звітній конференції викладачів і аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ 2015, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки ХХІ століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпропетровськ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 2015, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування державної освітньої політики: філософські, теоретичні та прикладні аспекти» (Київ, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державотворча спадщина гетьмана Богдана Хмельницького» (Київ, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у **11** публікаціях, серед яких **7** статей у фахових виданнях МОН України, **4** з яких опубліковані у виданнях, що індексуються міжнародними науково-метричними базами даних, решта – матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 332 сторінки (із них: основний текст – 202 сторінки, список використаних джерел і літератури 57 сторінок (570 назв); додатки 73 сторінки (9 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Період незалежності Української держави характеризується підвищеним інтересом з боку науковців до вивчення повсякденного життя різних категорій населення, зокрема їх побуту та дозвілля. Проте, ще багато аспектів цього перспективного напрямку наукового пошуку лише окреслені й потребують особливої уваги дослідників, ретельного джерельного та історіографічного опрацювання й узагальнень.

До малодосліджених проблем повсякденного життя українського суспільства можна віднести й таку категорію населення як діти, які є невід'ємною складовою не тільки суспільства, а й держави в цілому. Попри існування великої кількості праць з історії радянського соціуму, питання історії дитинства, носить більш фрагментарний характер, майже відсутні дослідження, де б розкривався період шкільного життя дітей в Українській РСР доби «застою».

Як зазначав дослідник І. Кон, «... Люди звикли, що дитину і світ дитини досліджують психологи і педагоги. А це зовсім не так. Розвиток і виховання дитини проходять у певному середовищі, нерозривно пов'язаними з іншими сторонами суспільного життя, які знаходяться в стані історичного розвитку та змін» [377, с. 3]. Діти та дитинство, як предмет наукових досліджень, лише наприкінці ХХ ст. отримали належне визнання серед соціальних пріоритетів, що знайшло своє відображення в Міжнародній конвенції прав дитини [162] та зумовило перегляд ставлення суспільства до дітей [331, с. 140].

Отже, вивчення історії дитинства, зокрема шкільний період їх розвитку, набуває особливого значення і є важливим для розуміння переломних моментів у житті дітей та підлітків. Розробка цієї проблеми дозволить врахувати досвід минулого задля успішного реформування

освітнього простору та належного піклування з боку держави щодо підростаючого покоління.

В *історіографічному огляді* опрацьовано опубліковані наукові дослідження, які певною мірою дотичні досліджуваній проблемі. Весь комплекс вітчизняної та зарубіжної історіографії поділяється на три групи за проблемно-хронологічним принципом: 1) загальні наукові праці присвячені проблемі дитинства; 2) роботи загального характеру з історії повсякденності означеного періоду; 3) дослідження присвячені безпосередньо радянському шкільництву й, зокрема, повсякденню дітей і підлітків другої половини 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст.

Першу групу становлять праці українських та зарубіжних дослідників теоретичного і практичного характеру, присвячені проблемі дитинства, використання яких є необхідним у процесі вивчення означеної проблеми. Із вказаних праць ми виділяємо кілька підгруп.

До першої підгрупи відносимо дослідження українських науковців. Дитинство, як складова життєвого циклу людини, тривалий час в Україні не було об'єктом інтересу ні широких верств громадськості, ні науковців. У сучасній історіографії не існує єдиної точки зору на поняття «дитинства». Через його полідисциплінарність вчені розглядають цей термін через призму історії, соціології, психології, філософії, педагогіки, етнології тощо. Як зазначає дослідниця І. Голубєва «...слово «дитинство» не згадувалося видатними укладачами словників національних мов. Наприклад, це слово відсутнє в словниках Б. Грінченка та В. Даля. Навіть коли почали видаватися багатотомні національні енциклопедії, що фіксують зміст термінів, які певною мірою характеризують досягнутий рівень розвитку узагальнюючого мислення за конкретно-історичних умов, слову «дитинство» досить рідко присвячувалися окремі статті не тільки в універсальних, й у галузевих, спеціалізованих енциклопедіях. У сучасних довідникових виданнях дитинство визначається як юридична категорія. Увага юристів до дітей фактично започаткувала один із продуктивних напрямів осмислення

дитинства, а саме: його дослідження як великої системи, субстрат якої утворюють суб'єкти відносин дитинства (діти, батьки, опікуни, родичі, вихователі, вчителі, лікарі й (інші), а структуру – зв'язки між цими суб'єктами» [520, с. 9-11].

Історичний аспект дитинства залишається наразі малодослідженим в українській історіографії. На сьогодні існує фундаментальна праця відомих українських етнологів у галузі дитячої субкультури «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура» [337], присвячене віковій групі дітей і містить певні матеріали з історії сільського дитинства XIX ст. – кінця 20-х років XX ст. Автор Н. Заглада, напрацювання якої увійшло до вище зазначеної збірки, акцентує увагу саме на дитячій субкультурі, розкриває дитячий побут, харчування з точки етнографічного дослідження. Праця є важлива для визначення та розкриття методологічної частини нашого дослідження.

Варто звернути увагу на «Хрестоматію з українського дитинознавства» [485], яка являє собою стислий нарис формування дитини як особистості від народження й до фізіологічного дозрівання та входження у доросле життя. Дослідниця Л. Маєвська у своїй праці «Етнопедагогіка» [401] прагне обґрунтувати необхідність комплексного вивчення світу дитинства, розкриває головні чинники впливу на формування моделі світу дитини, а також подає визначення багатьох понять, пов'язаних із дитинством – «дитяча субкультура», «структура дитячої субкультури» тощо.

Важливою, для розробки теми нашого дослідження, є дисертаційна робота І. Голубевої [521], в якій авторка висвітлює дитинство як об'єкт і предмет соціально-демографічної політики України. Нею розроблено нові теоретико-методологічні та методичні засади дослідження цього явища як наукової міждисциплінарної проблеми.

Дитинство, як предмет дослідження філософії, розглядає у своїй роботі І. Загарницька [529], розкриваючи теоретичні й методологічні засади розробки феномену дитинства, формулює соціально-філософське тлумачення

поняття дитинства, досліджує передумови і напрями трансформації дитинства на зламі епох.

У процесі дослідження теми дисертаційної роботи необхідним стало використання наукових праць, пов'язаних із питаннями функціонування соціальної пам'яті досліджуваної категорії, принципів інтерпретації різноманітних джерел усної історії, як інтерв'ю, бесіда тощо. Цій темі присвячено наукові роботи таких вітчизняних істориків як О. Коляструк [371-376], О. Удод [469-471] та ін. Важливо, що ці праці містять інформацію про концептуальні підходи до аналізу та введення таких документів до наукового обігу, у них наведено основні застереження щодо правомірності залучення такої категорії поряд із джерелами офіційного характеру. Вважаємо за необхідне використати названі вище публікації у процесі вивчення проблеми історії дитинства доби «застою».

Другу підгрупу становлять праці зарубіжних та російських вчених, зокрема виділяємо працю французького демографа і науковця Ф. Ар'єса [253], якого вважають засновником сучасної історії дитинства. Його книга «Ребенок и семейная жизнь при старом порядке», фактично сформувала новий напрям у науці «дитинознавства». Автор не лише відкрив поняття «дитинство», а й простежив історичні зміни щодо зазначеної категорії протягом значного відрізка часу [517, с. 9].

Багатий матеріал про еволюцію дитинства містить також праця американського дослідника Ллойда де Моза [394], який є не тільки істориком, а й основоположником психоісторії. Саме їй належить одна з провідних ролей в осмисленні історії дитинства як окремого феномена [367, с. 2]. У своїх працях з історії дитинства Л. де Моз виділив шість різних домінуючих моделей відношення до дітей, обґрунтовує вплив виховання в дитинстві та ін., що дає змогу розглянути та розкрити чинники впливу на формування світогляд дітей.

У своєму дослідженні Е. Еріксон [346] розглядає дитинство як особливу культурно-історичну цінність, розкриваючи динаміку змісту

дитинства в контексті окремих етапів історичного поступу суспільства. Зазначена праця є надзвичайно ваговою для аналізу еволюції взаємин стилю та умов життя будь-якого суспільства з обставинами та цінностями дорослішання наймолодшої його верстви.

Праці Р. Бенедикта, Д. Ріхтера [496; 499] розкривають закономірності та механізми формування феномену дитинства. Дослідники стверджують, що дорослі фактично сконструювали юність як політичну технологію, призначену для підтримки в суспільстві заданого політичного та соціально-морального порядку.

Важливою є робота російського вченого І. Кона «Ребенок и общество» [377], в якій він розкриває теоретико-методологічні питання етнографії та антропології дитинства. Автор виділяє основні аспекти в історичному дослідженні дитинства, що є важливим для повного розкриття сутності дитинства та висвітлення методології окресленого питання.

Варте уваги дослідження С. Щеглової «Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства» [493], присвячене аналізу методологічних і методичних підходів до вивчення світу дитинства як соціального явища.

Отже, ми розглянули стан наукового вивчення дитинства як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Історіографія цього питання більш широко досліджується зарубіжними вченими, українські дослідники лише починають виокремлювати цю проблему в новий науковий напрям. З вище викладеного доходимо висновку, що наукові дослідження дитинства не можуть бути зосереджені у межах однієї науки і тому слід їх вивчати через призму різних галузей знань.

Другу групу дисертаційного дослідження розкривають праці загального характеру з історії повсякденності радянського суспільства 1960–1980-х рр., з яких виділяємо кілька підгруп.

Окрему підгрупу становлять *праці радянських дослідників*. Більшою мірою ця група праць характеризується значною обмеженістю інформації,

подекуди фальсифікацією історичних процесів, замовчуванням багатьох подій і явищ через ідеологічну політику КПРС та КПУ. Радянські дослідники, здебільшого не об'єктивно відтворювали дійсність, а діяли згідно із вказівками владних структур. Через політичні штампи, догматичні погляди й заангажованість їхні праці в основному залишалися упередженими. Методологічною основою й першоджерелом для їх досліджень були твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна [559, с. 8].

До такого роду наукових розвідок з питань повсякденності радянського соціуму відносяться праці Л. Гордона і Е. Клопова «Риси соціалістичного способу життя: побут міських робітників вчора, сьогодні, завтра» та «Человек после работы: социальные проблемы быта и вне рабочего времени» [315-316], в останній з них вивчалися умови, структура та форми повсякденної побутової діяльності робітничої верстви населення радянського суспільства, в п'яти містах європейської частини СРСР, у 1965–1968 рр. Однак ретельність аналізу дозволила охарактеризувати деякі загальні тенденції і головні проблеми розвитку міського побуту. В результаті ця книга не тільки стала однією з найбільш помітних соціологічних публікацій першої половини 70-х рр., а й фактично поклала початок новому дослідному напрямку – соціології побуту. Розглядаючи матеріальний добробут, побут міських мешканців, дослідники фрагментарно звертають увагу на прояви буденного життя дитини за цих умов.

Святково-обрядова сфера, як елемент сфери дозвілля та святкової культури людини, знайшла відображення у праці Г. Горобця «Народні свята сьогодні» [313], де знаходимо детальний опис святкування головних подій у житті людини та обрядів, пов'язаних з ними. Значну увагу автор приділяє саме дітям. Науковець не лише описує проведення різноманітних визначних дат, якто Свято народження, День повноліття та ін., а й ілюструє подані факти конкретними прикладами. Організацію нових форм дозвілля з огляду на запровадження радянської обрядовості аналізує українська дослідниця В. Келембетова [366], яка доходить висновку, що відхід від традиційного мав

сприяти закріпленню новітніх обрядів соціалістичного змісту в побуті та формуванню людини майбутнього [517, с. 11]. Вона зазначає, що основною функцією радянської обрядовості була визнана ідейно-виховна: саме під час свят народні маси повинні були сприймати офіційну державну ідеологію. Також не слід забувати, що праці з радянської обрядовості написані переважно у 1970–1980-х рр. і мають швидше агітаційний, ніж дослідницький характер. Тобто в них відображена не справжня картина народних святкувань ХХ ст., а рекомендована, бажана, уявна [324, с. 133].

Незважаючи на однобічність викладу наукових фактів через призму тогочасних орієнтирів, названі розвідки дають можливість накопичити багатий фактичний матеріал і глибоко проаналізувати окремі аспекти повсякдення дитинства в Українській РСР.

Наступну підгрупу нашого дослідження становлять *праці вітчизняних науковців*, які розкривають повсякденне життя та побут радянських людей.

Заслуговують на увагу наукові студії узагальненого характеру з теми буденного життя радянського суспільства, які допомагають розкрити аспекти повсякденності дитинства доби «застою» в УРСР. Серед таких виокремлюємо працю української дослідниці Л. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)» [368], яка ґрунтується на численних нових архівних джерелах. Системно аналізується соціальна політика у період правління Л. І. Брежнєва, розвиток житлового, комунального господарства й транспорту, проблеми торговельно-побутового обслуговування населення мешканців міст й сіл України.

Комплексним дослідженням з історії повсякденності населення України є дисертація І. Савицької «Повсякденне життя населення України у 1964–1985 рр.» [559], де авторка розкриває різні аспекти життя та побуту громадян. Висвітлюються особливості соціально-демографічних змін, що відбувалися в українському суспільстві, матеріально-побутові умови життя і рівень добробуту громадян, характеризується духовне життя населення, зокрема, в мовній і релігійній сферах, а також організація дозвілля.

Дослідники О. Григоренко [320], Г. Кривчик [382; 539], С. Падалка [551], І. Романюк [437-443] у своїх публікаціях висвітлюють соціально-політичні, соціально-виробничі, соціально-побутові, соціально-культурні явища й процеси, що відбувалися в українському селі впродовж 1950 – 1980-х рр. в Українській РСР. Подають основні форми суспільно-політичної та трудової активності українського селянства й, зокрема, молоді, домашній побут, сімейний уклад, ментальність, ставлення до влади, духовне життя.

Традиції, свята й обрядовість становили невід’ємну частину існування радянського суспільства. Цим питанням опікується О. Пенькова [552], хоча її дослідження дещо обмежене територіальними межами, на прикладі східної України та автор ґрунтовно розкриває етнодемографічні й соціально-економічні чинники розвитку святковості й обрядовості. Розглянуто державну політику щодо святковості й обрядовості, рівень її сприйняття у повсякденному житті населення Східної України.

До наступної підгрупи відносимо праці *зарубіжних істориків*, присвячені повсякденному життю радянської людини. Їх дослідження відрізняються характером викладу матеріалу, загалом на них не позначилася ідеологія комуністичної партії.

Передусім, серед зарубіжних вчених варто розглянути дослідження німецького історика Д. Кречмара «Политика и культура при Брежневe, Андропове и Черненко» [380], у якому автор аналізує культурну політику фази стагнації (застою), відносини влади та інтелігенції, культурно-політичні умови.

Не менш важливою є праця М. Геллера «Машина и винтики. Формирование советского человека» [310], де розкриваються різні аспекти повсякдення, не оминаючи питання системи освіти радянського періоду.

Отже, серед розглянутих праць загального характеру з історії повсякденності радянського суспільства 60–80-х рр. ХХ ст. можемо виокремити деякі аспекти історії дитинства в УРСР. В працях зарубіжних науковців простежуємо їх власні точки зору на радянське суспільство,

політику партійного керівництва без зааганжованості «ідеологічними штампами» .

Третю групу становлять наукові студії, присвячені безпосередньо радянському шкільництву, й зокрема повсякденню дітей і підлітків другої половини 60-х рр. – середини 80-х рр. ХХ ст.

Вважаємо за необхідне розглянути *праці радянських авторів*, які висвітлювали вищевказані питання. Їх праці пронизані партійною ідеологією та базуються на марксистсько-ленінській методології. У радянські часи комплекс явищ, пов'язаних з історичним шляхом школи, освітою, дітьми, вивчався лише через призму політики комуністичної ідеології. Основним напрямом наукових досліджень було вивчення так званого партійного керівництва, у тому числі і в галузі освіти та виховання. Комуністична партія упереджувала шлях розвитку історичної науки, вимагала відповідності її висновків тогочасним ідеологічним штампам. Факти громадського життя, які суперечили офіційній точці зору, рішуче засуджувалися. Тоталітарна система дозволяла та підтримувала лише ті погляди в галузі історичних наук, які або були нейтральними до неї, або обґрунтовували необхідність її функціонування. Українські вчені радянської доби з огляду на певні обставини не могли виходити за межі, окреслені партією, і змушені були дотримуватись класового підходу у висвітленні історичних процесів, явищ та фактів.

Отже, розглянемо узагальнюючі праці з історії радянської школи 60-х – 80-х рр. ХХ ст., серед яких колективні монографії такі як: «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 – 1967 рр.» [415], «Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці» [416], в яких міститься значний фактичний матеріал про становлення та розвиток радянської системи освіти. На жаль наведені в них дані, наприклад, про фінансові витрати на розвиток освіти подекуди не відповідали дійсності, здебільшого показники завищені.

Одним із основних напрямів досліджень радянських вчених була проблематика становлення і розвитку системи навчання та виховання молоді. Цю тему висвітлював у своїх працях А. Бондар. Зокрема в монографії «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)» [285], автор визначає розвиток школи у зазначений період як новий етап в історії радянської освіти. Крім того він одним із перших висвітлює зміст урядового законодавства, що спрямовувало освітню політику в республіці. Науковець подав аналіз навчального процесу в загальноосвітніх, восьмирічних школах і групах подовженого дня. Поза увагою не залишилось також запровадження трудового виховання й залучення учнів до «корисної праці» як одного з компонентів соціалізації та ідейного виховання молоді. Також охарактеризовано основні форми організації дозвілля школярів. Зроблено акцент на проблемі розбудови мережі шкіл та ліквідації двозмінного навчання.

О. Завадська [351] у своїй монографії висвітлила причини, хід та наслідки реформи загальноосвітньої школи, проаналізовано професійну діяльність вчителів (проведення гуртків, тематичних вечорів тощо) та звернено увагу на такий важливий елемент соціалізації дітей як естетичне виховання в навчально-виховному процесі.

Стан матеріальної бази шкіл республіки став предметом окремих публікацій І. Довганя [340], який дослідив процес забезпечення шкіл навчальним обладнанням, меблями, звернув увагу на процес укрупнення сільських шкіл.

У радянській історіографії достатньо висвітлюються такі питання, як комуністичне виховання підростаючого покоління. Наявні праці радянського періоду ґрунтуються переважно на основі марксистсько-ленінського підходу. У них відчувається, відповідно до тогочасних ідеологічних вимог, політична цензура, жорстка селекція матеріалу, замовчування багатьох аспектів світоглядної, релігієзнавчої проблематики. Серед таких праць варто виділити дослідження М. Моторнюка [412], який розкриває роль загальноосвітньої

школи у суспільному розвитку, висвітлює зміст та форми ідейно-політичного виховання учнівської молоді.

Одним із напрямів дослідження істориків радянського періоду була проблема трудової та професійної підготовки учнів як однієї із складових ідейного виховання дітей і підлітків в УРСР. Означена тема знайшла своє відображення в багатьох працях радянських дослідників, які вдало розкривали політику держави щодо трудового виховання підростаючого покоління. Варті уваги праці М. Кучернюка [387], Є. Павлютенкова [425], О. Маринича [403]. У своїх наукових доробках автори розкривають політику радянсько-партійного апарату, законодавчу базу. Висвітлюють форми трудової та професійної підготовки молоді, визначають методи професійної орієнтації для дітей різних вікових категорій.

Особливості відпочинку школярів під час літніх канікул, форми та види такого дозвілля подані у праці Й. Сироти, Е. Речестера «Пионерский лагерь – здравница школьника» [452]. Автори подають детальний розпорядок дня в таборі відпочинку; характеристику різних видів таборів, які діяли на теренах України у досліджуваний період; методичні рекомендації майбутнім піонервожатим. Такий напрям дозвілля молоді висвітлювався, переважно, у методичних рекомендаціях для піонервожатих.

Важливим питанням у процесі аналізу соціалізації дітей є дослідження діяльності піонерської та комсомольської організацій. Тому варто розглянути дослідження з історії дитячого комуністичного руху в радянській Україні А. Гусєва [329], який наголошує на пріоритетній ролі піонерської та комсомольської організацій у формуванні людини нового типу. Окрім того, він зазначає, що навіть схильні до девіантної поведінки діти завдяки формуванню загального духу колективізму серед малечі відчували власну психологічну значущість у побудові комуністичного суспільства. Його праця являє собою літопис радянського піонерського руху за 60 років. Значна кількість наведених ним фактів, цифр і фотографій дозволяє визначити основні пріоритети в процесі виховання майбутніх будівничих комунізму.

Використання цих публікацій дає можливість виокремити функції, які виконував піонерський і комсомольський рух у ході соціалізації молодого покоління УРСР.

Вагомим доробком в дослідженні соціалізації радянської дитини, можна вважати праці великого педагога В. Сухомлинського [464-466]. В яких чітко прослідковуємо рекомендації щодо естетичного, розумового, морального та трудового виховання підростаючого покоління як одного з елементів входження дітей в суспільство. Василь Олександрович в своїх роботах не лише розглядав, а й відпрацьовув на практиці виховання всебічно розвиненої особистості як головної мети навчально-виховного процесу. Він постійно наголошував на єдності праці та інтелектуального життя, «...творче міркування в процесі праці – одне із джерел працьовитості» [464, 143].

Роль позашкільного виховання, дитячих та підліткових клубів у системі суспільного виховання досліджували радянські вчені Г. Камаєва [363], Є. Миронюк [410], Н. Новосельцева [421]. Дослідники звертають увагу на форми і методи виховання дітей на прикладі залучення їх до цих закладів.

Окремі аспекти, що стосуються соціальної підтримки дітей та підлітків з боку радянської влади, висвітлювалися в дослідженнях С. Брук [292], Л. Вітрук [300]. Окреслена проблема вивчалася дослідниками не стільки в ракурсі державної регламентації, скільки з акцентом на опіку, турботу та захист інституту радянської сім'ї.

Основну проблематику досліджень радянських науковців становлять аспекти правового захисту материнства й дитинства в УРСР, вивчення пріоритетних напрямків політики радянської влади стосовно дітей та підлітків. Багато аспектів державної політики, залишалися поза увагою досліджень як істориків так і дослідників суміжних галузей, зокрема не знайшла належного висвітлення така сфера державної політики як забезпечення дітей і підлітків медичними послугами. Натомість інші напрями історичних досліджень перенасичувалися літературою різного характеру.

Українські дослідники зі здобуттям незалежності активно долучилися до переосмислення історії радянської доби. Їх науковим доробкам здебільшого притаманна різка критика тоталітарної системи у всіх її проявах, зокрема, і в сфері дослідження радянської повсякденності. Проте багато аспектів цього напрямку залишилися поза увагою науковців. Малодослідженими залишаються проблеми історії повсякденності дитинства доби «застою».

Серед узагальнюючих праць сучасних українських науковців з проблеми шкільництва в УРСР є монографія В. Барана, В. Даниленка [268-269], які у своєму дослідженні засвідчили ідеологічний диктат партії стосовно діяльності шкільних установ, втрату ними своїх справжніх функцій та перетворення на ідеологічний придаток партійних організацій. Велику увагу історики приділили аналізу політики русифікації культури, освіти та науки, проблемі трудового виховання в школі, які є важливими для розкриття повсякденного життя учнівської молоді.

На сучасному етапі розвитку історичної науки вітчизняні дослідники у своїх напрацюваннях звертаються до мікроісторичного напрямку. Серед таких праць виділяємо монографію В. Курило [385], який висвітлює історію освіти східноукраїнського регіону. Він проаналізував процеси розвитку загальної та професійної освіти в регіоні, включаючи добу «застою». Автором розкрито такі питання як матеріально-технічне забезпечення шкіл, впровадження факультативних занять у навчально-виховний процес, робота міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, повсякдення життя школярів та ідейно-політичне виховання молоді. Дослідник С. Сворака [449-450; 562] простежив процес ліквідації національної школи в Західній Україні, етапи утвердження та розвитку радянського шкільництва, розкрив партійний тиск на систему народної освіти, ідеологізацію та політизацію школи. В дисертаційному дослідженні О. Михальчук [547] розкривається шкільна освіта волинських сіл, їх матеріально-технічна та навчально-методична база, авторка наводить порівняльну характеристику рівня освіченості учнів сільських та міських

шкіл. Завдяки працям цих дослідників маємо змогу прослідкувати відмінності в навчальному процесі, побуті та повсякденні дітей і підлітків різних регіонів України.

Питання дозвілля та відпочинку школярів у 60–80-ті рр. ХХ ст. не знайшло висвітлення в сучасних дослідженнях науковців з історичної тематики, окремі аспекти проведення організованого вільного часу розкриваються дослідницею педагогічного напрямку В. Балахтар [514]. В своїй праці авторка детально окреслила зміст, напрями та методи організації дозвілля дітей і підлітків у системі позашкільної освіти України 60–80-х рр., проаналізувала еволюційні зміни організації дозвілля дітей та молоді, систему роботи закладів позашкільної освіти та виховної роботи. Різні аспекти краєзнавчо-туристичної діяльності висвітлено в наукових доробках Т. Дуки [343-344; 526]. Дослідниця Т. Анпілогова [500] аналізує табірний рух як одну з форм політико-ідеологічного та виховного впливу на радянських дітей. Але її дослідження зосереджене на Донецькому регіоні. Питання дозвілля молоді через призму історії розглядають В. Зінченко [531], Н. Хоменко [480-482] та Т. Стоян [461], зокрема, його туристичну складову.

Серед узагальнюючих досліджень присвячених піонерському та комсомольському рухові, варто виокремити комплексну працю «Дитячі об'єднання України у вимірах минулого й сучасного» [338], де авторами проаналізовано дитячий рух за рівнем сформованості та його організаційно-інституційну основу.

Сучасна українська історіографія з проблеми трудового та політехнічного навчання школярів України у 60–80-ті рр. ХХ ст. представлена в основному працями науковців педагогічного профілю, історичні аспекти зазначеної тематики залишаються поза увагою вітчизняних істориків. Серед цих праць важливо виокремити дослідження С. Дем'янчука [522], А. Вихруща [516], А. Романчука [436; 509], Н. Мироненко [409], В. Макарчука [507]. Означені автори досліджують історію трудової освіти в УРСР, подають періодизацію розвитку трудової підготовки учнів,

визначають роль професійної підготовки у школах України, аналізують численні освітні документи щодо впровадження трудового навчання, а також розкривають головні недоліки в системі такої підготовки.

Проблема медичного обслуговування та повсякденної гігієни школярів доби «застою» не знайшла належного висвітлення в українській історіографії, часткове розкриття питання охорони здоров'я населення України цього періоду можна знайти в статтях І. Савицької [447], І. Романюка [441], виокремивши певні аспекти для дослідження питання медичного обслуговування учнів. Зокрема, І. Савицька проаналізувала особливості розвитку сфери охорони здоров'я у 1964–1985 рр. та висвітлила основні напрями реформування у медичній галузі, дослідила медичне законодавство, узагальнила стан медичного обслуговування населення УРСР в досліджуваний період.

Окремі процеси та явища, які відбувалися в освітній сфері та повсякденному житті школярів частково розкриваються в дослідженні Н. Брехунець [290-291;515], яка здійснила спробу узагальнити функціонування загальноосвітньої школи, провела аналіз освітніх документів про освіту, розкрила роль позакласної та позашкільної роботи учнів.

В українській історіографії не зменшується увага до дослідження проявів тоталітарного режиму, достатньо праць присвячено висвітленню такого феномену як атеїзм, одного з визначальних проявів ідеологічної системи радянського часів. Проте, наразі недостатньо досліджені аспекти конкретних проявів ідеологічного впливу та його особливостей в окремих сферах суспільного життя, зокрема в освітянській сфері, в якій головним об'єктом виступає саме учнівська молодь. У наукових дослідженнях цієї проблеми більшою мірою торкаються історики педагогіки, але вони висвітлюють суто виховні аспекти школи соціалістичного періоду.

Атеїстичне виховання в школі та вплив ідеологічної політики на свідомість школярів можна знайти у наукових розвідках таких сучасних українських дослідників як І. Пхиденко [433; 556], П. Бондарчук [287-288].

Зокрема, вказаними авторами висвітлено світоглядну політику структур влади у школах України, показано способи й методи формування світогляду учнів, розкрито роль і місце атеїстичного виховання в системі напрацювання світоглядних орієнтирів учнівської молоді, проаналізовано зміст і специфіку світоглядних основ, що формувалися радянською системою освіти в Україні.

Заслуговує на увагу дисертаційна робота М. Багмета [513], який досліджує проблеми формування національної свідомості молоді у 60–80-ті роки ХХ ст., приділяючи увагу учнівській молоді. У своїй праці автор наводить приклади формування національної свідомості за різних історичних періодів державотворення України, спираючись на дослідження відомих українських істориків, проводить паралелі з радянським періодом та Україною періоду незалежності. Він звертає увагу на доцільність використання рідної мови для формування патріотичного духу підростаючого покоління, що є актуальним в наш час.

Серед досліджень, в яких висвітлюється політика держави стосовно охорони та підтримки дітей України слід виокремити дисертацію І. Плугатар «Теорія і практика опіки дітей та молоді в Україні (1945–1990 рр.)» [553], дослідниця акцентує увагу на правовому забезпеченні щодо опікунсько-виховної роботи.

Провідними для нашого дослідження стали ідеї розроблені в працях О. Караман [534], який розкриває соціально-педагогічні умови захисту дитинства у діяльності школи, їх сутність і зміст. Серед історичних розвідок варто виокремити таких сучасних дослідників як М. Соловей [563], Н. Касьянова [365; 535], Н. Гогохія [312], Ю. Тищенко [467], В. Стинська [460], О. Гавриш [517]. Їх дослідження розкривають політику держави стосовно дітей і підлітків, в основному ці розвідки зорієнтовані на висвітлення питання охорони дитинства й материнства та соціального забезпечення в різні історичні періоди існування Української РСР. Зокрема, Н. Касьянова у дисертаційній роботі приділяє увагу саме такій категорії як діти, розкриваючи умови існування різних дитячих груп та їх соціальний

статус. Однак її дослідження обмежене хронологічними межами 1943–1953 рр. та територіальними межами на прикладі Донбасу, що не повністю розкриває політику держави щодо дітей досліджуваного нами періоду. Але саме завдяки цій праці можна простежити зміни політики держави, щодо соціального становища дітей, зробити аналіз змін у цій сфері.

Грунтовним є дисертаційне дослідження О. Гавриш, яка зосереджує свою увагу на дітях Донбасу повоєнного періоду. Авторка повною мірою розкриває державну політику та процес соціалізації дітей, звертає також увагу на дозвілля та дитячу субкультуру в повсякденному житті.

Варте уваги дослідження Ю. Тищенко щодо державної політики в сфері охорони материнства і дитинства УРСР саме у 1965–1985 рр. Автор прослідковує питання охорони материнства та дитинства розкривалося на сторінках журналу «Радянська жінка», робить спробу реконструювати образ дитинства в радянський період розкриває поняття «щасливе дитинство» в радянській історіографії.

У науковій статті В. Стинської висвітлюється соціальна політика підтримки материнства й дитинства в УРСР у 60–80-ті рр. ХХ ст. Щоправда, у своєму дослідженні автор більше звертає увагу на материнство та його законодавчу підтримку, дещо обмежено розкривається питання державної політики стосовно дітей, зовсім відсутній аналіз щодо підтримки підлітків.

Як бачимо, питання повсякденного життя дітей та підлітків, а також проблема державної підтримки дитинства в УРСР активно розглядається сучасними науковцями, але слід констатувати, що їх дослідження не є комплексними, а лише частково розкривають деякі аспекти повсякдення дітей та підлітків шкільного віку доби «застою».

Серед праць *зарубіжних науковців*, в яких висвітлюється окреслена проблема, заслуговує на увагу дослідження Д. Файнберг та А. Каліновського «Переосмислення стагнації в брежнєвські часи: ідеологія та обмін» [498]. Однак дослідники не виокремлюють Україну від СРСР, розглядають повсякденне життя радянських людей і суспільні тенденції характерні для

брежнєвської доби. Висвітлюючи повсякдення радянських людей, автори приділяють увагу їх відпочинку, наводять відмінності між відпочинком дорослих та дітей. У даній праці акцентуються, що діти були більш забезпечені повноцінним організованим відпочинком у піонерських таборах, а також мали змогу, за потреби, лікуватися в спеціалізованих дитячих санаторіях безкоштовно.

Таким чином, проаналізувавши історіографічний доробок можемо дійти висновку, що питання дитинства висвітлюється науковцями різних галузей знань. Проте, у сучасній українській історіографії на сьогодні відсутнє комплексне дослідження історичного аспекту дитинства доби «застою», що підтверджує актуальність вивчення даного питання.

В історіографічному доробку суміжних дисциплін питання дитинства представлено багатьма науковими роботами та розглядається з різних ракурсів. Аналіз філософської, психологічної та соціально-педагогічної літератури вказує на наполегливі пошуки вченими умов і механізмів соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю, спрямованої на їх захист. Філософські праці авторів останніх років присвячені змісту цінностей та ідеалів, характеру і тенденції змін орієнтації молоді, факторам та умовам під впливом яких змінюється світогляд дітей й молоді. У роботах соціально-педагогічного спрямування містяться більш конкретні проблеми щодо захисту дитинства в Україні як категорії населення.

Підсумовуючи огляд історіографічної бази дослідження, зауважимо, що, незважаючи на її наукову цінність, поза увагою як українських так і зарубіжних дослідників залишаються не розкритими питання стосовно повсякденного життя дітей та підлітків періоду «застою» та їх взаємодії з державою у період дорослішання. Ця проблема сьогодні ще не стала предметом комплексного аналізу, що вказує на актуальність і виправданість вибору теми нашої дисертаційної роботи.

1.2. Джерельний комплекс дослідження

Важливим підґрунтям для реконструкції історії дитинства в Україні є історичні джерела. Об'єктивно необхідно залучати різні види джерел, які б дозволили комплексно дослідити окреслену проблему. Враховуючи, що дитинство розглядається науковцями як специфічна соціальна реальність, для вивчення історії дитячих шкільних років пріоритетний характер мають архівні джерела, опубліковані документи та матеріали, періодичні видання. Особливе інформаційне наповнення містять джерела усної і візуальної історії, які фіксували «пам'ять дитинства».

Доповнюючи надбання попередніх дослідників, ми вперше ввели до наукового обігу значну кількість нових матеріалів. У процесі роботи з архівними джерелами центральних, державних і місцевих архівів залучено 15 фондів, розглянуто та проаналізовано понад 150 справ. Для більш ґрунтовного розкриття окресленої теми були використані офіційні документи, радянські періодичні видання, інтерв'ю та усні спогади респондентів учнівські роки, яких проходили в межах досліджуваного періоду, а також матеріали телебачення, кіно та фотодокументи.

У процесі розробки наукового дослідження було використано широке коло джерел, які за видовим принципом поділено на шість груп: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи і матеріали; 3) статистичні збірники, щорічники; 4) періодичні видання; 5) усні свідчення очевидців; 6) візуальні джерела.

Першу групу джерельної бази дисертаційної роботи становлять насамперед неопубліковані матеріали і документи, котрі містяться у фондах державних архівних служб. У дослідженні використано інформацію із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). У них досить рівномірно і у повному обсязі представлено дані, що стосуються різних аспектів

повсякденного життя дітей та підлітків з різних регіонів Української РСР. Для детальнішого дослідження залучено також матеріали фондів державних обласних архівів Волинської (далі – Держархів Волинської області), Житомирської (далі – Держархів Житомирської області), Київської (далі – Держархів Київської області) та Миколаївської (далі – Держархів Миколаївської області) областей, а також Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Значна частина документів та матеріалів залучається до наукового обігу вперше. Вони дають змогу розкрити характер та основні напрями діяльності радянської влади у виробленні державної політики стосовно соціально-побутового забезпечення та культурно-просторового наповнення повсякдення дітей і підлітків.

Зі значної кількості джерел, зосереджених у фондах ЦДАГО України, до роботи залучено, з огляду на обрану проблематику, документи Центрального комітету Комуністичної партії України (далі – ЦК КПУ) (Ф. 1). В якому зберігаються документи щодо комуністичного виховання та атеїстичної пропаганди в школах. У Загальному відділі (Секретна частина) (оп. 25) [80-84] та оп. 70 [85-87] знаходяться документи, за допомогою яких ми змогли відтворити умови зародження планів внутрішньополітичних заходів влади та хід їх практичної реалізації. У фондах зазначеного архіву містяться численні інструктивні накази, циркуляри, загальнодержавні та республіканські вказівки, доповідні записки державних органів влади і громадських установ, довідки, інформаційні звіти, листи обкомів і райкомів КПУ, відділів ЦК КПУ, уповноважених Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР в УРСР, районних та обласних відділів освіти, Головліту, багатьох організацій, документи вищезгаданих інституцій відображають історичні процеси брежневської епохи згідно із рекомендаціями та директивами влади.

Значний масив документів з означеної проблематики зберігається у ЦДАВО України. В дослідженні використані матеріали фондів Ради Міністрів УРСР (ф. Р-2), Міністерства освіти УРСР (ф. 166), Міністерства

охорони здоров'я (ф. Р-342), Міністерства торгівлі УРСР (ф. Р-4981), Центрального статистичного управління УРСР (ф. Р-582).

Важливе значення відіграли матеріали фонду Ради Міністрів УРСР сектору освіти (оп. 13-14) [1-15]. У ньому зберігаються постанови, рішення, резолюції як центральних, так і місцевих органів влади УРСР стосовно реалізації державної політики щодо дітей. Завдяки їм ми змогли дослідити широкий спектр проблем, пов'язаних із забезпеченням шкіл матеріально-технічним обладнанням, проведенням гурткової роботи, розкрити дозвілля та відпочинок школярів, їх військово-патріотичне та трудове виховання, санітарний стан шкіл та забезпечення харчуванням учнів. Документи зазначеного фонду надають уявлення про характер й основні напрями діяльності радянської влади у сфері соціального забезпечення дитинства.

Інформативним для розкриття питань повсякдення шкільництва є фонд Міністерства освіти УРСР (оп. 15-16) [16-68]. У ньому містяться документи, що дозволяють вивчити широкий спектр проблем, пов'язаних із забезпеченням дозвілля та відпочинку учнівської молоді, харчування та медичне обслуговування школярів, а також положення про трудове та політехнічне виховання підростаючого покоління. Серед них також не менш важлива організаційна документація про діяльність виховних, навчальних та закладів сфери дозвілля. Крім того, тут знаходиться інформація щодо проведення дитячих фестивалів, конкурсів, змагань на теренах УРСР.

Важливим для розкриття питань соціально-побутового характеру є фонд Міністерства охорони здоров'я (оп. 16) [69-72], в якому сконцентровані накази, постанови, довідки та річні звіти санітарно-епідеміологічного управління, звіти щорічного обслуговування школярів, рекомендації щодо покращення повсякденної гігієни школярів та санітарні норми. Заслуговує уваги також фонд Міністерства торгівлі УРСР (оп. 3) [78-79]. У ньому зберігаються доповідні записки, довідки та інформація щодо покращення харчування в школах, документи стосовно перевірок закладів громадського харчування, в тому числі і освітніх закладів, зокрема, шкіл. Важливою є

інформація фонду Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (ЦСУ УРСР) (Ф. 582, оп.10) [73-77], яка задіяна при формуванні порівняльних таблиць.

Опрацьовані справи Державного архіву Волинської області фондів Камінь-Каширського районного відділу освіти (Ф. Р.-612, оп. 2) [88-89], Відділу народної освіти Луцького райвиконкому (Ф. Р.-925, оп. 2) [90-91], Виконкому Ківерцівської райради народних депутатів (Ф. Р.-3097, оп. 1) [92-94] дали змогу розкрити роботу партійних організацій школи стосовно атеїстичної пропаганди серед молоді. Завдяки ним вдалося висвітлити дозвіллеву сферу дітей, зокрема їх краєзнавчо-туристичний напрям.

У роботі використано матеріали фондів Виконавчого комітету Житомирської обласної ради депутатів трудящих (Ф. Р.-1150, оп. 2) Державного архіву Житомирської області [95-105]. У справах цього фонду виявлено різнопланову інформацію щодо недоліків у роботі позашкільних та середніх загальноосвітніх закладів, стенограми засідань депутатів, стан громадського харчування школярів, звіти перевірок санепідемстанцій, вказівки стосовно ідеологічної роботи з дітьми, трудового виховання та відпочинку учнівської молоді тощо.

У ході наукового пошуку були опрацьовані джерела Державного архіву Миколаївської області, а саме – Відділу народної освіти виконкому Миколаївської обласної ради трудящих (Ф. Р.-2817) [131-144], Відділу охорони здоров'я виконавчого комітету Миколаївської області (Ф. Р.-2795) [126-130], Відділу Миколаївської обласної санітарно-епідеміологічної станції, відділ шкільної санітарії (Ф. Р.-3589) [145-150]. Більшість справ цих фондів вперше вводяться до наукового обігу. В них міститься цінна інформація, щодо соціального забезпечення дітей та підлітків місцевими органами управління, знаходимо унікальні методичні рекомендації щодо атеїстичної роботи з дітьми у школі, розроблені вчителькою однієї зі шкіл Миколаївської області.

Документи, що містяться в фонді Відділу народної освіти Київського облвиконкому (оп. 9) Державного архіву Київської області (Ф. Р.-144) [106-118] вміщують багато статистичних відомостей, щодо професійного та трудового виховання учнів, забезпечення організованим відпочинком дітей і підлітків шкіл Київської області.

Також у роботі залучено матеріали Державного архіву м. Києва, а саме – Відділу народної освіти Виконкому Шевченківської районної ради депутатів трудящих м. Києва (Ф. Р.-33) [122-125]. У справах вказаного фонду зберігаються протоколи засідань Ради з питань народної освіти, плани проведення позашкільних масових заходів, статистичні звіти, стенограми нарад вчителів, акти проведення навчально-виховної роботи в школах тощо. Це є важливим для дослідження таких питань як форми та види дозвілля, формування світогляду, ідейне та комуністичне виховання молоді, забезпечення харчуванням дітей у школах м. Києва.

Отже, для розкриття повсякдення дитинства доби «застою» залучена достатня кількість архівних матеріалів, що дало змогу ширше вивчити різні аспекти означеної теми дослідження, розкрити ключові питання, які стосувалися державної політики щодо дітей і підлітків.

Другу групу джерел становлять опубліковані документи і матеріали, які відтворюють насамперед специфіку партійно-державної системи радянської влади та розкривають механізм її функціонування в різних сферах життя дітей і підлітків. До цієї групи входять документальні тематичні збірники, які містять законодавчі акти, постанови й інструкції, що стосуються народної освіти, піонерського руху, охорони дитинства, соціального забезпечення дітей і підлітків. Зокрема, варто виокремити такі видання, як «Законодательство об охране детства: сборник нормативных актов» [157], «Збірник законодавства про охорону материнства і дитинства» [159], «Законодавство про релігійні культури» [156], «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973 гг.» [168], «Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина» [152-153] та ін.

Важливим для нашого дослідження стала «Конвенція ООН про права дитини» [162], яка є першою глобальною угодою у світовій історії щодо прав дітей, адже до цього жодний із міжнародних договорів з прав людини не був ратифікований майже всіма державами світу – членами ООН. Здійснюючи порівняльний аналіз Конвенції з раніше прийнятими Деклараціями, можна констатувати, що до її існування турбота про дітей та їх захист розглядалися в межах надання допомоги тим, хто її потребує. Конвенцією ж характеризується нова концепція: забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей – обов’язок держави і суспільства, а не питання благодійності. Діти від народження мають усі свободи та права людини. У документі визначаються пріоритети дітей над інтересами держави, наголошується, що дорослі й діти мають будувати взаємовідносини на підставі рівноправності, поваги до поглядів і думок кожного [160, с. 34]. Залучивши це джерело до дисертаційного дослідження, маємо змогу прослідкувати чи повною мірою виконувалися постанови Конвенції радянською владою для забезпечення прав дітей.

До третьої групи джерельної бази дисертаційного дослідження ми віднесли статистичні матеріали, які дозволяють проаналізувати загальні тенденції та особливості багатьох сфер повсякденного життя дітей, як в регіонах так і в цілому по країні.

Вважаємо за необхідне насамперед охарактеризувати статистичні збірки, в яких вміщено показники освітньо-культурного розвитку республіки та простежується динаміка розвитку загальноосвітніх шкіл. Частина статистичних збірників була конкретно присвячена вивченню стану освіти. У ході дослідження теми нами використані ювілейні статистичні збірники, опубліковані впродовж 60–80-х рр. «Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірник» [180], «Общество «Знание» Украинской ССР. 1977–1982 гг. Краткий справочник» [181], «Освіта в Українській РСР: Статистичний збірник» [182], «Основні документи про школу: зб.-довід.» [174], «Підсумки розвитку народної освіти в Українській

РСР за 1965, 1970–1975 рр. Планово-статистичний збірник» [184]. Але слід наголосити на тому, що в цих збірниках публікувалися лише ретельно підготовлені цифрові дані, які створювали картину динамічного розвитку країни.

Також опрацьовано збірники документів, що стосуються окремих галузей життя суспільства, а саме: «Історія релігії: Збірник документів і матеріалів» [178], «Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали» [179], «Преса Української РСР 1918–1980: статистичний збірник» [186]. Впродовж усього досліджуваного періоду активно видаються галузеві статистичні збірники, присвячені економічним, соціальним та культурним процесам «Социальное обеспечение и страхование в СССР» [185], «Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статистичний довідник» [187].

Для вивчення державної політики щодо дітей і підлітків особливу цінність становлять ті джерела, що відображають різні аспекти історії дитинства і сприяють розширенню меж розуміння дитинства як соціального інституту. Важливу роль відіграють періодичні видання тієї доби, які, з одного боку, висвітлювали офіційну соціальну політику компартії, з іншого, дозволяють спостерігати трансформацію ставлення влади до проблем формування підростаючого покоління майбутніх радянських громадян впродовж всього існування СРСР.

Газетно-журнальна публіцистика відображала найактуальніші проблеми тогочасного періоду. Хоча цим матеріалам притаманні фрагментарність, заідеологізованість, орієнтація на політичні установи влади та цензурованість, вони показують хід реалізації постанов і рішень влади, основні тенденції у культурній і побутовій сфері, характеризують різні сфери життя [552, с. 15].

Періодика з дня в день накопичувала унікальний матеріал завдяки проголошеним провідним темам і кампаніям, часто системно аналізуючи його і вміщуючи у постійних рубриках, відстежуючи читацькі відгуки й реакцію громадськості. Газети становлять унікальне джерело повсякденності,

оскільки фіксують її, так би мовити, по-гарячому. Крім того, ця сфера через свою непримітність і неофіційність не підлягала тотальному цензуруванню у пресі, хоча й висвітлювалася не без контролю – її негативні явища подавались як виняток, аномалії, відхилення [366, с.148]. Тому особливе місце серед використаних джерел нашого дослідження посідає періодика досліджуваного періоду, яка становить *четверту групу* використаних джерел.

Важливе значення для розкриття повсякденного життя дітей і підлітків мали листи й дописи батьків, вчителів і навіть самих школярів до редакцій газет та журналів, які були об'єднані в рубриках «Листи до редакції», «З редакційної пошти», «Слідами вчорашньої пошти» тощо. Вичерпну інформацію щодо відпочинку та оздоровлення учнівської молоді під час канікул знаходимо у виданнях як «Культура і життя», «Радянська культура», «Зоря комунізму», «Радянська освіта», «Молодь України», у листах вони розповідали про свої враження від відпочинку, це були як позитивні так і негативні відгуки. У газетних рубриках можна зустріти маршрути для піших екскурсій, які надсилалися безпосередньо учасниками таких подорожей. Частими є скарги на матеріально-технічне забезпечення шкіл. Періодичні видання не оминали і таке важливе питання як ідейне виховання підростаючого покоління.

Загалом, за умов тоталітаризму радянська журналістика ставала провідником офіційної ідеології. Саме через неї не лише дорослим, а й дітям задавали зразки радянської ідентичності, формували в них образ «майбутнього будівничого комунізму» [295, с. 131].

У реконструкції світу дитинства важливою складовою є використання усно історичних наративів, які розкривають не тільки зовнішні ознаки повсякдення, а й ту чуттєво-емоційну сферу, що створюється в повсякденному оточенні. Тому для об'єктивного та максимально повного висвітлення проблем повсякденності до джерельної бази дослідження додаються матеріали усної історії, що становлять *п'яту групу* джерел

дослідження. Їх використання дозволило не лише розширити джерельну базу, а й дещо відійти від усталеного методу вивчення історії, коли на перший план висувається подія і з поля зору зникає пересічна людина. Були використані усні спогади людей, чий шкільні роки пройшли за доби «застою» в Українській РСР. З метою запису таких згадок нами розроблено спеціальну анкету відповідно до завдань дисертаційної роботи (Додаток А). Проанкетовано 11 осіб, які в 1960–1980-х рр. навчалися в школах УРСР різного типу (Додаток Б.-Б.11). Результати таких бесід становлять неабиякий інтерес не лише з огляду на нові факти, які містяться у відповідях респондентів, цікавим стає момент рефлексії автора над власною розповіддю.

Шосту групу джерельної бази становлять візуальні джерела, у контексті дисертаційної роботи вони є не менш інформативними, ніж письмові тексти. Проаналізувати різноманітні аспекти повсякденного життя дітей і підлітків у 60–80-х рр. ХХ ст. можна як за ілюстраціями періодичних видань, так і за альбомами одягу та взуття, що виходили в досліджуваний період. Візуальні документи важливі тому, що зберігають фіксований образ епохи. Серед таких варті уваги фотоальбоми «*Children of the world: USSR*» [233], «Артек! Мир! Дружба!» [234] та ін.

Важливим візуальним джерелом інформації не лише щодо форм репрезентації образу дитини в комуністичному суспільстві, але й щодо багатопланового повсякденного життя є художні фільми, які виходили на екрани протягом досліджуваного періоду, наприклад: «Добро пожаловать или вход воспрещен» [238], «Лялька-Руслан и его друг Санька» [241], «По секрету всему свету» [243] та ін., які зображали повсякденний побут дітей і підлітків, також можна прослідкувати які зачіски та одяг носили діти у досліджуваний період.

У дисертаційній оботі проаналізовано продукцію мультиплікаційного мистецтва досліджуваного періоду. Переглянувши такі мультиплікаційні фільми, як: «В гостях у лета» [235], «Ивашка из Дворца пионеров» [239] та ін., ми дійшли висновку, що більшість із них спрямовані на формування

чіткої ціннісної картини світу радянської дитини та деякою мірою відтворювали тогочасний побут і світогляд дітей. Матеріали візуальної документалістики суттєво доповнюють інші різновиди джерел з дисертаційного дослідження.

Отже, схарактеризовану джерельну базу навряд чи можна визнати вичерпною, хоча вона є достатньо репрезентативною, що дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити дослідницькі завдання, виконати об'єктивний системний аналіз повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку в УРСР та державних практик стосовно зазначеної категорії радянського суспільства.

1.3. Методологічні засади та понятійно-термінологічний апарат

Історія дитинства – це досить новий напрям дослідження у вітчизняній науці. Проте, питання дитинства сьогодні переважно розглядаються в межах суміжних дисциплін, оскільки світ дитинства вміщує етапи соціальних взаємин, фізичної реальності та пізнання, історії, культури [406, с. 508]. Українська історична наука лише останні роки почала проявляти значний інтерес до дитинства, як об'єкта історичного дослідження. Але ще й досі в нашій науці відсутній єдиний підхід до вивчення цієї категорії населення, не зовсім розкриті поняття дитинства та таких, що окреслюють їх повсякдення. У нашому дослідженні ми робимо спробу охарактеризувати концептуальні підходи та науковий інструментарій проекту.

Як зазначає дослідник історії та етнографії дитинства І. Кон «...осмислення феномену «дитинства» в науковій або художній формі нерозривно пов'язано з історією суспільства та його соціального самопізнання». Автором виділено три аспекти в історико-соціологічному та етнографічному дослідженні проблем дитинства: 1) становище дітей у суспільстві, їх соціальний статус, засоби життєдіяльності, стосунки з дорослими, інститути й методи виховання тощо; 2) символічні образи дитини

в культурі та масовій свідомості, соціонормативні уявлення про вікові властивості, критерії зрілості та інше; 3) власне культура дитинства, внутрішній світ дитини, спрямованість її інтересів, дитяче сприйняття дорослого суспільства, фольклор та ін. [377, с. 6-7].

Спираючись на зазначені підходи щодо пізнання дитинства, ми здійснили власний аналіз покоління дітей, беручи до уваги вказані рекомендації. У процесі розгляду наукового дослідження використовувався комплексний підхід, який передбачає залучення різноманітних принципів та методів міждисциплінарного характеру. Основу дослідження становить комплекс загальнонаукових принципів історизму, об'єктивності, системності, всебічності, розвитку та комплексності, що дало змогу розкрити процеси, які відбувалися в суспільстві, їх вплив на розвиток і виховання дітей. Оскільки історія повсякденності як новий напрям української історичної науки вимагає нових методологічних підходів, то в роботі використовуються спеціальні методи (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний, «усної історії» та ін.), методи дослідження міждисциплінарних наук (соціологічний, соціокультурний, психологічний, статистичний та ін.), а також спеціальні методи роботи з документальними джерелами.

З метою кращого розуміння подій та явищ минулого необхідно виходити з конкретних обставин та ситуацій. Тому нами використано *принцип історизму*, який передбачає розгляд розвитку дитинства, зокрема дітей і підлітків шкільного віку за конкретних історичних умов й у хронологічній послідовності, що склалася в Україні в період т. зв. «застою».

Не менш важливим принципом в історіописанні є *принцип об'єктивності*, що ґрунтується на фактах в їх справжньому змісті, не спотворених і не підігнаних під схему. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, правдиве відображення всього спектру подій. При цьому дослідник не повинен бути нейтральним. Він має право на

обґрунтування позиції як власної, так і тієї соціальної групи, інтереси якої ним представлені. Варто зазначати, що абсолютної об'єктивності в історичних дослідженнях не існує. Адже, по-перше, ми були позбавлені можливості безпосередньо спостерігати за своїм об'єктом, оскільки минув уже значний часовий проміжок. По-друге, крім власної позиції, повинні були враховувати чинник суб'єктивності джерел, створених свідками минулого. Разом з тим, дотримання зазначеного принципу дозволило неупереджено проаналізувати проблему дослідження [406, с. 508]. Об'єктивність нашого дослідження виявляється, насамперед, у неупередженому розгляді реалізації державної політики радянської влади стосовно дітей та підлітків України в першій половині 60-х – середині 80-х рр. ХХ ст. Це завдання вдалося виконати завдяки використанню широкого спектру архівних, усних та візуальних джерел, а також аналізу попередніх досліджень. Принцип об'єктивності змикається з *принципом системності*, який передбачає вивчення цілісності об'єкта і вияв багатогранних зв'язків, забезпечує вивчення історичних процесів та їх складових як єдиного цілого, як системи. Необхідно розглядати взаємодію досліджуваного явища в різних сферах соціального життя й навколишнього матеріального світу. Дотримання цього положення дозволяє подивитись на більшість аспектів виховання майбутніх будівничих комунізму як на елемент загального процесу трансформації до радянського суспільства в досліджуваний період.

Задля того, щоби глибше дослідити предмет наукової роботи, ми прагнули розглянути різнобічні його аспекти, зв'язки й відносини, виокремити якомога більше властивостей, притаманних саме такому соціальному явищу як шкільне дитинство. У цьому нам допоміг *принцип всебічності*.

Застосований *принцип розвитку* дозволив зрозуміти найхарактерніші кризові явища радянської системи освіти, який спрямував історичне пізнання діяльності школи відповідно до прийнятих постанов. З його допомогою

вдалося проаналізувати всі аспекти розвитку шкільної освіти та сфери дозвілля учнівської молоді означеного періоду.

Завдяки *принципу комплексності* вдалося уникнути суб'єктивізму під час розгляду питань дослідження. Ґрунтуючись на вказаному принципі, вдалося комплексно дослідити суспільно-політичні процеси, які відбувалися в суспільстві, їх вплив на розвиток та виховання дітей і підлітків. Він дав можливість вибрати підходи до розуміння зазначених процесів, враховуючи ті цілі, які перед собою ставило партійне керівництво.

Для вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження було використано арсенал спеціальних історичних методів (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-системний, проблемно-хронологічний та ін.), що відповідають методичній базі теоретичного й емпіричного рівнів дослідження.

За допомогою *історико-порівняльного методу* досліджено проблему шляхом зіставлення історичних об'єктів у часі та просторі, пошуку подібних і відмінних рис між ними. Наприклад, щоб дослідити дозвілля та проведення вільного часу учнівською молоддю міських та сільських шкіл використовувались архівні джерела й розповіді самих учнів, учасників навчально-виховного процесу в означений період. А застосування методу порівняння інформації, що міститься в цих джерелах, допоміг дійти висновків про реальний стан речей, співставити і розкрити відмінності між проведенням дозвілля і вільного часу сільських та міських дітей.

За допомогою *проблемно-хронологічного методу* виявлено предмет нашого дослідження, розкрито різні аспекти їх повсякденного життя, виховання та розвитку протягом зазначеного періоду, які було досліджено в хронологічній послідовності та динаміці.

Звернення до *історико-генетичного методу* дозволив розкрити властивості, функції, зміни досліджуваної реальності у процесі її історичного руху, що дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Вибраний метод дозволив розкрити зміни умов життя та

способів соціалізації учнівської молоді у суспільстві, а також процес еволюції політичного догмату «щасливого дитинства», що зародився наприкінці 30-х рр. ХХ ст. в СРСР і продовжував побутувати в досліджуваний період.

Історико-типологічний метод сприяв упорядкуванню сукупності видів та форм дозвіллевої діяльності учнів, включаючи систему закладів для проведення дозвілля й відпочинку шкільної молоді. Окрім того, ми змогли типологізувати форми державного соціального забезпечення досліджуваної категорії населення.

Історико-системний метод виходить з того, що всі історичні події мають свою причину й функціонально взаємопов'язані між собою. Це уможливило розгляд впливу політики влади на повсякдення дітей цілісно у всіх його проявах, у результаті чого було розкрито основні принципи і внутрішні механізми функціонування дитинства в Україні періоду «застою».

За допомогою *методу періодизації* визначено хронологічні межі дослідження (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.), які окреслено на основі кількісно-якісних змін, що відбувалися в освітній сфері та впливали на повсякденність дітей і підлітків як категорії населення радянського суспільства. Хронологічний проміжок дослідження вимагає звернення до *ретроспективного методу*, який дав можливість відійти від сьогодення й поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси й тенденції, а також закономірності розвитку державної системи соціального захисту та забезпечення дітей і підлітків Української РСР.

Характер і хронологічні межі роботи зумовили використання методу «усної історії». Специфіка повсякденного життя включає різноманітні проблеми, які традиційними методами повноцінно вирішити практично неможливо. Методи усної історії не тільки надають сухому фактажу емоційно-психологічного забарвлення, а й збагачують історію новими знаннями [552, с. 9]. Тому для роботи з респондентами залучено *метод*

інтерв'ю, який базується на наративному опитуванні, тобто вільне інтерв'ю, розповідь про життя без втручання з боку інтерв'юера, який задає лише загальний напрям очікуваної розповіді. У процесі дослідження різних аспектів життєдіяльності дитячого співтовариства ми провели інтерв'ю з представниками певної групи українського населення відповідно до методичних рекомендацій фахівця з соціології дитинства С. Щеглової [493, с. 53-54]. Бесіди з респондентами мали напівформалізований характер: ми використовували чіткий перелік питань, проте репрезентанти мали право відповідати вільно й не стандартизовано. Запитальник містить два блоки: «Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків» та «Соціокультурна складова повсякденного життя» та включає в себе 34 розширених питання, які розроблено відповідно до завдань дисертаційної роботи. Також було запропоновано від О. Петрускас, яка була одним із учасників інтерв'ювання, додати одне запитання. На наш погляд воно є доцільним і його залучено до анкети опитування. Загалом у процесі роботи опитано 11 респондентів учнівські роки яких проходили в межах досліджуваного періоду на території Української РСР. Потрібно враховувати можливе спотворення деяких фактів історичної реальності, що є притаманним для джерел усної історії.

Комплексний підхід до вивчення теми дисертаційної роботи передбачає залучення різноманітних методик міждисциплінарного характеру, які використано в ході наукового дослідження. Вивченню суспільного буття сприяли джерелознавчі, соціокультурні, статистичні, психологічні та соціологічні методи.

Установлення кореляції між змістом історичного джерела, результатами його аналізу й соціокультурним контекстом людського буття, історичних процесів і явищ передбачає *метод дискурсивного аналізу*. Як перспективні першоджерела для дискурсивної інтерпретації, використано тексти періодичних видань та преси означеного періоду, продукцію кінематографу та мультиплікаційного мистецтва. У процесі аналізу зазначеного питання

вивчено умови впровадження та зміст таких політичних догматів як «щасливе дитинство», «піонер», «будівничі комунізму» тощо.

Методи психології уможливили дослідження свідомості та світоглядних орієнтації дітей і підлітків шкільного віку, вивчення мотивів поведінки, сприйняття політики влади, стосунки між дорослими та дітьми, міжособистісні стосунки між дітьми.

Використання *статистичного та методу кількісного аналізу* допомагає простежити динаміку соціально-побутового життя українських школярів, аналіз цифрових даних і табличної обробки, використані для систематизації й узагальнення зібраних відомостей.

Необхідними елементами роботи з джерелами стали спеціальні методи роботи: *метод бібліографічної евристики* при систематизації історіографічної та джерельної бази роботи; *критичний метод*, застосований під час опрацювання джерел і літератури; *метод класифікації*, що сприяв систематизації та класифікації історіографічної й джерельної бази за спільними ознаками й притаманними їм властивостями.

Глибшому аналізу текстових джерел дисертації допоміг *герменевтичний метод*, що сприяв тлумаченню думок, розумінню мотивів і почуттів, якими керувалися автори при написанні та складанні документів, урахуванню зовнішніх і внутрішніх факторів впливу.

Для формування висновків та узагальнень важливе значення мають *методи синтезу й аналізу*. Зокрема, метод емпіричного аналізу використано для упорядкування історичних фактів, спостереження та опису повсякденності, аналізу первинної інформації про різні її аспекти. Вивчення документальної інформації, передусім архівних джерел, передбачало застосування *методу критичного аналізу* документальних матеріалів.

Використовуючи *метод аналізу*, нами проаналізовано вплив різноманітних чинників на сферу повсякденного життя дитини в УРСР доби «застою», завдяки якому вдалося виокремити загальне й особливе. Важливим стало використання методу синтезу, яким передбачається об'єднання

багатьох аспектів досліджуваної проблеми в одне ціле. У ході наукового синтезу складено цілісне уявлення про дітей і підлітків шкільного віку за доби застою «застою».

Визначальне значення для дисертаційного дослідження має понятійне та термінологічне забезпечення і їх коректне застосування. Науковий аналіз зазначеної проблеми не може бути здійснено без чіткого уявлення про сутність дитинства, без обґрунтування вікових меж цього явища, зумовлених конкретними соціально-економічними та культурними обставинами досліджуваного періоду.

Проведений аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури дає можливість стверджувати, що дитинство – це історичне явище, що також у своєму дослідженні констатує американський історик і психолог Ллойд де Моз [394].

Дитинство – це період у житті людини, який є по суті підготовкою її до дорослого життя, самостійної праці й включає початкові періоди життя людини. Проте існують різні точки зору на сутність й тривалість дитинства. Згідно із довідниковою літературою, дитинство визначається як певний вік, що має свої межі й особливості. Проте тлумачні по-різному роз'яснюють це поняття [389, с. 286].

Довідникова література так визначає поняття «дитинство» – це: дитячий вік, дитячі роки [396; 454]; стан дитини до повноліття [454]; період життя людини у вікових межах від народження до закінчення середньої школи, тобто від народження до 16–17 років [453].

У філософській літературі термін «дитинство» розглядається дуже рідко й абстрактно. Так, дитинство як *філософський* феномен – ніщо за своєю суттю, воно не має константної форми, виступає мірою можливостей людини. Воно є тією основою, що закладається у житті людини, формує її як особистість, а й у подальшому – лише розгортається [396, с. 289]. *Психологічні* словники мають своє тлумачення поняття «дитинство», а саме – це термін, що позначає початкові періоди онтогенезу (від народження до

підліткового віку) [396, с. 290]. У *педагогічних* словниках дитинство визначається ширше, ніж в інших довідникових виданнях, а саме: як період життя людини від народження до юнацького віку, коли відбувається її фізичний і розумовий розвиток, соціальне становлення [378, с. 5]; період онтогенетичного розвитку людини від народження до дорослості, який характеризується ростом організму, формуванням вищих психічних функцій, має біологічну основу й опосередкований соціально-культурними факторами, вихованням і навчанням [378]; період інтенсивного фізичного та психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури [378, с. 5].

Оскільки не існує єдиного визначення поняття «дитинство», відсутня й однакова точка зору на вік, до якого триває дитинство. Його зміст і тривалість встановлюють відповідно до норм і традицій суспільства. Найчастіше межею дитинства вважають строк, необхідний для формування зрілої активної особистості, тобто це період від зачаття дитини до статевого дозрівання (юності) та настання громадянського повноліття (16 років). Дитинство прийнято поділяти на п'ять періодів: дитинство, від народження до одного року; раннє дитинство, від року до трьох років; дошкільний вік, від трьох до шести-семи років; молодший шкільний вік з шести-семи до 10-11 років; підлітковий вік з 11-12 до 15 років. Згідно ж законодавства України дитина – це це особа віком до 18 років (повноліття) [396, с. 286].

У нашому дослідженні увагу приділяється саме дітям молодшого шкільного та підліткового віку, в радянському законодавстві зазначені категорії позначені як діти і підлітки, що і визначило проблему нашої розвідки та окреслило вікові межі.

Для розкриття повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку ми залучили поняття й терміни, які б ґрунтовніше висвітлювали це питання. Тому у дисертаційному дослідженні використовувалися визначення

«дитинство» (пояснення, яке ми подаємо, із залученням різних суміжних дисциплін та загальних визначень), «діти та підлітки шкільного віку», «шкільне повсякдення», «шкільне дитинство», «учнівська молодь» та ін.

Під терміном «діти і підлітки шкільного віку» прийнято вважати осіб віком від шести до 16–17 років, які відвідують загальноосвітній заклад. У нашому дослідженні ми ставили завдання окреслити вікові межі цього поняття, щоб не відбувалося плутани самі під час розкриття проблеми. Адже, як бачимо, загальноприйнятих вікових меж щодо поняття дитинства не існує, і кожна наука подає різні визначення та межі. Як ми знаємо, у радянський період існували школи різних типів, тому саме терміном «діти і підлітки шкільного віку» ми окреслюємо не лише вікові межі проблеми, а й конкретизуємо об'єкт та предмет дослідження.

Ми звертаємося до термінів «шкільне повсякдення» та «шкільне дитинство», які характеризують об'єкт і предмет нашого дослідження, саме під час навчання та перебування в школі. Тобто, цими поняттями конкретизується те, що більшою мірою розкриває повсякденне життя дітей та підлітків у цьому ракурсі.

Термін «учнівська молодь» дуже рідко зустрічається в історіографії радянського періоду. Це поняття набуло поширення у сучасний період, і є тотожним поняттю «підліток», але з конкретним уточненням. Це – підліток, який перебуває на завершальній стадії навчального процесу. Поняття «підліток» також є досить дискусійним і вікові межі в різних країнах залежить від їх традицій.

Крім того, предметом нашого дослідження є щоденне життя дітей і підлітків, то характеристика його категорійно-понятійного апарату включає також тлумачення дефініцій буденності та її складових: повсякдення, державна політика, державна політика у сфері шкільної освіти, соціальний захист, соціалізація, дозвілля, відпочинок, вільний час та ін.

У сучасній українській історіографії існують спеціальні історичні дослідження з проблем повсякдення, авторами яких подаються різні

тлумачення та описуються основні складові цього напрямку. Одним із перших українських науковців, який почав досліджувати історію повсякденності – О. Удод. У своїх працях він визначає історію повсякденності як людинознавчу історію, зазначаючи, що це перш за все процес «олюднення побуту», психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя» [552, с. 7].

Дослідниця О. Коляструк слушно зауважила, що повсякденну історію слід читати у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, як одягатися, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватися під час роботи й дозвілля) та «аксіологією життя», або «стилем життя» (сенсово-сміслове наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети) [374, с. 17].

У дисертації зосереджено увагу на вивченні системи соціального захисту та соціалізації дітей і підлітків, соціально-побутовому забезпечення школярів, висвітленні сфери дозвілля та відпочинку, впливу радянської влади на формування світогляду підростаючого покоління та основних складових комуністичного виховання молоді. Тому важливо розглянути термінологічний апарат, який би розкривав ці категорії. Одним із важливих понять у дисертаційній роботі є «державна політика», для розкриття цього поняття ми звернулися до «Енциклопедичного словника з державного управління» [345]. У ньому подано локанічне та змістовне визначення, яке характеризує використаний нами термін, «...це система органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямками, принципами для розв'язання сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності» [345, с. 144]. Наша увага зосереджена головним чином саме на такому питанні як реалізація політики держави щодо соціального захисту дитинства в УРСР.

Під час розкриття важливих питань, що торкаються змісту державної політики щодо дітей та підлітків, нами було використано термін «державна

політика у сфері шкільної освіти» – курс дій органів державної влади, спрямований на розв’язання комплексу проблем у шкільній галузі освіти з метою забезпечення ефективності її роботи, покращення функціонування тощо, відповідно до поставлених цілей, напрямів, принципів [345, с. 145]. Застосовуючи це поняття в роботі ми даємо характеристику державній політиці радянської влади стосовно досліджуваної категорії населення в системі шкільної освіти. Таким чином, ми характеризуємо не просто систему законів, а конкретні її дії, що у свою чергу сприяли «соціалізації» підростаючого покоління.

Не менш важливими для нашого дослідження є використані терміни «дозвілля», «відпочинок» та «вільний час». Але варто зауважити, що вільний час і дозвілля це не тотожні категорії, адже вільний час має кожен і питання в тому, чи кожен витрачає цей час на дозвілля, як форму вдосконалення особистості та духовного збагачення.

Згідно із українським педагогічним словником С. Гончаренка, «...дозвілля дітей – це вільний від обов’язкової діяльності час», використовуючи який «...для ігор, читання, праці, заняття спортом, мистецтвом, технікою, дитина розвивається морально, розумово і фізично». Активне, розумне дозвілля – важливий засіб збереження та підвищення працездатності» [317, с. 100].

Проаналізувавши терміни «дозвілля» і «відпочинок», у ході дослідження, нами було з’ясовано, що ці поняття теж мають свої нюанси, які варто виокремити в нашій науковій роботі. Дозвілля та відпочинок дітей прийнятно розподіляти на офіційний (державний) та неофіційний (самоорганізований), хоча за змістом та формами проведення вільного часу вони можуть не відрізнятися.

Отже, відповідно до поставлених цілей і завдань дисертаційної роботи застосовано комплекс взаємодоповнюючих принципів і методів історичного пізнання – від теоретичного аналізу й узагальнення джерельної бази та наукового матеріалу з проблеми вивчення до використання діагностичних

методів, насамперед, інтерв'ю. Загальнонаукову методологію представлено, перш за все, комплексним підходом до наукової розробки теми дисертації, що відповідає вимогам сучасних концепцій дослідження історії дитинства. Уточнено та висвітлено понятійно-термінологічне забезпечення дисертаційного дослідження, яке дає чітке уявлення про зміст наукової роботи.

Вибір теми дисертаційного проекту обумовив необхідність опрацювання значного масиву наукової літератури та джерельної бази. Таким чином, розглянувши весь комплекс матеріалів нам вдалося довести, що означена проблема не знайшла належного висвітлення в галузі історичної науки. Для розкриття важливих аспектів повсякдення дітей і підлітків було залучено матеріали усної та візуальної історії. Особливу новизну й інформаційне навантаження мають джерела усної історії, зібрані автором серед респондентів, учнівські роки яких проходили в межах досліджуваного періоду. Проте основним джерелом для виявлення, систематизації та вивчення шкільного повсякдення стали архівні джерела, що зберігаються у фондах в центральних, державних та міських архівах нашої країни. Значний пласт інформації містять тогочасні періодичні видання, що несли в собі ідеологічний заряд для радянського суспільства.

Методологічним підґрунтям дисертаційного дослідження стали загальні принципи наукового пізнання – історизм, системний та комплексний підходи, об'єктивність. А поєднання сучасних, перевірених широкою науковою практикою, методологічних принципів, використання загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності й особливості матеріально-побутового і духовного життя дитини в радянському суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ УРСР ДОБИ «ЗАСТОЮ»

2.1. Система соціального захисту дитинства в УРСР

Складовою частиною державної політики є турбота про матеріальні і духовні умови розвитку підростаючого покоління. Державні гарантії базуються на правових та соціальних засадах. Спрямовані заходи сприяють залученню дітей до процесу життєдіяльності суспільства та забезпечують їх права.

Аналіз джерелознавчих матеріалів засвідчив, що посилена увага до потреб дитинства сприяла розвитку законодавства з охорони дитинства – дитячого права, в основу якого було покладено таку ідею, «...кожна дитина, незалежно від особистісних якостей і навколишнього середовища, має право на здорове і щасливе дитинство, на соціальне виховання, спроможне виховати його свідомим і корисним членом суспільства» [165].

Принципи щодо сфери охорони дитинства найбільш повно та чітко вперше сформульовані на міжнародному рівні у Декларації прав дитини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р., щоб «...забезпечити дітям щасливе дитинство та користування для їх власного блага й блага суспільства, правами і свободами, які тут передбачені та закликає батьків, чоловіків і жінок як окремих осіб, а також добровільні організації, місцеву владу, національні уряди до того, щоб вони визначили та намагалися дотримуватися цих прав шляхом законодавчих й інших заходів» [162], що поступово застосовувались відповідно до певних принципів.

Розглядаючи нормативно-правове забезпечення, яке стосувалося соціального захисту дітей та підлітків, ми дійшли висновку, що Українська РСР, перебуваючи у складі колишнього Радянського Союзу, була практично усунута від власної політики у будь-якій галузі та мала виконувати рішення з'їздів КПРС, постанови Пленумів ЦК КПРС, нормативні акти союзного

уряду тощо. Як зазначає дослідниця І. Плугатар «... всі документи й постанови приймалися з наслідуванням аналогічних документів союзного значення» [553, с. 29]. Правове поле щодо забезпечення охорони дитинства та забезпечення їх прав становили закони СРСР та УРСР, основним законом була Конституція СРСР та УРСР [164; 165], законодавство про шлюб і сім'ю, укази Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради, які мали забезпечити правовий захист дітей в радянському суспільстві.

Права та інтереси дітей, обов'язки сім'ї і суспільства з охорони й захисту дитинства знайшли широке втілення в Конституції СРСР ст. 53, ст. 66, що закріплювали обов'язком всіх громадян дбати про дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, виховувати гідними членами суспільства. У Конституції передбачено комплекс соціально-економічних та юридичних гарантій рівності прав жінок і чоловіків (ст. 35), що пов'язано із забезпеченням сприятливих умов виховання дітей. Однак Конституція не обмежується закріплення досягнутого. Вона виходить із необхідності постійного розширення прав і свобод громадян СРСР, зводячи це положення на рівень конституційного принципу. Будучи за своєю природою як найбільш стабільний нормативний акт у Конституції визначається динаміка поточного законодавства, якою регулюються основні права громадян. «Соціалістичний лад, – йдеться у ст. 39, – забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку» [164].

Важливим джерелом у висвітленні державної політики щодо захисту дитинства є Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР від 20.06.1969 р. [161], складений на основі Закону Верховної Ради СРСР від 27.06.1968 р. «Про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про шлюб і сім'ю». Він визначав як одне з найважливіших завдань радянської держави піклування про сім'ю, в якій гармонійно поєднуються суспільні й особисті інтереси громадян. Згідно із законом, держава брала на себе допомогу сім'ї у вихованні дітей, шляхом будівництва мережі дитячих садків, ясел, шкіл та

інших дитячих закладів. Проте, оголошення закону не означало його належну реалізацію. Зокрема, на сторінках газет та журналів знаходимо критичні відгуки дописувачів щодо навиконання планів будівництва дитячих закладів, нестачі або некомпетентності кадрів, поганого фінансування соціальної сфери тощо[467, с. 178].

Також зазначеним законодавством встановлювався порядок та умови вступу до шлюбу і його припинення, регулювались особисті й майнові відносини між подружжям, між батьками й дітьми, між іншими членами сім'ї, унормовував відносини, що виникали у зв'язку із усиновленням, опікою і піклуванням, прийомом дітей на виховання. Установлювалася обов'язкова державна реєстрація шлюбу та складна процедура шлюборозлучного процесу зі сплатою мита в значному розмірі. Окрім того, існувала заборона встановлення батьківства стосовно дітей, які народилися поза шлюбом. Тим самим держава знімала відповідальність за позашлюбну дитину з батьків і перекладала її на матерів та частково на себе, сплачуючи щомісячну матеріальну допомогу. Таку еволюцію сімейного законодавства офіційно пояснювали намаганням стабілізувати інститут сім'ї у радянському суспільстві. Насправді ж визначальними в процесі реформування сімейного права ставало погіршення демографічних показників у країні та питання економії державних коштів. Справа в тому, що, визнаючи тільки офіційно зареєстровані шлюби, держава звільняла себе від обов'язку виплачувати пенсію дітям загиблих військовослужбовців, які до призову в армію перебували у фактичних шлюбних відносинах, а матеріальна допомога матерям-одиначкам була набагато меншою, ніж пенсія в разі втрати годувальника. Це не створювало сприятливих умов для дорослішання самої дитини, проте вирішувало питання відтворення населення та заощадження значного масиву бюджетних коштів [302, с. 133].

У Кодексі про шлюб і сім'ю визначалося, що серед обов'язків батьків важливими є турбота про здоров'я та фізичне виховання дитини. Зазначалося, що права й обов'язки батьків мають термін, який закінчувався

при досягненні повноліття, одруженні неповнолітніх, коли це допускалося законом, усиновленні дітей, позбавленні батьківських прав, смерті чи оголошенні батьків померлими. Батьки могли виконувати обов'язки по догляду і лікуванню повнолітніх дітей, лише якщо вони призначені в установленому законом порядку їх опікунами чи піклувальниками.

Сімейним законодавством передбачались санкції за порушення прав дітей по вихованню, що входило до обов'язків батьків. Підставами слугували: ухилення батьків від виконання своїх обов'язків; зловживання батьківськими правами; жорстоке поводження з дітьми; шкідливий вплив на дітей своєю аморальною, антисуспільною поведінкою; визнання батьків хронічними алкоголіками чи наркоманами. У радянському законодавстві також містились норми адміністративної та кримінальної відповідальності за неналежне виконання батьками обов'язків по вихованню дітей [161]. На питання, чи дійсно всі зазначені положення виконувалися, складно однозначно дати відповідь. Як засвідчують архівні дані, батьків позбавляли батьківських прав, але це був досить малий відсоток, діти продовжували жити в таких сім'ях, що негативно впливало на їх психічний і моральний розвиток. Були випадки, коли позбавляли батьківських прав, якщо вони несли певну загрозу радянській владі. Правляча верхівка тоді намагалася знайти більш вагомні причини, щодо невиконання батьками їх прямих обов'язків і позбавляла батьківства.

Основне місце в охороні дитинства займало питання сплати аліментних зобов'язань батьками по утриманню неповнолітніх, а також недієздатним повнолітнім дітям, які потребують допомоги [161, с. 81]. Як правило, розмір аліментів, що сплачувалися на неповнолітніх дітей, визначався судом у частковому відношенні до заробітку (доходу) батьків. Аліменти на одну дитину стягувалися в розмірі 1/4, на двох дітей – 1/3, на трьох і більше – 1/2 заробітку (доходу) батьків, але не менше 20 крб. на місяць на кожную дитину. Були випадки, коли батьки уникали сплати аліментів, у зв'язку з чим було прийнято відповідні законодавчі рішення. Постановою Ради Міністрів СРСР

від 6 лютого 1984 р. за № 134 «Про введення тимчасових допомог на неповнолітніх дітей у період розшуку їхніх батьків, що ухиляються від сплати аліментів», з 1 січня 1985 р. вперше була введена тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів. Розмір цієї допомоги встановлювався такий: на одну дитину – 20 крб., на двох дітей – 30 крб., на трьох дітей – 40 крб., на чотирьох і більше – 50 крб. на місяць. Виплата допомоги покладалася на органи соціального забезпечення союзних республік, у зв'язку з чим було передбачено частково збільшити штатну чисельність місцевих структур. З розшукаваних осіб пізніше стягувалися виплачені суми допомоги з нарахуванням 10 % до виплачуваних коштів [161, с. 85].

Влада виявляла турботу про дітей із малозабезпечених сімей, виділяючи спеціальну грошову допомогу, яка вводилася з 1 листопада 1974 р. відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1974 р. № 748 «Про дальше збільшення матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, що мають дітей» та Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1974 р. «Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям». На розвиток їх Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 25 вересня 1974 р. за № 752 затвердила Положення про порядок призначення і виплати допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям, а ВЦРПС, Мінфін СРСР і Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати 1 жовтня 1974 р. затвердили Інструкцію про порядок оформлення і ведення справ з призначення і виплати допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям на підприємствах, в установах, організаціях і колгоспах. У цей самий час (1 жовтня 1974 р.) ВЦРПС і Мінфін СРСР затверджують Інструкцію про порядок ведення бухгалтерського обліку і складання звітності про виплату допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям у державних, громадських і кооперативних підприємствах, установах і організаціях. Усі ці нормативні акти і становили правову основу нововведеної допомоги. Зазначена допомога призначалася і виплачувалася в

розмірі 12 крб. на місяць на кожну дитину до досягнення нею 8-річного віку тим сім'ям, у яких середній сукупний прибуток на члена сім'ї не перевищував 50 крб. на місяць. Середній сукупний доход на члена сім'ї з 1 січня 1984 р. по країні був встановлений різний (на території України – 50 крб.). Було змінено джерело фінансування виплати допомоги, чи з коштів бюджету державного соціального страхування або із централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників [159, с. 125].

Опіка проявлялася також щодо дітей з обмеженими можливостями. На даний факт вказує Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 травня 1979 р. № 469 «Про покращення матеріального забезпечення інвалідів з дитинства» та Інструкція до неї про порядок призначення і щомісячної виплати вказаним особам. Право на щомісячну виплату мали особи старше 16 років, які визнані лікувально-трудовою експертною комісією (ЛТЕК) інвалідами I чи II групи з дитинства, а також діти-інваліди у віці до 16 років при наявності медичних показань, що дає право на отримання допомоги. Перелік медичних показань був затверджений Міністерством охорони здоров'я СРСР та погоджений із Державним комітетом СРСР з праці і соціальних питань й Міністерством фінансів. Виплати призначалися в таких розмірах інвалідам з дитинства: I група – 30 крб. на місяць; інвалідам з дитинства II група – 25 крб. на місяць; дітям-інвалідам – 20 крб. на місяць. Інвалідам I та II груп, які мали одночасно право на виплати і пенсію, призначалося або виплата або пенсія за вибором [159, с. 138]. До таких категорій відносилися діти, які мали розлади слуху, мови, зору, розумово відсталі та з фізичними вадами. Для них будувалися спеціальні школи, або ж будинки санаторного типу.

Важливим елементом соціальної підтримки дитинства було піклування про дітей, які залишилися без батьків, у такому випадку державою встановлювалася опіка та піклування над ними. Якщо малолітні діти виховувалися в дитячих будинках чи інших навчальних закладах, то їх вихованням опікувалися у цих установах. У разі, якщо дитина залишалася на

піклуванні близьких родичів або її передавали в нову сім'ю, тоді одного з членів родини визначали опікуном чи піклувальником. Опіку встановлювали над дитиною до 14 років, піклування – з 14 до 18 років. Опікуна (піклувальника) затверджували рішенням місцевого виконкому Ради депутатів трудящих. Цьому передувало детальне обстеження матеріально-побутових умов життя дитини й опікуна.

При виявленні неповнолітніх, які залишилися без батьківського піклування, в яких були близькі родичі або інші особи, що бажали усиновити неповнолітніх, органи опіки і піклування мали сприяти оформленню усиновлення в порядку, передбаченому главою 14 Кодексу про шлюб і сім'ю (КпШС). У разі не усиновлення неповнолітніх, що залишилися без батьківського піклування, органи опіки і піклування мали влаштовувати їх: а) віком від трьох років – до будинків дитини охорони здоров'я; б) віком від трьох до 16 років – до дитячих будинків або шкіл-інтернатів органів народної освіти; в) інвалідів з фізичними вадами, глибоко розумово відсталих або психічно хворих від трьох до 16 років – до відповідних дитячих будинків-інтернатів органів соціального забезпечення, а від 16 – до будинків інтернатів для старих та інвалідів відповідно до затверджених медичних показань і протипоказань [552, с. 43].

Згідно зі ст. 128 КпШС Української РСР та Правил опіки і піклування в УРСР від 15.07. 1971 р., опіка й піклування встановлювалися для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишалися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. При цьому, згідно зі ст. 131 КпШС УРСР опіка встановлювалася над неповнолітніми, які не досягли 15 років і залишилися без батьківського піклування, а піклування встановлювалося над неповнолітніми віком від 15 до 18 років (ст.132 КпШС Української РСР).

Згідно із п. 11 вказаних Правил в Українській РСР опіка і піклування могли встановлюватися й за життя батьків неповнолітніх дітей у випадках

коли: 1) обох батьків судом позбавлено батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини і передачу її під опіку і піклування незалежно від того, позбавлені вони батьківських прав чи ні, бо перебування в них небезпечне для дитини; 2) мати і батько психічно хворі, розумово відсталі або перебувають на тривалому лікуванні у стаціонарному лікувальному закладі; 3) обидва батьки довгий час не можуть займатися вихованням своїх дітей (засуджені до позбавлення волі на тривалий час за вчинення злочину, перебувають у тривалому відрадженні тощо); 4) обидва батьки непрацездатні і перебувають на державному утриманні в будинках-інтернатах для старих та інвалідів [552, с. 43-44].

Опікуни та піклувальники над неповнолітніми зобов'язувалися виховувати підопічних, піклуватися про їх фізичний розвиток, навчання, захищати їх права та інтереси. Зауважимо, що піклування та опіка виконувалися безкоштовно. Лише Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 січня 1985 р. була встановлена грошова допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, у розмірі 30 крб. на місяць на одну дитину, але за умови, що розмір одержуваної на таку дитину допомоги, аліментів і пенсій не перевищує 30 крб. на місяць, з припиненням виплати раніше призначеної допомоги і пенсії. З метою реалізації цієї постанови Міністерство освіти СРСР своїм наказом від 1 жовтня 1985 р. № 180 затвердило Положення про порядок призначення і виплати грошової допомоги на дітей, які перебувають під опікою та піклуванням. Цим положенням райвиконкоми рад народних депутатів та відділи народної освіти керувалися при призначенні та виплаті вказаних грошових виплат. Отже, проблему безпритульності й бездоглядності дітей в Українській РСР частково вирішували за рахунок влаштування їх під сімейний і суспільний нагляд.

Особливим соціальним забезпеченням користувалися діти військовослужбовців, згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» № 1108

від 25 жовтня 1963 р. Вона призначалася дружинам солдатів, матросів, сержантів і старшин строкової служби у розмірі 15 крб. на одну дитину та 22 крб. на двох і більше дітей на місяць, а дружинам, які постійно проживали у сільській місцевості й пов'язані з сільським господарством – 7 крб. 50 коп. на одну дитину та 12 крб. на двох і більше дітей. На виконання цієї постанови Міністерство фінансів СРСР спільно з Міністерством оборони СРСР затвердили Інструкцію про порядок призначення допомог на дітей військовослужбовців строкової служби № 360 від 12 грудня 1963 р. та 367 від 20 грудня 1963 р. Зміни до цієї Інструкції були внесені 19 лютого 1970 р., а всі попередні Інструкції втрачали свою силу.

Ще одним важливим зібранням законів щодо соціального забезпечення та регулювання прав дітей є збірник «Законодавство про охорону материнства і дитинства». В ньому вміщено законодавчі й нормативні акти, які трактували питання праці неповнолітніх, цивільні правовідносини, процесуальні права, кримінальну та адміністративну відповідальність тощо. У ньому вказувалося, що держава бере на себе відповідальність по забезпеченню медичним обслуговуванням, із включенням всіх обов'язкових процедур для дітей і підлітків, у закладах охорони здоров'я. Всі послуги для дітей і підлітків були безкоштовними, як і для інших категорій населення.

Заклади освіти мали відповідати всім санітарно-гігієнічним вимогам, для належного забезпечення навчання та виховання дітей. У кожній школі повинен бути медичний кабінет, а медичні установи мали проводити щороку медичні огляди з метою виявлення та попередження захворювань. Як вказує аналіз архівних джерел, на практиці це виглядало зовсім інакше, в школах порушувалися санітарно-гігієнічні умови перебування школярів, медсестра працювала не повний день у школі, або ж взагалі була відсутня, медичні огляди не завжди проводили кваліфіковані спеціалісти.

Вагомим складником питання державної системи соціального захисту дітей стала проблема взаємодії правоохоронних органів республіки з маленькими українцями. Разом із працівниками зовнішньої служби карного

розшуку питанням неправомірної поведінки серед дітей в УРСР опікувалися дитячі кімнати міліції. Їх завданнями ставали попередження бездоглядності і безпритульності дітей, проведення виховних заходів з дітьми й підлітками, які порушують громадський порядок або правила поведінки в громадських місцях. До дитячої кімнати доставляли дітей у віці 17 років, затриманих за дрібне хуліганство, бійки, образу перехожих, порушення правил користування транспортом тощо [552, с. 70]. У Радянському Союзі існував інститут громадських інспекторів по влаштуванню дітей, які залишилися без батьків, та у боротьбі з дитячою безпритульністю. До неповнолітніх застосовувався Кримінальний кодекс УРСР, за яким дитина кримінально-відповідальною ставала з 14 років, ст. 11 КК УРСР [159, с. 361]. З батьків неповнолітніх органи міліції мали право стягувати штраф в адміністративному порядку за бешкетування і вуличне хуліганство згідно зі ст.18 постанови РНК СРСР і ЦК ВЕП(б) від 31 травня 1935 р. [159, с. 373]. Діти і підлітки чітко мали дотримуватися правил поведінки у громадських місцях. Заборонялося відвідувати кіносеанси, вистави та інші видовища, які не передбачені репертуаром для дітей, які не досягли 16 років і закінчуються в період з 1 травня до 1 листопада о 22 год. 30 хв., а у період з 2 листопада до 30 квітня о 20 год. 30 хв. Сюди ж відносилися заборона перебувати на вулиці в зазначений термін без супроводу дорослих. Дітям заборонялося займатися продажем квитків на видовищі, спортивні й інші заходи, торгівлею й іншими платними послугами; крім того не дозволялося кататися на ковзанах, роликах, самокатах, санчатах, велосипедах на проїзній частині вулиць, площах, у парках і скверах, крім місць, відведених для дитячих розваг, а також займатися іграми в «класи» на вулицях, площах, тротуарах, писати на стінах, огорожах і тротуарах тощо. Відповідальність за поведінку дітей покладалася на батьків або осіб, на яких лежало піклування про дітей і підлітків [159, с. 374].

За безквитковий проїзд неповнолітніх (до 10 років) накладався штраф у визначеному розмірі: у приміському поїзді – 8 крб., у вантажному

обладнаному вагоні – 10 крб., у жорсткому неплацкартному вагоні – 19 крб., у жорсткому плацкартному вагоні – 25 крб., у м'якому вагоні і вагоні-ресторані – 31 крб. [159, с. 376].

Всі громадяни СРСР, які досягли 16 років і старші зобов'язані були отримати паспорт та мати прописку за місцем проживання. Проживання без паспортів осіб, які зобов'язані їх мати за законом, підлягали адміністративному стягненню та мали понести карну відповідальність (позбавлення волі на строк до двох років) [159, с. 376].

У досліджуваній період діяла мережа дитячих закладів різного типу, що займалися перевихованням дітей та підлітків, котрі перебували на постійному контролі з боку держави. Серед таких закладів виділяємо загальні та спеціальні дитячі будинки, приймальники-розподільники, трудові виховні колонії тощо.

Кримінально-процесуальним кодексом Української РСР (КпК) визначалось, що неповнолітні мали право на обов'язкове призначення адвоката, порядок допиту неповнолітніх, вручення обвинувального акту та виконання вироку. У ст. 21 КпК УРСР зазначалося, що особи, молодші 16 років, які не беруть участі у справі, до залу судового засідання не допускалися [159, с. 383].

Не менш важливим для нашого дослідження став збірник нормативних актів «Законодавство про охорону дитинства» [157], в якому систематизовано найважливіші законодавчі акти, рішення правлячої верхівки СРСР та УРСР, а також нормативні акти міністерств і підлеглих відомств.

Радянська влада ставила перед собою найважливіше завдання – забезпечити дитинство кожному підростаючому члену суспільства. У Програмі КПРС зазначено, що широке розгортання мережі дитячих установ створить умови для того, щоб кожна сім'я мала можливість за бажанням утримувати дітей і підлітків у державних установах, «...у місті і селі буде забезпечено: повне і безкоштовне задоволення потреб населення, в яслах, дитячих садах і майданчиках, в школах з продовженим днем, в

піонерських таборів; масове розгортання мережі шкіл-інтернатів з безкоштовним утриманням дітей; запровадження в усіх школах безкоштовних гарячих сніданків, продовженого шкільного дня з наданням учням безкоштовних обідів, безкоштовне забезпечення шкіл одягом та навчальними посібниками» [161]. Більшість цих заходів успішно здійснювалася шляхом створення і розвитку широкої мережі дитячих закладів, організації і вдосконалення служби побуту та громадського харчування, виплати допомоги в разі народження дитини, надання допомоги і пільг багатодітним сім'ям, а також інших видів допомоги сім'ї.

Одним із важливих напрямів соціальної політики радянського керівництва щодо дітей і підлітків ставало задоволення їх освітніх і культурних потреб. Більшість часу діти проводили за навчанням у школі, тому саме на її керівництво покладалася функція збереження та охорони здоров'я дітей під час навчальних занять (навчальних і позакласних). Під час перебування дітей в школі повинна забезпечуватися опіка всім учням, реалізація їх потреб, створення необхідних умов для навчання і відпочинку, піклування про їх безпеку та самопочуття.

У своєму дослідженні І. Плугатар виділяє чотири групи реалізації опікунсько-виховних завдань у закладах загальної середньої освіти: а) опіка, яка охоплює всіх учнів (охорона здоров'я, харчування, профілактика, створення безпечних позитивних умов для розвитку); б) завдання щодо учнів, сім'я яких не може створити вдома достатніх умов для життя і розвитку (надання матеріальної допомоги, безплатне харчування, додаткові заняття, підвіз до школи); в) завдання щодо учнів, які вимагають посиленої опіки (діти після хвороби, переведені з іншої школи, діти із неповних сімей, діти з прогалинами в знаннях); г) обов'язки щодо виняткових дітей (талановиті діти, діти з фізичними вадами, із запізненням у розвитку, діти із відхиленням у поведінці, суспільно не пристосовані, діти із сімей алкоголіків, схильні до агресії) [552, с. 125].

Щодо вказаних завдань, то державою забезпечувалося обов'язкове восьмирічне навчання, за бажанням кожна дитина могла продовжити навчання далі у 9–10-х класах, забезпечення харчуванням дітей та підлітків (проте безкоштовним харчуванням забезпечувалися деякі категорії дітей та частково діти початкових класів), медичне обслуговування, підвіз до шкіл учнів з віддалених місцевостей, частково забезпечувалося матеріальні потреби школярів, зокрема підручниками та ін.

У діяльності школи у 60–80-х рр. ХХ ст. можна виділити певні періоди, пов'язані з особливостями державної політики в галузі освіти. *Перший період* розпочався ще наприкінці 50-х рр. і тривав до 1973 рр., коли система навчання і виховання дітей будувалася на основі Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» від 24 грудня 1954 р. та подібним законом УРСР від 17 квітня 1959 р. У законах наголошувалося, що головним завданням радянської школи є підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці, підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовки освічених людей, які б добре знали основи наук, виховання молоді тощо. Отже, як бачимо, державна політика була спрямована на виховання та забезпечення освітою всіх дітей.

Суттєве значення в розвитку середньої загальної школи мала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи подальшого поліпшення роботи середньої загальної школи» (1966 р.). на основі цього документа уряд України прийняв постанову, де обов'язковим визнавалося загальне восьмирічне навчання дітей і підлітків віком від 7 до 15–16 років, перехід до загальної середньої освіти, розширення мережі шкіл усіх типів і збільшення контингенту учнів, виконання планових завдань щодо будівництва шкіл і зміцнення їх навчально-матеріальної бази; забезпечення шкіл педагогічними працівниками і поліпшення підготовки педагогічних кадрів, удосконалення навчально-виховної роботи в школі через запровадження нових навчальних планів, програм, підручників тощо. За цим законом основна увага спрямовувалася на трудове та політехнічне навчання

учнів. Однак організація, якість і виховна цінність продуктивної праці учнів ще залишилася низькими, спостерігався відрив трудового навчання від основ наук, у виробничому навчанні не було знайдено оптимального поєднання теоретичних і практичних знань [538, с. 48-50]. Ці факти зумовили радянських можновладців переглянути свою освітню політику з подальшим корегуванням та вдосконаленням законодавчої бази системи освіти.

Наступним кроком держави у реформуванні державної політики в галузі освіти було прийняття Статуту середньої загальноосвітньої школи від 08 вересня 1970 р. Середня загальноосвітня школа оголошувалася єдиною, трудовою, політехнічною, її структура формувалася від місцевих умов. Окремо створювалися початкові школи у складі 1–3(4) класів, восьмирічні школи у складі 1-8-х класів і середні школи у складі 1–10(11) класів при збереженні єдності й наступності усіх ступенів загальної середньої школи. До системи загальноосвітніх шкіл включалися школи-інтернати, школи продовженого дня, загальноосвітні середні школи із поглибленим вивченням окремих предметів, середні загальноосвітні вечірні школи, а також школи для дітей з недоліками розумового і фізичного розвитку [176, с. 18].

Другий період тривав з 1973 р. і був пов'язаний із прийняттям нового документа, яким визначався розвиток освіти у республіці, «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». Однак принципових змін у функціонуванні школи не відбувалося, а отже, потенційні можливості для її поступу використати не вдалося. У цей час теорія і практика шкільництва суттєво оновилися, що негативно відбилося на ефективності навчально-виховного процесу. Більшість сільських учителів, на відміну від міських, мала обмежений доступ до новинок навчально-методичної літератури, а окремі нововведення часто робилися без належного наукового обґрунтування. Тому постало питання щодо розробки та прийняття загального, цілісного нормативно-правового акта, яким би на законодавчому рівні визначалась політика держави в галузі освіти. Таким документом став Закон УРСР «Про народну освіту» від 28 червня 1974 р.,

прийнятий до відповідного закону СРСР, в якому вперше було чітко визначено мету, основні принципи та завдання народної освіти. Принципи народної освіти УРСР були викладені в ст. 4 цього положення: 1) Рівність всіх громадян в отриманні освіти незалежно від походження, соціального і матеріального становища, расової і національної приналежності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин; 2) Здійснення загальної обов'язкової середньої освіти молоді; 3) Державний і суспільний характер всіх навчально-виховних закладів; 4) Свобода вибору мови навчання: навчання рідною мовою чи мовою іншого народу СРСР. 5) Безкоштовність всіх видів навчання, утримання частини учнів на повному державному забезпеченні, безкоштовна видача шкільних підручників, стипендіальне забезпечення учнів і студентів, надання їм встановлених пільг та іншої матеріальної допомоги; 6) Єдність системи народної освіти і спадкоємність всіх типів навчальних закладів, які забезпечують можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих; 7) Єдність навчання і комуністичного виховання; співпраця школи, сім'ї і суспільства у вихованні дітей і молоді. 8) Зв'язок навчання і виховання підростаючого покоління з життям, із практикою комуністичного будівництва; 9) Науковий характер освіти, його постійне вдосконалення на основі нових досягнень науки, техніки і культури. 10) Гуманний і високоморальний характер освіти і виховання; 11) Спільне навчання обох статей; 12) Світський характер навчання, який виключає вплив релігії [157, с. 230-231].

Наступним етапом розвитку державної політики в галузі освіти стали постанови ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи (1984 р.), «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і покращення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984 р.), «Про покращення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організації їх суспільно корисної праці» (1984 р.). Ці нормативно-правові акти зумовили прийняття Закону

СРСР «Про внесення змін до основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту у зв'язку з основними напрямками реформи загальноосвітньої професійної школи» від 27 листопада 1985 р. У законі наголошувалося, що державна освітня політика, не зважаючи на певні ідеологічні забарвлення, будується на основі нагальних потреб суспільства – підготовка високоосвічених, творчих, озброєних глибокими знаннями, всебічно й гармонійно розвинутих громадян, підвищення якості навчання і виховання, покращення підготовки молодого покоління до роботи, забезпечення кваліфікованими робітничими кадрами і спеціалістами, постійне підвищення їх професійного рівня [538, с. 50-51; 176, с. 69].

Започаткованою реформою передбачався комплекс заходів, які б спрямовувались на найбільш повну реалізацію єдності знань, переконань та практичної діяльності. Разом з тим, неможливо було розраховувати на успішність реформ, адже їх реалізація потребувала значних фінансових вливань, яких не вистачало навіть на достойне функціонування існуючої системи. До того ж, за радянських часів система освіти знаходилася під тиском політичної системи, яка здійснювала всебічний контроль за змістом навчальних програм, підручників і навчальних посібників, а також за педагогічними та науково-педагогічними працівниками. Освіта функціонувала в замкнутому просторі, майже відсутнім був громадський контроль і публічне обговорення альтернатив її розвитку [538, с. 51].

Культурно-освітні потреби діти могли задовольнити у шкільних та спеціальних позашкільних закладах освіти, які існували для забезпечення організованого дозвілля і відпочинку дітей, а також як інструмент соціалізації школярів. У цій сфері з року в рік видавалися відповідні закони та постанови для реалізації дозвілєвої діяльності учнів. Свідченням є Постанова Ради Міністрів СРСР від 3 вересня 1975 р. №767 «Про номенклатуру і порядок створення позашкільних установ» [168, с. 290].

Загалом здійснення освітньої політики покладалося на Міністерство народної освіти, яке у свою чергу надавало повноваження у своїй діяльності

відділам освіти. До основних обов'язків відділів освіти різного рівня входило: керівництво підпорядкованими їм навчально-виховними установами, здійснення заходів щодо розвитку і розміщення їх мережі, зміцнення навчально-матеріальної бази цих установ, а також введення в дію до початку навчального року будівель навчальних установ, розташованих на території Рад; забезпечення загальної середньої освіти і перехід до загальної професійної освіти молоді; керівництво дошкільним і позашкільним вихованням; сприяння сім'ї у вихованні дітей і підлітків; здійснення допомоги навчально-виховним установам у доборі і розстановці педагогічних кадрів; організація та контроль за безплатною видачею учням шкільних підручників, безплатного медичного забезпечення, громадського харчування, а також господарського забезпечення навчально-виховних установ; заходи щодо поліпшення навчання і виховання, забезпечення комплектування учнями середніх спеціальних навчальних закладів згідно з планами прийому в них; сприяння працевлаштування випускників та ін. [176, с. 74].

Одне з основних місць у радянській системі охорони дитинства займали органи народної освіти. До обов'язків яких з питань захисту прав дитини входило виконання функцій органів опіки й піклування з охорони особових і майнових прав та інтересів неповнолітніх. У рай(міськ)ВНО таку роботу виконував інспектор з охорони дитинства або будь-який інший інспектор, який мав педагогічну освіту. Задля кращої організації зазначеної справи було створено інститут громадської інспектури охорони прав дітей. Громадський інспектор з охорони дитинства систематично відвідував сім'ї з дітьми на своїй території. Він мав стежити за тим, в яких умовах жила дитина, допомагати батькам у складних ситуаціях. З питань захисту прав дітей відділи народної освіти мали підтримувати зв'язок із сільськими Радами, відділами охорони здоров'я й соціального забезпечення, органами міліції, суду та прокуратури. До роботи з охорони дитинства відділи народної освіти залучали громадські організації – комсомольські, профспілкові та Товариство Червоного Хреста. Упровадження такої форми роботи було позитивним

кроком у процесі вирішення соціальних проблем дітей і підлітків в Українській РСР, насамперед, на місцях [517, с. 15].

Як засвідчує аналіз архівних джерел, для розбудови народного господарства залучалися діти, які були головним трудовим резервом радянського суспільства. Тому керівництво УРСР розгорнуло активну діяльність з підготовки кваліфікованих кадрів із підлітків, особливо це стосувалося сфери важкої промисловості та сільського господарства. Цю програму починали здійснювати ще із школи залучаючи дітей до різних робіт на виробництві та у колгоспах, а також створюючи табори праці і відпочинку для дітей у літній період. Часто, залучаючи дітей до роботи порушувалися всі норми трудової діяльності дітей та недотримання охорони праці підлітків. У таборах праці та відпочинку не було належних умов для проживання дітей, праця оплачувалася частково, а їх трудова діяльність проходила без належного нагляду медичних працівників.

У радянському трудовому праві чітко було регламентовано правила застосування праці підлітків, умови праці та її оплата для неповнолітніх на різних видах роботи, з ними мали укладати трудовий договір, або ж вони працювали на основі колективного договору. Це стосувалася і дітей, які працювали влітку в трудових піонерських таборах. Так, у ст. 135 Кодексу законів про працю, що діяв на теренах УРСР у досліджуваний період, заборонялось брати на роботу осіб, які не досягли 16 років. Лише у виняткових випадках могли приймати до трудового колективу дітей, які досягли 15 років. Юридично була визначена й тривалість робочого дня, яка для неповнолітніх віком від 16 до 18 років не мала перевищувати 6 год., а припустимий робочий день для підлітків 14–16 років – 4 год. Контроль за виконанням законодавства про охорону праці підлітків у радянській Україні здійснював громадський інспектор з охорони праці неповнолітніх, який мав стежити за технікою безпеки, промисловою санітарією, робочим часом, черговими відпустками та іншими чинниками у сфері забезпечення

нормальних умов праці дитини на користь своєї держави [157, с. 224-226]. Та, не незважаючи на це, права дітей та закон грубо порушувалися.

Отже, розглянувши систему соціального забезпечення та охорони дитинства в Українській РСР періоду «застою», можемо дійти таких висновків. У законах та постановах, що друкувалися, висвітлювалася офіційна позиція влади щодо проблем дитинства, з їх допомогою ми прослідковуємо еволюцію поглядів партійних ідеологів на проблему охорони та забезпечення прав дітей і підлітків у 60-х –80-х рр. ХХ ст.

Проаналізувавши законодавчу базу та архівні джерела, можна стверджувати, що політика держави стосовно дітей і підлітків чітко прописувалася на законодавчому рівні. Але факт залишається фактом: більшість положень діяли вибірково, не завжди забезпечувалася належна соціальна підтримка досліджуваної категорії населення. Причиною такого ставлення була перш за все безвідповідальність керуючих на місцях та формальне ставлення до своїх обов'язків відповідних органів влади. Позитивним явищем було те, що передбачалося безкоштовне медичне обслуговування, навчання, частково харчування для дітей та молоді.

2. 2. Процес соціалізації дітей та підлітків

Процес входження дитини в суспільство, це складне, багатогранне явище, яке варте уваги з боку історичної науки. Адже процеси, які відбуваються з дитиною, відбуваються в певному історичному середовищі від якого залежить її соціалізація та подальший розвиток. У вивченні місця й ролі дитини в суспільстві будь-якого періоду важливу роль відіграє таке поняття як соціалізація. Це впливи середовища, які долучають індивіда до участі в суспільному житті, навчають його розуміти культуру, поводитися в колективах, самостверджуватися й виконувати різноманітні соціальні ролі.

На думку дослідника І. Кона «...соціалізацію варто розглядати як процес засвоєння соціальних норм та цінностей, як процес входження в соціальне середовище» [377, с. 150], але для глибшого дослідження

дитинства, зазначає Г. Андрєєва, «...варто розглядати процес відтворення індивідом суспільних відносин» [251, с. 213]. Як бачимо соціалізація передбачає насамперед включення до системи суспільних відносин і самостійне відтворення цих відносин [457, с. 4].

Часто процес соціалізації ототожнюють з такими поняттями як «розвиток», «навчання» та «виховання», що не відповідає дійсності, адже всі вони відбуваються організовано, а процес соціалізації проходить мимовільно в результаті активної діяльності, спілкування та взаємодії індивіда із своїм найближчим оточенням. Проте на розвиток особистості, як і на її соціалізацію, суттєвий вплив справляють середовище, навчання, виховання, тобто соціальні зовнішні фактори [457, с. 5]. Дослідник Я. Гілінський виділяє чотири стадії соціалізації особистості: 1. Рання стадія – від раннього дитинства до поступання в школу; 2. Стадія навчання – від поступання в школу до закінчення стаціонарних форм навчання; 3. Стадія соціальної зрілості – з моменту включення до трудового колективу; 4. Стадія завершеного життєвого циклу – від закінчення трудової діяльності [309, с. 65].

Проаналізувавши дослідження науковців ми виділяємо такі компоненти порівняльно-історичного вивчення процесу соціалізації дітей: 1) мету й завдання виховання; 2) його засоби і методи; 3) агенти й інститути соціалізації; 4) її результати та ефективність.

За радянських часів «соціалізація», як загальноживаний термін довгий час не використовувався, оскільки комуністична молодь націлювалась на максимальне досягнення «соціалістичності». Своїм виховним впливом «комуністичне виховання» торкалося практично всіх сфер життєдіяльності людини, його соціального середовища. Поняття «соціалізація» застосовувалося при визначенні процесу впровадження соціалізму в ту чи іншу галузь народного господарства: наприклад, «соціалізація машинобудування», «соціалізація народного господарства» тощо [501].

У радянському суспільстві школа була одним з головних «агентів» соціалізації дитини. Тому, ґрунтуючись на завданнях нашого дослідження, вважаємо за доцільне розглядати саме соціалізацію дітей у цьому середовищі, наводячи порівняльний аналіз та характеристику інших факторів впливу. Адже соціалізація молодого покоління здійснюється не лише в результаті цілеспрямованої педагогічної діяльності, а й під впливом різноспрямованих чинників: суспільно-економічних трансформацій у країні, зміни ціннісно-сміслових орієнтацій, соціальної диференціації у суспільстві, зниження життєвого рівня більшості населення, зростання безробіття тощо [530, с. 3].

Як вже зазначалося, термін «соціалізація» не був широко розповсюдженим стосовно дітей і підлітків, але виховання у радянському суспільстві передбачало саме цей процес. Робота освітніх установ в основному орієнтовалась на виховання патріотизму, інтернаціоналізму, також приділялася увага військово-патріотичному, ідейному, трудовому, фізичному й естетичному напрямам у процесі соціалізації майбутнього будівничого комунізму. Цікавою є думка українського діаспорного дослідника Г. Ващенка, який виділив такі риси більшовицького виховного ідеалу: безумовна вірність вченню марксизму-ленінізму, непримирима ворожість до інших ідей і активна боротьба з ними, особливе ставлення до справжніх і вигаданих «ворогів народу», віддана вірність комуністичній партії, вождям, більшовицька дисципліна, якій мали підпорядковуватись, радянський патріотизм, комуністичний ідеал родини та статевої моралі [296, с.18-29].

В радянській державі мета й завдання сім'ї та суспільства в процесі виховання дітей мали бути єдиними – формування майбутніх будівничих комунізму. Державні механізми виховання радянських громадян мали діяти злагоджено та ефективно. Сім'ї, як первісному осередку соціалізації дитини, відводилось значне, але другорядне місце. Десятиліттями батькам нав'язувалося поняття про те, що виховання дітей є обов'язком саме

держави, це явище побутує у свідомості більшості і сьогодні. Батьки повинні були з дошкільного віку прищеплювати дітям любов до рідної сім'ї, до рідного міста чи села, гордість за завод або колгосп, де вони працювали, повагу до школи та ін. [462, с. 3-4]. Що ж стосується дітей, які не мали родини, то тут, згідно з положенням про дитячі будинки, в яких вони виховувалися, на ці заклади покладали такі основні завдання: 1) забезпечити навчання дітей у школі й виховати з них культурних, вольових, дисциплінованих і чесних людей, безмежно відданих своїй Батьківщині й комуністичній партії; 2) виховати в дітей любов і соціалістичне ставлення до праці та прищепити їм трудові навички, щоби підготувати до оволодіння професією; 3) виховати в дітей організованість і вміння жити в колективі, привчити їх ставитися з повагою до старших і товаришів [301, с. 160].

Спираючись на дані архівних матеріалів та усні свідчення очевидців, можемо стверджувати, що держава намагалася процес соціалізації дитини спрямовувати у потрібне їй русло. Підтвердженням цього є розгалужена інституціональна система по вихованню маленьких українців, у якій головним інститутом у процесі соціалізації ставала школа, а впливовими «агентами» виступали піонерська та комсомольська організації. Майже від народження дітей потрібно було віддавати до дитячих ясель та в садочки, адже батькам необхідно було продовжувати працювати на розбудову «світлого майбутнього». То ж контакт батьків та дітей розривався значною мірою практично одразу, а держава мала на меті створити щільні зв'язки підростаючого покоління з партією. Батькам не потрібно було виховувати своїх дітей, адже партія робила це замість них – школа, технікуми, університети виконували не лише свою безпосередню освітню функцію, а й займалися активним прорадянським вихованням: знищували індивідуальність, чуттєвість, привчали до тих цінностей, які насправді не мали нічого спільного зі справжніми потребами людини.

Керівними документами у цій справі слугували постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з питань навчання та виховання. Центральний Комітет КПРС

і Рада Міністрів СРСР у Постанові від 10 листопада 1966 р. № 874 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» відзначили, що під керівництвом комуністичної партії здійснено небачену за глибиною і розмахом культурну революцію. У розв'язанні цього великого завдання значна роль належить радянській школі. Разом з тим центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР зазначали, що рівень навчальної і виховної роботи загальноосвітньої школи все ще не відповідає зростаючим вимогам життя. Міністерства народної освіти союзних республік не вживали належних заходів щодо подолання невідповідності навчальних планів і програм сучасному рівню наукових знань, щодо усунення перевантаження школярів обов'язковими навчальними заняттями, яке негативно позначається на глибині і міцності знань учнів, на їх здоров'ї. Мали місце серйозні недоліки у виховній роботі. Багато керівників шкіл і вчителів недостатньо використовували один з найважливіших принципів радянської педагогіки – виховання учнів у колективі і через колектив, з урахуванням їх індивідуальних особливостей [168].

Відповідно до рішень XXIII з'їзду комуністичної партії Радянського Союзу в галузі освіти і комуністичного виховання молоді ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР визнали, що радянська школа і надалі повинна розвиватись як загальноосвітня, трудова, політехнічна. Її головними завданнями є озброєння учнів міцними знаннями основ наук, формування в них високої комуністичної свідомості, підготовка молоді до життя, до свідомого вибору професії. Пов'язуючи виховну роботу з життям, школа повинна озброювати учнів розумінням законів суспільного розвитку, виховувати школярів на революційних і трудових традиціях радянського народу; розвивати в них високе почуття радянського патріотизму, виховувати готовність до захисту соціалістичної Батьківщини; розкривати значення братерської єдності всіх народів Радянського Союзу, їх дружби з трудящими соціалістичних країн, виховувати учнів у дусі солідарності з усіма народами, які ведуть боротьбу проти колоніалізму і влади капіталу, за свободу і національну незалежність;

рішуче боротися з проникненням буржуазної ідеології у свідомість учнів, з проявами чужої моралі. Школа повинна здійснювати естетичне виховання учнів, яке відіграє важливу роль у їх ідейному і моральному формуванні, а також дбати про фізичний розвиток та зміцнення здоров'я школярів.

Основне завдання школи в досліджуваній період – підготовка учнівської молоді до життя. У партійного керівництва була своя точка зору на це завдання, а саме школа мала виховувати молодь для потреб держави. У зв'язку з цим розроблялися та впроваджувалися в життя школи трудове й виробниче політехнічне навчання. Вважалось, що дитяча праця в сім'ї та школі є одним з найефективніших засобів всебічного розвитку й комуністичного виховання. Головний ідеолог радянської педагогічної думки В. О. Сухомлинський наголошував, що єдності думок, почуттів, вольових зусиль та активної діяльності вихованців у їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства можна домогтися тільки шляхом залучення їх до праці великого суспільного значення [52, арк. 1]. Саме тому трудовому вихованню дітей приділяли значну увагу в радянській педагогіці впродовж багатьох років існування СРСР.

Для розвитку радянської системи трудової підготовки учнівської молоді вирішальне значення мали положення програми КПРС, затверджені на XXII з'їзді партії. Відзначимо такі характерні особливості: по-перше, були визначені пріоритети в ідеологічній роботі; по-друге, серед основних завдань в галузі виховання комуністичної свідомості трудове виховання посіло друге місце після формування наукового світогляду. На думку партійних ідеологів, головним було «... виховання всіх трудящих в дусі високої ідейності і відданості комунізмові, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарства, цілковите подолання пережитків буржуазних поглядів і нравів, всебічний, гармонійний розвиток особистості, створення справжнього багатства духовної культури». Навряд чи розміщення «ставлення до праці» на другій позиції було випадковістю. Більше того, партійна вказівка чітка й однозначна: «В центрі виховної роботи партія ставить розвиток

комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства». Цей постулат залишався незмінним до останніх днів існування радянської влади.

Позакласна та позашкільна робота школярів були спрямовані на поліпшення трудового виховання учнів, серед яких важливого значення набували організація праці дітей у майстернях та на пришкольніх ділянках, шефство окремих класів і шкіл над колгоспними тваринницькими фермами, садами, парками тощо. Особливо це стосувалося учнівської молоді в сільській місцевості, метою впровадження такої підготовки було те, щоб більше молоді залишалося в селі для розвитку сільського господарства, оскільки в країні провідним в економіці було саме сільськогосподарське виробництво. Тому увага в навчально-виховному процесі зверталася на організацію сільськогосподарського дослідництва. Так, учні Смирновської школи Куйбишевського району Запорізької області за посушливих умов Півдня успішно вирощували цукрові буряки – вони збирали цієї цінної культури понад 350 ц. з 1 га. Юннати Тербовлянської школи №1 Тернопільської області, Соболівської школи Вінницької області займалися схрещуванням кукурудзи. Значних успіхів у сортовипробуванні картоплі та інших рослин досягли юні дослідники Ружинської середньої школи на Житомирщині. Так, у результаті багаторічного експерименту вони визначили найбільш врожайні сорти картоплі і передали їх місцевому колгоспу. Також було добре поставлене сільськогосподарське дослідництво учнів Монастирищенської школи на Черкащині, Богданівської та Павлишської шкіл на Кіровоградщині [387, с. 4]. Школа робила значний внесок у розвиток науково-дослідницької діяльності у трудовому навчанні. Свідченням цього є діяльність тисяч учнівських виробничих бригад. Так, у Кіровоградській області учнівські бригади проходили трудову підготовку з рільництва, плодоовочівництва та тваринництва. Групи учнів очолювали досвідчені наставники, які поєднували експериментально-дослідницьку роботу школярів із оволодінням сільськогосподарською наукою.

У містах трудове профільне навчання організовувалося за таким принципом. За допомоги промислових підприємств створювалися міжшкільні навчально-виробничі комбінати. Прикладом може слугувати м.Тернопіль, у якому було обладнано 6 цехів, 2 лабораторії, 12 навчальних кабінетів, оснащених найновішим устаткуванням того часу, учні тернопільських шкіл мали можливість навчатися різним виробничим професіям. Виробниче навчання учнів Ворошиловградської СШ № 16 проводилось на місцевій ткацькій фабриці. Для учнів Ужгородської середньої школи № 2 було створено навчальну ділянку на 14 робочих місць у взуттєвому цеху Ужгородської взуттєвої фабрики. Учні Чернівецької середньої школи № 5 проходили виробниче навчання на шкарпетковій фабриці Чернівецького панчішного комбінату. Таких прикладів може бути безліч, адже в досліджуваний період у кожному районі республіки існували фабрики, комбінати, колгоспи де учні й проходили навчально-виробниче навчання [507, с. 7]. Організація трудового профільного навчання на базі місцевих підприємств, з одного боку, дещо обмежувала вибір старшокласників, а з іншого – надавала можливість отримати професії, необхідні народному господарству того чи іншого регіону. Останнє було досить важливим, адже більша частина людей мешкала і працювала саме в тій місцевості, де народилася та отримала освіту. Найкращих учнів по закінченні школи залишали працювати на підприємстві, де вони проходили трудове профільне навчання.

Система трудового виховання школярів протягом досліджуваного періоду не була чимось сталим. Вона формувалася поступово: залежно від соціально-економічних та політичних умов розвитку країни змінювалися завдання, вдосконалювалися форми роботи.

Особливе значення надавалося фізичному, військово-патріотичному, естетичному та розумовому вихованню підростаючого покоління. Фізичне виховання, як головна умова гармонійного розвитку, постійно була в центрі уваги різних органів влади. Це питання законодавчо підтримувалося

у шкільному та позашкільному вихованні дітей Міністерством охорони здоров'я СРСР та УРСР. Відповідні закони є підтвердженням діяльності з боку влади щодо забезпечення фізичного виховання підростаючого покоління: Наказ Міністерства освіти СРСР від 05.11. 1979 р. № 200 «Положення про фізичне виховання школярів загальноосвітніх шкіл» [157, с. 281], Постанова Секретаріату ВЦ РСП, Секретаріату ЦК ВЛКСМ, Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР і Президії ДОСААФ від 5 квітня 1977 р. «Про заходи по подальшому розвитку фізичної культури і спорту за місцем проживання населення в світлі завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС» та ін.

Про увагу з боку влади до фізичного виховання засвідчує кількість діючих спортивних шкіл та задіяних у них учнів. Наприклад, як зазначає дослідниця О. Завадська, у 1966–1967 навчальному році загальна кількість учнів, які займалися в спортивних секціях шкільних колективів фізкультури, становило 3948 тис. осіб. В системі Міністерства освіти працювало 249 спортивних шкіл, в яких 25 видами спорту навчалася 117 тис. учнів. У фізичній підготовці школярів певне місце посідав туризм. У республіці налічувалося близько 18 тис. туристичних клубів, секцій, гуртків, які охоплювали близько 350 тис. учнів [351, с. 222]. З наведених даних можемо дійти висновку, що це досить малий відсоток учнів задіяних в роботі спортивних секцій, адже в Українській РСР в той час навчалася в школах близько 7 млн. школярів. В сільській місцевості практично не існувало спеціалізованих закладів для занять спортом, а уроки фізкультури не завжди проводилися.

Військово-патріотичне виховання школярів старших класів обумовлювалося насамперед прагненням комуністичної влади до зміцнення обороноздатності країни, вміння і готовність захищати її від агресора. Комуністична партія наголошувала на такому вихованні школярів та формуванні в них радянського патріотичного і соціалістичного інтернаціоналу, гордість за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовність

стати на захист завоювань соціалізму. До шкільної системи освіти військова підготовка повернулася в 1968 р. Юнаки проходили військово-технічну та фізпідготовку, дівчата навчалися медицині та наданню першої медичної допомоги. Кожного року проводилася «Зірниця» (Всесоюзна піонерська військово-спортивна гра), яка являла собою імітацію бойових дій, подібну до військових навчань. У ході гри піонери ділилися на команди і змагалися в різних військово-прикладних видах спорту з ігровими елементами. Гра була частиною системи початкової військової підготовки школярів в СРСР та союзних республіках.

У процесі соціалізації дитини важливе місце відігравало естетичне виховання, яке сприяло формуванню у школярів правильних естетичних смаків та ідеалів, а також розвитку почуття розуміння прекрасного в природі, в суспільному житті, у трудовій діяльності, в побуті та мистецтві [351, с. 195-196]. На початку 1964 р. Колегія Міністерства освіти УРСР розробила заходи щодо подальшого поліпшення естетичного виховання учнів шкіл України, де загальноосвітній школі відводилося важливе місце у його впровадженні. Вивчаючи основні шкільні предмети учні знайомилися з творами видатних письменників, художників, композиторів, історією образотворчого мистецтва, що сприяло кращому розумінню історичного процесу розвитку. Вчителі могли проводити викладання своїх предметів не лише в шкільних стінах, а практикували екскурсії на природу, підприємства, в музеї, проводили диспути, конференції, семінари, індивідуальну роботу з учнями. [351, с. 196-197]. Для прикладу розглянемо діяльність вчительки початкових класів А. А. Попової, яка працювала в школі № 5 м. Києва. З першого класу вона привчала дітей стежити за природою, за її змінами під час прогулянок, екскурсій до парку, на схили Дніпра чи до лісу. Цим вчителька підтверджувала, що природа є одним з найбагатших джерел виховання в учнів почуття прекрасного та духовного. На уроках малювання вона вчила не тільки малювати, а й розуміти малюнок або картину, в процесі трудового навчання виховувати естетичне ставлення до праці [351, с. 198]. Отже,

естетичне виховання школярів було невід'ємною частиною виховного процесу в радянській педагогіці.

Найважливішою складовою комуністичного виховання радянські педагоги визнавали розумове виховання. Пріоритетність завдання розумового виховання обґрунтовували тим, що для творчої участі в будівництві соціалізму необхідно мати науковий світогляд, знати науки про природу й суспільство [384]. Розумове виховання у радянській школі визнавалося одним із найважливіших засобів формування у молоді науково-матеріалістичного світогляду, ідейних переконань, комуністичної ідеології [347, с. 44]. Єдиним науковим світоглядом визнавався світогляд комуністичний – марксизм-ленінізм. Зокрема, у «Педагогіці» Т. Ільїної зазначалося, що «...марксизм-ленінізм дає матеріалістичне тлумачення законів розвитку природи і суспільства, використовуючи діалектичний метод пізнання, який лежить в основі формування наукових, етичних і естетичних поглядів і уявлень людини» [359, с. 59].

Перед радянською родиною та соціумом стояло завдання розвинути всі наявні в дитини можливості, озброїти її всіма тими якостями та вміннями, які потрібні були для того, щоби стати повноцінним членом комуністичного суспільства. Засоби й методи досягнення цієї мети охоплювали доволі широке коло відносин і діяльності. На першому місці серед таких прийомів було виховання на особистому прикладі батьків, ровесників тощо. Особливу роль у цьому відігравала дитячі журнали та періодика, адже вони разом із іншими засобами масової інформації впливовим інститутом соціалізації радянської дитини.

Сторінки газет рясніли розповідями про героїчні вчинки та трудові подвиги простих людей. Найбільше уваги преса приділяла життєдіяльності визначних вождів та ідеологів комуністичного суспільства. Майже в кожному номері дитячої газети чи журналу дітям нагадували про піклування комуністичної партії про неї. Зазначимо, що не менш впливовими для школярів і піонерів вважали публікації про їхніх товаришів і ровесників, які

проявили справжній героїзм. Актуальними залишалися розповіді про подвиги піонерів, особливо у роки війни. Беззаперечними прикладами для наслідування ставали історії про звитяжний подвиг вірних патріотів. Така особливість подання інформації була спрямована на те, щоби показати маленьким читачам, що кожен із них може стати таким же [517, с. 16].

Отже, у процесі виховання молодого покоління УРСР радянська педагогічна наука використовувала різноманітні прийоми і форми роботи з дітьми, які були спрямовані на ідеологічну індоктринацію неповнолітніх і виховання їх як громадян, відданих своїй державі й партії. Важливо зазначити, що розповсюдженість, співвідношення та ефект різних засобів і методів виховання залежать не лише від загальної мети соціалізації, а й від її агентів та інститутів.

Найсприятливішим ґрунтом для правильного виховання дитини була сім'я. Радянську родину вважали первісним колективом соціалістичного суспільства, тому вона мала засновуватись на довірі між батьками, спільних громадсько-політичних інтересах і творчій праці. Радянська система виховання дітей базувалася на поєднанні виховання в сім'ї та колективі, однак родині відводили другорядну роль [3, арк. 1]. Майбутнього громадянина формували школа, піонерська та комсомольська організації, інколи навіть усупереч тому, чому навчали батько й мати. Адже вони могли «заважати правильному вихованню», якщо вони були політично неграмотними чи вірили в Бога. Тому виховання молодого покоління в УРСР було справою держави, а головним інструментом радянської майбутніх будівничих комунізму ставала шкільна система [302, с. 134].

Ефективна діяльність школи у напрямі виховання майбутніх будівничих комунізму не була можлива без участі таких складників як піонерська й комсомольська організації. Вони насамперед виконували функцію агентів соціалізації дитини в дитячому товаристві, у суспільстві однолітків. У досліджуваній період піонерські організації УРСР мали допомагати педагогам у боротьбі за глибокі й міцні знання учнів, зміцнення дисципліни й

порядку в школах, стати ініціаторами в організації соціалістичного змагання, суспільно корисної праці, шефства над дошкільними закладами та ін. Піонери працювали в шкільних гуртках, майстернях, робочих кімнатах, у кабінетах і на дослідних ділянках [268, с. 137-138]. Задля покращення ідеологічної роботи серед молодого покоління постійно проводили зльоти юних піонерів, де вони зустрічалися із знаними людьми, вивчали нові пісні тощо [81, арк. 7-8]. Тобто, система роботи піонерської організації в досліджуваній період створювала виключно сприятливі умови для формування основних громадянських якостей особистості.

Перед тим як стати піонерами, діти у перших класах вступали до жовтенят. Їм видавали нагрудний значок – п'ятикутну рубінову зірку із портретом маленького Леніна. Гурт жовтенят складався з кількох підрозділів, що називалися «зірочками», кожна з яких містила зазвичай по п'ять дітей – символ п'ятикутної зірки. Як правило, в «зірочці» кожне жовтєня посідало одну з посад – командир, квітникар, санітар, бібліотекар або фізкультурник. Діяльність жовтенят відбувалася переважно в ігровій формі; її організовували вчителі або ж учень-піонер, комсомолец із старших класів. Щорічно 16–22 квітня проводили всесоюзний тиждень жовтенят. У школі для жовтенят могли організувати «ленінські читання», коли 22-го числа кожного місяця призначений старшокласник приходив до класу й читав розповіді про В. Леніна. Для жовтенят видавали всесоюзні («Веселі картинки» і «Мурзилку») і республіканські журнали. Щорічно для жовтенят видавництво «Малюк» видавало настільний календар «Зірочка».

До піонерської організації приймали дітей віком від 9 до 14 років. Формально прийняття відбувалося на добровільній основі. Відбір кандидатів відбувався на відкритому голосуванні піонерського загону. Приймаючи від кожного з нових піонерів підписану ним урочисту клятву, тут же прищеплювали піонерів нагрудний значок, пов'язували червоний галстук і зверталися до нього з піонерським гаслом: «До боротьби за справу Леніна – Сталіна будь готовий!». «Завжди готовий!» – відповідав піонер і вперше

віддавав піонерський салют [270, с. 20]. Нагрудні значки піонерському активу й усім піонерам урочисто вручали на виборному зборі піонерів. Випадки загублення піонерського значка піонером обговорювали на зборі загону. Новий значок видавали тільки на підставі рішення ради дружини [56, арк. 106]. Червоний галстук піонера вважали часткою великого Червоного прапора – символу боротьби за комунізм, Державного прапора Радянського Союзу. Зокрема, Л. М. Каганович зазначав: «Червоний галстук на ваших грудях просякнутий кров'ю сотень і тисяч борців ... Носіть же з честю цей червоний галстук, міцно тримайте у своїх руках Червоний прапор комунізму!» [149, с. 11]. Тобто, піонерські символи, перш за все, мали конкретний соціально значущий зміст, через що були необхідним елементом процесу виховання радянських дітей.

У цій організації перебували майже всі учні піонерського віку. За ідейним змістом і структурою вона була нерозривно пов'язана зі старшою комуністичною організацією молоді – Ленінським комсомолом, який спрямовував усю роботу молодших товаришів. Кращих піонерів, які досягли 14-річного віку, піонерські дружини рекомендували до вступу в комсомол [130, арк. 87]. Разом з тим, ми виявили випадки, коли піонерів насильно вписували до лав комсомольців і навіть піонерів. Особливо це траплялося серед дітей віруючих, які не бажали бути у складі піонерської чи комсомольської дружини. Вони спеціально в цей день не приходили до школи, але пізніше їм вручали червоний галстук.

Вивчення процесу соціалізації особистості передбачає також аналіз його результатів та ефективності радянської навчально-виховної системи, що включає характеристику епохи, в якій пройшло дитинство майбутніх будівничих комунізму. Головним компонентом культури цього покоління була праця, яка ставала не лише обов'язком перед суспільством та сім'єю, багато хто з неповнолітніх сприймав її за спосіб життя, незважаючи на те, що більшість із них працювала понаднормово та без гідної винагороди.

Позитивні спогади в представників учнівської молоді доби «застою» викликає така сфера їхнього соціального життя, як освіта. Поважне ставлення до вчителів та визнання їх авторитету були звичною справою для дітей радянської України. Як зазначають опитані респонденти, вчитель завжди був авторитетом для них, його поважали і боялися одночасно. Вчителі багато чого значила в їх житті, допомагали визначитися з життєвим шляхом і т.п.

Радянська шкільна система в Українській РСР була спрямована не лише на надання якісних знань, а й мала неабияке значення у виховному процесі громадян країни. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що робота піонерської та комсомольської організації мала свій вплив на світогляд дітей і впливала на подальший вибір у житті молоді.

Переважає більшість представників зазначеного покоління висловлює позитивне ставлення до держави, в якій проходило їхнє дитинство. Серед найбільш схвальних рис виділяємо такі: «влада піклується про людей», «державна краща, ніж сьогодні», «медицина, освіта, відпочинок, житло – усе безкоштовне». Зазначимо, що все-таки найціннішим досягненням радянської влади вважають безкоштовність соціальної сфери. Водночас, не всі були задоволені умовами, за яких їм довелося подорослішати, через дефіцит та трудове навантаження як дома, так і у колгоспі, особливо це стосується дітей із сільської місцевості. Але переважна більшість опитаних вважають своє дитинство «щасливим». Варто зауважити, що ж розумілося під поняттям «щасливе радянське дитинство». Перш за все, це нав'язування того, що діти в радянському суспільстві живуть краще ніж в капіталістичних країнах, все це доповнювалося репортажами фото в газетах, так би мовити наочно подивіться як погано вони живуть. За словами авторів, чії статті виходили в журналах і газетах, «...діти капіталістичного світу позбавлені можливості зростати у мирі, піклуванні і щасті» [467, с. 180]. Натомість друкувалися фоторепортажі щасливих та безтурботних дітей: в сім'ї, дитячому будинку, дитячому садочку, яслах, в клубі, на подвір'ї. Саме такі матеріали формували візуальне сприйняття радянського дитинства.

Отже, з викладеного доходимо таких висновків. У зв'язку з тим, що 60–80-х рр. XX ст. були для радянської України періодом поступового переходу від розвиненого соціалізму до комунізму, дитинство у цей час стає сферою підвищеної уваги з боку державної влади, яка вважала, що в дитині можна виховати ті якості, які були найціннішими для будівництва комунізму. Починаючи з перших днів життя радянської малечі її виховання мало бути ідейно спрямованим і ідейно змістовним. Виховання патріотизму, відданості партії й Батьківщині, а також трудове, фізичне й естетичне виховання були основними напрямками у процесі формування майбутнього будівничого комунізму.

Легкому та швидкому засвоєнню саме таких офіційно прийнятих норм і цінностей, а також ролей, які нав'язувала радянським дітям комуністичною ідеологією, сприяла розгалужена система методів, засобів виховання в педагогічній системі зазначеного періоду, серед яких виховання на особистому прикладі, переконання, залучення до суспільної праці тощо. Можна також дискутувати про злагоджений державний механізм виховання радянських громадян, у якому сім'ї як первісному осередкові суспільства відводили значне, але другорядне місце. У зв'язку з цим в УРСР створювали ефективну інституціональну систему виховання маленьких громадян країни. Головним інститутом, що мав узяти на себе найбільше навантаження в процесі соціалізації радянської дитини, ставала школа. Доволі впливовими агентами були також піонерська й комсомольська організації, засоби масової інформації. Соціалізація дітей і підлітків шляхом контрольованого сімейного виховання за допомогою навчального процесу, залучення до політичних організацій та пропаганди (переважно засобами масової інформації) відіграла неабияку роль у процесі насадження маленьким громадянам радянської самосвідомості та відчуття приналежності себе до величної держави, яка не схожа на будь-яку іншу країну світу.

Маємо звернути увагу й на те, що було також досягнуто мету відносно переконання у винятковості радянського суспільства та комуністичної епохи,

через що її представники виокремлюють своє покоління як інших і кращих, ніж наступні й попередні. Ефективність досліджуваної виховної системи доводить і розповсюдженість у сьогоденні міфу про «щасливе радянське дитинство», що не завжди підкріплено архівними джерелами [517, с. 17].

Як свідчить проведена нами розвідка, державна політика радянської влади УРСР орієнтувалася на соціальне забезпечення дітей і підлітків та базувалося на законах СРСР та УРСР. Перед державними органами влади і суспільством стояло завдання забезпечити всебічний гармонійний розвиток особистості, що включало заходи спрямовані на зміцнення здоров'я дітей, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери дитини, надання соціальних пільг, охорону праці неповнолітніх, контроль за безпритульністю та бездоглядністю. Як свідчить проведений аналіз архівних даних вирішувалися питання щодо соціально-побутового забезпечення, створювалися відповідні контролюючі органи в сфері соціального захисту дітей і підлітків. Найрезультативнішим з огляду на реальні чинники, що безпосередньо впливали на рівень і якість життя дитини часів «застою», стало вирішення проблем у галузі освіти та медичного обслуговування, надання соціальних пільг дітям з особливими потребами та створення умов для їх повноцінного розвитку. Правове поле щодо підтримки охорони дитинства становили Конвенція ООН про права дитини, закони СРСР та УРСР.

Не менш важливим компонентом політики влади була соціалізація підростаючого покоління. Розкриваються механізми соціалізації дітей і підлітків УРСР. Для часів «брежнєвського застою» характерним було виховання дітей у дусі вимог і потреб партійно-радянської системи, перш за все на засадах комуністичної ідеології. Основна увага приділялася вихованню патріотизму, відданості партії та Батьківщині, а також на військово-патріотичне, ідейне, трудове, фізичне та естетичне виховання, що були основними напрямками у процесі соціалізації «майбутнього будівничого комунізму».

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ШКОЛЯРІВ

3.1. Державна інфраструктура для забезпечення виховної роботи серед учнів

Виховання завжди знаходилося в центрі уваги комуністичної партії, з ідеологічних міркувань контролювався весь виховний процес дітей підростаючого покоління. Таким чином, маючи вплив на дітей, відбувалося формування комуністичної свідомості та людини «нового типу», яка була б корисною для влади. Виховання дітей мало починатися з сім'ї, але таку важливу ділянку комуністична партія не могла довірити лише їй. Тому виховання дитини, формування її світоглядних орієнтирів розпочиналося в дитячому садку, продовжувалося в школі та супроводжувалося впродовж всього життя. З першого класу дітей посвячували в «жовтенята», далі в піонери та комсомольці, що мало означати для них причетність до великої справи. Радянській школі в цій справі відводилося одне з головних місць, вона виступала помічником партії в комуністичному вихованні молоді та виконувала дві основні функції: освітню та виховну, які тісно перепліталися в єдиному освітньо-виховному процесі. Виховна функція була ідеологізована і їй надавалося не менше, якщо не більше, значення ніж освітній, навчальній. Мета виховання полягала у якнайшвидшому досягненні ідеологічної «одностайності» учнівської молоді, «уніфікація їх світоглядних уподобань, штучне підпорядкування дійсності під ідеальні схеми» [556, с. 99].

Щоб виховна робота з учнями проводилася плідно та конструктивно насамперед партійне керівництво звертало увагу на підготовку вчителів, адже саме вони були найближче до учнів та мали найбільший вплив на їх світогляд. Саме через це комуністична партія активно займалася вихованням педагогічного колективу школи та позашкільних установ. Педагогів залучали до шкільних партійних організацій, де проводилися різного роду роз'яснювальні лекції та підготовка до виховної роботи серед учнів. Партійне

керівництво намагалося усіма засобами збільшити партійний прошарок серед учителів, а також збільшити кількість шкільних партійних організацій та груп, щоб посилити їх відповідальність насамперед за формуванням комуністичного світогляду в підростаючого покоління. Партійна організація школи в робочих планах обов'язково передбачала питання виховання школярів, зокрема у руслі комуністичної ідеології, контроль за політичним навчанням вчителів у системі політвиховання, роботи атеїстичної ради школи. Дії всього шкільного колективу мали спрямовуватися на успішне формування науково-матеріалістичного світогляду серед учнівської молоді. ЦК КПРС вимагав від обкомів, міськкомів та райкомів партії постійної уваги до діяльності шкіл, що підсилювалося численними перевітками наступних.

Наявність у школах партійних організацій та вчителів-комуністів, давало змогу комуністичній партії активно впливати на роботу школи, проводити в ній свою політику, формувати світоглядні орієнтири як серед вчителів, так і серед учнів. Тим самим перетворюючи школу на важливого провідника ідей комунізму. Внаслідок такої роботи зросла кількість комуністів серед вчителів. Такі зміни простежуємо у багатьох областях, зокрема в Дніпропетровській області майже кожен четвертий вчитель був комуністом, тільки за 1980–1982 рр. на 5% збільшився партійний осередок серед вчителів, в той час як у 1976–1980 рр. він становив близько 25%. Але як засвідчують архівні дослідження, в таких областях як Закарпатська, Львівська, Миколаївська, Тернопільська, Івано-Франківська, Житомирська, Чернівецька вчителів-комуністів налічувалось 17-22%. Особливо низькими були показники у сільських районах. У багатьох регіонах спостерігалось старіння шкільних парторганізацій, тобто значний відсоток у них становили вчителі-пенсіонери [556, с. 42].

Спостерігалися випадки, коли партійні організації чи партгрупи не створювалися навіть при наявності необхідної для цього кількості комуністів у школі. Такі факти комуністична партія вважала недоліком у здійсненні

керівництва школою. З іншого боку, вони вказували на байдужість та небажання багатьох вчителів займатися в школі партійною роботою.

З метою посилення контролю над школою застосовувалася практика заслуховування звітів про діяльність окремих шкільних партійних організацій на засіданнях бюро, пленумах міськкомів та райкомів. Для прикладу можна навести роботу Дніпровського райкому м. Києва, де впродовж досліджуваного періоду проблеми первинних парторганізацій шкіл постійно визначали тематику засідань бюро. Такими, зокрема були питання про роботу партійних організацій середніх шкіл №129 та 158; про стан ідейно-виховної роботи з учнями школи №184; про роботу партійних організацій середніх шкіл № 152, 202 з питань комуністичного виховання підростаючого покоління та ін. [114, арк. 7]. Як вказує аналіз документів, подібна практика була характерна далеко не всім партійним комітетам. Часто така робота фіксувалася лише на папері для звітності, а насправді ці питання роками не розглядалися. Що підтверджує неспроможність партійно-комуністичної системи контролювати всі сфери повсякдення суспільства.

Щоб не допускати подібного влада намагалася діяти рішуче, що можемо спостерігати з постанови XXIV з'їзду КПРС (1971 р.). В загальноосвітніх школах створювали постійно діючі комісії для контролю за діяльністю адміністрації. Проте, аналіз роботи цих комісій засвідчив, що вона не дала бажаних результатів, надане право контролю за діяльністю адміністрації було заформалізоване. Контрольні комісії намагалися поліпшити свою діяльність шляхом створення нових контролюючих органів. Такі дії лише зумовлювали численні перевірки та інспекції, які за доби «застою» лавиною обрушилися на заклади освіти та організації, що більше відволікало людей від конкретних справ. Крім того, це призводило до утвердження виключного права контролю з боку партії, монополізуючи його в одних руках.

Отже, як бачимо, у досліджуваній період у результаті певних заходів комуністичної партії склалася система, що спрямовувала свої дії на

посилення контролю за формуванням комуністичного світогляду у загальноосвітній школі, зокрема серед дітей і підлітків. Підтвердженням є функціонування в школах партійних структур та значна кількість комуністів серед учителів. Саме вони давали можливість компартійцям суворо контролювати роботу школи, необмежено втручатися в усі сфери шкільного життя, активно проводити в ній свою світоглядну політику. Це в свою чергу призвело до перетворення школи на ідеологічне знаряддя правлячого партійно-радянського режиму, що негативно позначалося на її освітніх функціях, змісті навчально-виховного процесу, надмірно політизуючи його, позбавляючи учнів вибору.

Як уже зазначалося, центральною фігурою школи є вчитель, який визначає характер, ідейне та світоглядне спрямування навчально-виховного процесу. Маючи владу і будучи керівною силою, яка контролювала усі сфери суспільного життя, можновладці прагнули перетворити вчителів на кваліфікованих провідників своєї ідеологічної політики в школі. Нею проводилася цілеспрямована робота щодо формування відповідного ідейного рівня вчителів, що було засадничою умовою не тільки їх фахової, а й успішної діяльності у процесі навчання та виховання учнівської молоді [556, с. 52].

Дослідивши архівні дані, доходимо висновку, що в означений період склалася певна система, яка працювала на вироблення «однодумства» вчителя, забезпечувала монополію на формування єдино правильного трактування людського буття. Для покращення роботи вчителів передбачалося вивчення марксистсько-ленінської теорії в інститутах удосконалення вчителів та в інших формах підвищення кваліфікації педагогів, на курсах, семінарах та лекторіях при партійних комітетах, через товариство «Знання», політичну самоосвіту. Всі ці організації сприяли підвищенню ідейного рівня вчителів, насамперед для їх ефективної виховної роботи серед школярів. Перед вчителем ставилося завдання оволодіти знаннями з основ марксистської теорії та використання можливостей

навчально-виховного процесу в школі для формування лише марксистського світогляду як єдино наукового та правильного. Будь-які інші погляди на розвиток суспільства виключалися, вони розглядалися як реакційні і такі, що заважають соціалістичному будівництву.

Висвітлення ідей комуністичної партії також знаходимо у відповідних постановах. Наприклад, серед них варто виділити Постанову 1978 р. «Про подальше вдосконалення ідеологічної, політико-виховної роботи», якою партійні організації зобов'язувались вдосконалювати роботу з кадрами загальноосвітніх шкіл, їх марксистсько-ленінське навчання. На підтримку вказаної постанови у 1981 р. при Міністерстві освіти України було створено раду для вирішення питань щодо координації та планування марксистсько-ленінської освіти вчителів, розробки навчальних планів та програм підготовки пропагандистських кадрів, вивчення, узагальнення та поширення досвіду. В результаті активної діяльності та виконання завдань постанови був організований і впроваджений у практику рух «Кожному вчителю – вищу політичну освіту» [167, с. 462], створювалися науково-методичні ради з марксистсько-ленінської освіти педагогічних кадрів при обласних і районних відділах народної освіти [206].

Досить активну діяльність щодо марксистсько-ленінської освіти було розгорнуто в Івано-Франківській, Кіровоградській, Київській та Херсонській областях. Однак, слід зауважити, що подібна активна робота науково-методичних рад з марксистсько-ленінської підготовки педагогічних кадрів була здебільшого винятком і не могла вирішити стратегічних завдань, які ставила партія. Сам факт створення рад з марксистсько-ленінської освіти педагогічних кадрів як додаткового органу, що мав паралельно з партійними організаціями здійснювати ідейно-політичне навчання вчителів по лінії народної освіти є свідченням недостатньої ефективності політосвіти. На практиці ради були ще одним штучним політичним органом у сфері освіти [556, с. 55].

Вищою формою політичної освіти вчителів було навчання в університетах марксизму-ленінізму при партійних комітетах. В них здійснювалася підготовка та перепідготовка пропагандистських кадрів, підвищення відповідного ідейно-теоретичного рівня працівників, які входили до номенклатури та резерв партійних комітетів. Таке навчання здійснювалося на недемократичних принципах. Через відсутність добровільності не тільки при направленні на навчання, а навіть і при виборі курсів, діяла жорстка регламентація та рознарядка [294, с. 294].

Вважалося, що для успішного проведення виховної роботи в школі вчителі мали оволодіти широким колом атеїстичних знань, який вважався основою ідейного виховання молоді. Більшість учителів були не зовсім компетентними у розумінні цього питання, тому перед кожним, без винятку, ставилося першочергове завдання оволодіти майстерністю атеїстичного виховання, бо якщо він сам не вмів вести атеїстичну пропаганду, то це призводило до поверховості в такого роду роботі та формуванні правильного світогляду дітей [83, арк. 11].

З цією метою вчителів направляли навчатися на факультети наукового атеїзму університетів марксизму-ленінізму, які мали надати високий рівень підготовки до проведення атеїстичної роботи. Курс навчання визначався з урахуванням місцевих умов, особливостей релігійної обстановки. Зі слухачів готувалися «войовничі атеїсти». Тому типовими вважалися такі теми як «Український буржуазний націоналізм і клерикалізм на службі міжнародної реакції», «Реакційна сутність уніатства», «Релігія і націоналізм» та ін. [412, с. 48]. Серед вчителів спостерігалася відсутність зацікавленості у такій освіті та байдужість до навчання. Причина такого ставлення насамперед полягала у недосконалому організації цього напрямку роботи з учителями. Навчальний процес в університетах був далекий від життєвих потреб школи. Тут переважали пасивні форми навчання, була відсутня орієнтація на практичну роботу, що не стимулювало вчителів до творчого пошуку. Проблематика занять не носила здебільшого актуального характеру,

не враховувала інтересів та побажань педагогів, поширеною була практика формальної підготовки до занять та їх проведення. Все це зрештою призводило до неефективності існування такого роду закладів, а реальна участь вчителів у громадсько-політичній роботі виявилась низькою.

Абсолютну більшість вчителів зобов'язували підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень у мережі політичної освіти безпосередньо за місцем роботи. Спочатку для цього існували так звані проблемні, теоретичні та методологічні семінари, а починаючи з 1981 р. згідно з постановою ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення партійного навчання у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981 р.) були створені школи наукового комунізму, що стали основною формою політичного навчання педагогічних кадрів. У 1981–82 навчальному році в Україні нараховувалося близько 22 тис. шкіл наукового комунізму в закладах народної освіти, в яких навчалось 468 тис. осіб. [392, с. 97]. У 1984–85 навчальному році таких шкіл функціонувало вже понад 26 тисяч з 532 тис. слухачами [198, с. 65]. Політичне навчання вчителів багато в чому залежало від складу пропагандистів, які проводили його в педагогічних колективах.

Окрім вищевказаних методів підвищення кваліфікації пропагандистських кадрів, серед учителів діяли короткотермінові курси, що організовувалися Будинками політосвіти партії, постійно діючі семінари в райкомах та міськкомах, заняття на базі опорних шкіл наукового комунізму, конференції, групові й індивідуальні консультації. Крім того, теоретичну і методичну допомогу зобов'язані були надавати пропагандистам педінститути під час їх навчання на факультетах підвищення кваліфікації вчителів, Центральний інститут підвищення кваліфікації вчителів та товариство «Знання».

Варто приділити увагу товариству «Знання», членами якого була більшість вчителів. За безпосередньої участі обласних і республіканських організацій товариства «Знання» створювалися заочні відділення і факультети підвищення кваліфікації лекторів та пропагандистів-атеїстів при

вищих навчальних закладах. Такі відділення були на базі Донецького, Дніпропетровського, Львівського, Одеського, Ужгородського, Харківського державних університетів, а також Вінницького, Запорізького, Івано-Франківського, Миколаївського та Тернопільського педінститутів. При Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка функціонувало республіканське заочне відділення з підвищення кваліфікації лекторів-атеїстів. Програма якого передбачала два роки навчання слухачів для проведення виховної роботи серед віруючих певної конфесії [181, с. 19].

На базі товариства «Знання» в містах та районах створювалися університети атеїстичних знань, з діючими факультетами агітаторів і організаторів атеїстичної роботи вчителів. На 1984 р в Україні їх діяло 295. Крім того, за активної участі педагогів функціонувала розгалужена мережа семінарів, різноманітних шкіл та гуртків. Лише у Вінницькій області, наприклад, при правлінні обласної організації товариства «Знання» діяло 22 районні школи лекторії-атеїстів, факультет наукового атеїзму університету лекторської майстерності та постійно діючий семінар лекторів-атеїстів [458, с. 64]. Адже, як підтверджують архівні дані, на курсах та постійно діючих семінарах, як правило роками, повторювалися одні і ті самі стандартні назви лекцій та лекторіїв. Здебільшого їх характеризувала ускладнена так звана наукова мова, декларативність, брак правдивої інформації. Причому атеїстичне навчання вчителів обмежувалось вузькими рамками антирелігійної пропаганди, під якою розумілося лише заперечення релігії. Воно не враховувало різноманітних аспектів життя школи, виховання молоді та розвитку суспільства. Слід зауважити, що наявність великої кількості різноманітних форм атеїстичної підготовки вчителів не вирішувала на практиці підготовку атеїстичних кадрів для школи, не говорячи вже про атеїзацію населення України.

Отже, система політичної освіти вчителів певною мірою відображала реалії політичного життя країни, що в цей період набирало більш вираженого адміністративного характеру. Оскільки за умов адміністративно-командної

системи панувало засилля формалізму в суспільно-політичному житті, робота в цій сфері оцінювалася в основному за кількісними показниками. Тому органи народної освіти змушені були створювати різні форми атеїстичного навчання вчителів, що вважалося ознакою активного втілення в навчально-виховний процес школи ідеологічної політики [556, с. 64].

На середину 1980-х років партійні організації володіли великою армією пропагандистів з числа вчителів, що давало можливість партії постійно проводити політику виховної роботи в школі. У 1985 р. керівниками шкіл наукового комунізму було більше 26 тис. педагогів. Роботу переважної більшості з них не можна назвати змістовною і творчою [206].

Важливою формою підвищення ерудиції вчителя є постійна робота над собою. За умов тоталітарного режиму цей необхідний елемент фахової діяльності педагогів також контролювався і спрямовувався у потрібному для пануючої комуністичної ідеології напрямку. Вчителі повинні були самостійно вивчати марксистську теорію. Основний контроль за самостійною роботою вчителів покладалася на парторганізації. Подібна робота проводилася у школах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Донецької та інших областей. У результаті політичного й ідеологічного контролю були відсутні умови для творчої, різнобічної самостійної роботи вчителів над собою.

Для перевірки політичних знань педагогів регулярно влаштовувались бесіди, вечори політінформації, перевірялись їх конспекти й доповідались в райкоми партії [556, с. 114]. Самоосвіта й ідеологізація вчителів через лекції та семінари була примусовим явищем і не викликала у більшості вчителів особливого ентузіазму. З цих причин учителі намагалися уникнути перевірок, відвідування гуртків та лекцій. За такими вчителями відразу посилювався контроль.

Райкоми партії для всіх педагогів, у тому числі і тих, які займалися самоосвітою, організовували лекції, на яких роз'яснювали незрозумілі для них положення та дискусійні питання. Наприклад, для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію у Донецькій області, організовувалися

консультації, проводились теоретичні співбесіди [82, арк. 41]. Для політичного спрямування вчителів було організовано вечори зустрічей з відомими громадсько-політичними діячами й обов'язковий перегляд документальних та науково-популярних фільмів. Серед популярних на той час фільмів значне місце займали «Країни народної демократії на шляху до соціалізму», «300-річчя об'єднання України з Росією» та «По рідній країні» [68, арк. 19].

Те, що в гуртках та семінарах з політичної освіти брали участь до 90% учителів більшості областей, не пояснює їх значний інтерес до політичного навчання. Оскільки відвідування лекцій, семінарів та гуртків фіксувалося й у вчителів при стабільній неявці могли виникнути неприємності. Таким чином, освітяни відвідували ці заходи з огляду на вимогу партійного керівництва [556, с. 114].

Постійний партійний контроль і прищеплення вчителям комуністичних ідеалів мало на меті отримати багатотисячний загін інтелігенції, який слухняно виконує всі вказівки партійного керівництва і розповсюджуватиме комуністичну ідеологію, як серед учнів, так і серед населення. Звичайно, не всі, але досить значна кількість учителів ставали фанатами ідеології та політики партії. Саме таких педагогів влада використовувала для популяризації політичних знань серед населення. Особливо ефективно проводилися такі заходи в сільській місцевості, де населення не мало доступу до інформації. З цих причин серед сільського населення лекції користувалися особливою популярністю.

Таким чином, у досліджуваній період в Україні склалася певна система підготовки вчительських кадрів для проведення комуністичного виховання та ідеологічної політики в школі, мета якої – формування людини комуністичного суспільства. Існуюча система була односторонньою та ідеологічно обмеженою.

Особливістю досліджуваного періоду стало намагання радянської влади в процесі виховання учнів об'єднати зусилля таких суспільних

інститутів як школа, сім'я та громадськість для координації та взаємодії їх діяльності, щоб більш ефективно формувати у молоді прокомуністичні погляди [433, с. 130]. Виходячи з цього при обкомах, міськомках та райкомках партії створювалися координаційні ради для проведення ідеологічної політики. Наприклад, лише у Донецькій області їх діяло більше 80 [427, с. 10].

Такі координаційні ради працювали здебільшого у напрямі антирелігійного виховання молоді. Як вказує дослідження їх діяльність була формальною, що зумовлювалося тим, що вона була одним з багатьох допоміжних органів партійного апарату. Їм не надавалася належна увага з боку парткомітетів тому, що ці організації не входили безпосередньо до партійної структури і мали громадський характер. Їх робота зводилася до складання перспективних комплексних планів виховання населення, які передбачали можливість об'єднання зусиль партійних, комсомольських, профспілкових та громадських організацій, закладів освіти та культури, товариства «Знання». На практиці ці плани, як правило, були сукупністю планів для певних категорій населення та окремих напрямів атеїстичної роботи. Вони здебільшого залишалися планами на папері, а якщо і виконувалися, то не мали цілісного змісту [433, с. 123].

Об'єднанню зусиль школи, сім'ї та громадськості на місцях мали також сприяти спеціальні координаційні ради, які створювалися у мікрорайонах, що давало чергову можливість для контролю й регламентації ідеологічного світогляду щодо підростаючого покоління на місцях. Їх діяльність також була формальною, свою роботу вони виконували переважно через різноманітні громадські організації, заклади, підприємства, установи, які діяли, як правило, самі по собі. Така робота викликала занепокоєння з боку партійних органів [556, с. 124].

На початку 1980-х років з'являються нові, досить нетрадиційні форми роботи з молоддю за місцем проживання, які однак не вирішували поставлених завдань ідейного виховання молоді через їх старий зміст [518, с.

17]. Почали створюватися культурно-спортивні комплекси, що мали на меті об'єднати зусилля культурно-освітніх і спортивних закладів у вирішенні виховних завдань. Перший культурно-спортивний комплекс був створений у селищі Березне Рівненської області, де координувалась діяльність 38 організацій і закладів культури, спорту, освіти, охорони здоров'я, добровільних товариств. Керівництво здійснювала громадська координаційна рада. Поточні питання вирішували секції ідейно-політичного, трудового, атеїстичного виховання і організацій дозвілля населення, роботи з дітьми, спортивно-масової роботи. В межах комплексу роботу серед населення мав здійснювати районний будинок культури, бібліотека, музична школа, музеї – історико-краєзнавчий, релігії та атеїзму, природи, будинок науково-технічної інформації, кінотеатр, парк культури і відпочинку [433, с. 125].

Згідно зі статистичними даними в Україні у 80-х рр. ХХ ст. діяло 479 районних, 2715 міських та сільських комплексів для виховної роботи серед молоді. Найбільш активно діяли такі установи в Донецькій, Житомирській, Рівненській та Тернопільській областях [67, арк. 97].

До виховання підростаючого покоління активно залучалися трудові колективи, які виконували роль важливого суб'єкту комуністичного виховання підростаючого покоління. Прикладом може слугувати робота атеїстичного клубу «Світогляд» у Полтавській області, куди входили працівники колгоспу, виробничого управління магістральних газопроводів, лікарі дільничної лікарні та бібліотекарі, а також залучалися старшокласники з місцевих шкіл. Спільно з радою клубу у школі проводилися атеїстичні вечори «Чудеса без чудес», у сільському Будинку культури для школярів проходили засідання атеїстичного кінолекторію тощо [205, с. 21]. Таким чином, взаємодія школи і трудових колективів з ідеологічного виховання обмежувалася лише насадженням атеїзму.

Як бачимо, у досліджуваній період державна інфраструктура для забезпечення виховної роботи серед учнів являла собою цілісний механізм, до якого входило не лише оточення школярів, а й державні установи та

громадські організації, що мали на меті виховання дітей у руслі комуністичної ідеології. Партійні органи використовували всі можливі засоби впливу, втягуючи не лише школу, а й сім'ю, громадськість. Для забезпечення впливу на формування свідомості школярів використовувалися різноманітні методи і форми роботи. Повсякдення дітей заповнювалось комуністичними гаслами, ідеями, що мали формувати їх свідомість.

3.2. Ідейно-виховна складова у формуванні комуністичного світогляду молоді

Ідейне виховання підростаючого покоління в часи правління комуністичної партії – це ключова складова виховання, спрямована на формування в них комуністичних поглядів, переконань. Починаючи з перших днів життя дитини її виховання мало бути ідейно спрямованим та змістовним. Вплив ідеологічної системи радянської влади на дітей, формування їх світогляду заповнював чи не всі сфери повсякденного буття. Насаджування комуністичного світогляду школярам було першочерговим завданням, адже вони були ще не зовсім свідомими у своєму виборі.

У досліджуваній період під комуністичним вихованням розуміли систематичний, цілеспрямований і планомірний вплив на свідомість людей, спрямований на формування ідейно спрямованої, творчої діяльності, вільної від пережитків минулого, всебічного розвитку особистості, яка поєднує духовні багатства, моральну чистоту і фізичну досконалість. Комуністично вихована людина, на думку тогочасних пропагандистів, яку вони висловлювали на сторінках партійних видань, це людина всебічно освічена, творчо активна в різних сферах суспільного життя. Це людина, яка володіє науковим, матеріалістичним світоглядом, глибокою ідейною переконаністю, вона – патріот своєї соціалістичної країни і у той самий час інтернаціоналіст [357, с. 7].

Найперше під ідейним вихованням мали на увазі прищеплення любові до соціалістичної Батьківщини. Цікавим є питання про зміст поняття «радянського патріотизму», який мали виховувати в дітей родина, школа та суспільство. По-перше, діти повинні були усвідомлювати велич тих завдань, які стояли перед радянським народом, велику відданість трудящих справі побудови комунізму. По-друге, важливим складником уявлення про «радянський патріотизм» ставала морально-політична єдність радянського народу. По-третє, це братерська співдружність усіх націй радянської держави, поєднання національних традицій народів і спільних життєвих інтересів усіх трудящих СРСР. По-четверте, рисою радянського патріотизму було розуміння героїчного минулого народу, величі сучасного й переконання в головній ролі СРСР у вирішенні найважливіших питань міжнародної політики. І, наостанок, це безмежна довіра й любов трудящих до комуністичної партії та її ідейних провідників, вождів партії й народу [301, с. 161]. Тобто, зміст поняття «патріотизм» для українських дітей зумовлювався насамперед потребами держави. Дітям мали прищеплювати повагу та товариську взаємодопомогу, чесність та правдивість, простоту і скромність.

Як уже зазначалося, важливе місце відводилося трудовому та військово-патріотичному вихованню молоді як складовим ідейного виховання. Проте в більшості шкіл ідейне виховання зводилося до проблем атеїстичної пропаганди та було присутнім у всіх шкільних предметах, охоплювало дозвілля школярів. Шкільна система освіти була зорієнтована лише на державні інтереси, на неї покладалося завдання підготувати законослухняних та патріотично налаштованих громадян. Дітям зі шкільної парти нав'язувалися ідеологічні штампи.

Здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи, педагоги, громадськість створювали умови для того, щоб всі діти, підлітки і юнаки відвідуючи школу, з самого раннього віку проймалися партійно-комуністичними ідеями. Шкільна освіта була надто централізована, контроль освітою здійснювала виключно партійна і державна адміністрація, а школа

розглядалася як ідеологічний інститут комуністичного виховання. Нові концепції та реформи, що доволі часто змінювали одна одну, вносили певну нестабільність у систему освіти. Тактика правлячої партії відносно системи освіти включала класичні риси тоталітарного керівництва і відсутність альтернативних варіантів, суворий і тоталітарний контроль, постійні зміни кадрового складу на фоні певної недовіри й недооцінки, особливо на початковому етапі, до інтелігенції взагалі і до вчительства зокрема.

Робота освітян спрямовувалася на однобічний підбір фактів, ідейне фільтрування інформації, возвеличення політики та діяльності комуністичної партії, її місцевих організацій, а також органів радянської влади в галузі освіти. У наукових і науково-методичних працях учених-педагогів чітко простежувалася радянська освітньо-виховна тенденція, яка полягала в тому, що багатогранний і складний процес розвитку освіти відображався однобічно і поверхово, лише у вигідних для влади аспектах і показниках. При цьому суворо дотримувалися вимоги партії, ідейно-теоретичні кліше, як правило, із задалегідь відомими апологетичними висновками [450, с. 194-195].

Всі важливі питання, що стосувалися виховання дітей в радянському суспільстві підтримувалися владою та закріплювалися на законодавчому рівні. Так, у 1964 р. ідеологічною комісією при ЦК КПРС було розроблено «Заходи з посилення атеїстичного виховання населення», в якому окремим підпунктом наголошувалося на посиленому атеїстичному вихованні дітей та підлітків, і пропонувалося звернути особливу увагу на роботу зі школярами у позакласній та позашкільній роботі. Радянська влада намагалася заповнити весь час та простір дитини ідеологічним вакуумом, новою радянською космологією, до якої додавався відповідний світогляд, вірування і ритуали. Відповідно до цього видавалися постанови, накази, які торкалися питань ідейного виховання учнівської молоді в школах.

На підтвердження нашої думки може слугувати Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 11 жовтня 1968 р. «Про стан науково-атеїстичного виховання учнів у школах Української РСР» де вказувалось, що

«...потрібно систематично вивчати та глибоко аналізувати стан антирелігійної роботи і вживати заходів по поліпшенню цієї ділянки в навчальному процесі...». Вказувалося на необхідність постійного контролю за станом науково-атеїстичного виховання учнів на уроках і в позаурочний час, створення у кожній школі атеїстичних куточків та гуртків, роботою яких повинні керувати найкращі, найбільш досвідчені вчителі [547, с. 69].

Як бачимо, насамперед радянська влада звертала увагу на атеїстичне виховання молодого покоління, якому відводилося одне з найголовніших місць, адже метою правлячої верхівки було позарелігійне майбутнє суспільства. У Програмі комуністичної партії констатовувалося, що «...партія використовує засоби ідейного впливу для виховання людей в дусі науково-матеріалістичного світогляду, для подолання релігійних забобонів, не допустиме ображення почуттів віруючих, необхідно проводити широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань, що виникли в минулому на ґрунті недосвідченості людей, через пізнання справжніх причин природних і суспільних явищ. При цьому слід спиратись на досягнення сучасної науки, яка повністю розкриває картину світу, збільшує владу людини над природою, не залишає місця для фантастичних вигадок релігії про надприродні сили [191, арк. 20].

У партійних документах наголошувалося, що атеїстичне виховання – це не якийсь «додаток» до системи виховної роботи, а її органічна частина, тому на уроках учитель чітко мав виділяти елементи суто атеїстичні, відмовляючись від «штучного пов'язування» програмного матеріалу з «антирелігійними моментами» [191, арк.21].

Проаналізувавши літературу, яка видавалася в досліджуваний період, характерною рисою її було те, що у всіх підручниках перш за все знаходимо рекомендації щодо здійснення ідейно-політичного виховання молоді (піонерів). Основним завданням ставилося політичне виховання підростаючого покоління, патріотів, активних будівників комунізму. Форми політично-виховної роботи були різноманітними, але серед них слід

виділити: а) бесіди, які знайомлять молоде покоління з боротьбою Комуністичної партії у побудові комунізму, за мир і дружбу між народами, бесіди про життя і революційну діяльність В. І. Леніна; б) організація Ленінських куточків і музеїв; в) політінформація про важливі події в житті країни і за кордоном; г) піонерські збори, свята, вечори; д) зустрічі з ветеранами революції, радянської армії, партизанами, передовиками комуністичної праці; е) агітаційні походи, походи по історичних місцях, екскурсії на підприємства, будівництва; є) прослуховування радіопередач, відвідання театрів і кінотеатрів; ж) колективні читання, обговорення книг, конференції; з) оформлення тематичних виставок, куточків, портретних галерей героїв, наочна пропаганда, дотримання правил передбачених «Уставом піонерської та комсомольської організацій»; і) індивідуальні й групові бесіди та інші форми роботи з ідейно-політичного виховання піонерів.

Для виконання поставлених завдань у кожній школі обов'язково повинна була діяти атеїстична рада, до якої входили керівництво, партбюро, бібліотекар, батьківський комітет та вчителі школи, які опікувалися питаннями ідейного виховання учнів та антирелігійною пропагандою не лише з дітьми, а й також з їх батьками. Атеїстична рада виступала науковою і організаторською ланкою в атеїстичній роботі школи [255, с. 7-10]. Діяла вона згідно із наміченим планом роботи, до якого входили найважливіші питання ідейного виховання та затверджувалися виступи вчителів з наукового атеїзму перед школярами та їх батьками, організовувалися виставки, складалися списки рекомендованої літератури, проводилася атеїстична пропаганда серед населення тощо. Головною ж умовою їх роботи було виховання молоді відповідно і нерозривно у зв'язку із політикою комуністичної партії [191, арк. 4].

Здійснення комуністичного виховання відбувалося, насамперед, у процесі навчання, оскільки шкільні предмети мали для цього широкі можливості. Найпростіше в шкільних закладах було провадити атеїстичну

роботу, а саме під час викладання предметів природничого циклу (природознавство, хімія, фізика, біологія, фізична географія, астрономія та ін.); по друге, у межах позакласної і позашкільної роботи педагогічних колективів, комсомольських, піонерських, учнівських організацій, на заняттях гуртків, учнівських спільнот, секцій, клубів за інтересами як у школі, так і у позашкільних дитячих закладах; третій напрям був спрямований на атеїстичну роботу в сім'ях дітей, а також індивідуальна робота з школярами, які знаходилися під релігійним впливом [257, арк. 19-20].

Починалося атеїстичне виховання ще з дитячого дошкільного закладу, або ж із початкових класів. Школярам пояснювали про різні природні явища з точки зору науки, вкладали ту інформацію, яка була вигідна, адже вони ще не могли самостійно і правильно оцінити надану їм інформацію, і повністю довіряли вчителям та старшим наставникам. На вчителя початкових класів покладалося завдання якнайшвидше закласти основи формування атеїстичних переконань, надати атеїстичні знання, поняття та уявлення. Особлива увага зверталася на такі поняття як: чудо, священник, батюшка, Бог, Пасха, Різдво та ін. Вчителі мали створити перші уявлення про причини виникнення релігійних вірувань, переконати дітей у безглузді віри в різні прикмети, «щасливі» і «нещасливі» дні, хороші та погані сни тощо [257, с. 56-62]. Як бачимо, вчителі повинні були пояснювати певні явища в суспільстві, переконуючи що це все виникло від людського безсилля, страху, незнання справжніх причин того чи іншого явища, бажання церкви впливати на навколишнє середовище, щоб підкорити його собі тощо.

Окрім надання знань про певні явища, вчитель мав виявляти ставлення дітей до релігії. Для цього застосовували різні методи: читання текстів із вказаними вище поняттями; проводили рухливі ігри (віруючі деяких конфесій не дозволяли дітям грати в подібні ігри і вони відмовлялися від них у школі); школярів як молодших, так і старших класів залучали до

піонерської та комсомольської організації, проводилося анкетування «Як ти відносишся до релігії?» та індивідуальні бесіди.

Отже, як засвідчують дані дослідження, ще у початкових класах школи вчитель мав активно виховувати дітей у дусі комуністичних ідей, закладати правильні атеїстичні знання, любов до Батьківщини, повагу до старших, друзів.

У середній і старшій школі вчителі за допомоги дисциплін гуманітарного циклу повинні були розкривати учням комплекс питань, пов'язаних з вивченням соціальної природи релігії, її походження, виключно позитивної ролі атеїзму в розвитку науки та суспільства, прогресивного характеру науково-матеріалістичного світогляду.

На уроках історії учителі використовували уривки з документів, художньої і науково-популярної літератури, ілюстрували свій виклад діапозитивами, кінофільмами, історичними картинами, в яких переконливо відображалася реакційна роль релігії і церкви в історії людства [254, с. 98].

Під час вивчення предметів природничого циклу вчитель мав підводити учнів до розуміння закономірностей розвитку природи і на доступних прикладах доводити антинауковий характер релігійних поглядів на світ. Учителі мови і літератури у своїй роботі використовували твори вітчизняної літератури, багаті яскравим і емоційно насиченим матеріалом атеїстичного спрямування.

Важливе місце у підході до антирелігійного виховання відводилося хімії. Комуністичні вожді вважали, що саме ця наука правильно вирішить питання, що мають філософське значення, такі як: походження Всесвіту, про виникнення життя на Землі із неживої матерії, що підтверджувало б матеріалістичну ідею комуністичного атеїстичного виховання [258, с. 44].

Як зазначалося в компартійних документах особливого значення надавалося суспільним дисциплінам, у процесі вивчення яких створювалися найбільші можливості «...виховувати у молоді високу ідейність, науково-матеріалістичні погляди». Вчителів змушували використовувати активні

форми ведення уроків, створюючи проблемну ситуацію і спонукаючи учнів до її вирішення. Обов'язково у своїй роботі вони мали посилалися на відомих основоположників таких, як К. Маркс та Ф. Енгельс, які – достатньо розкривали заперечну сутність релігії і протиставляли це науковими доказами. Звичайно, що такий підхід до навчання лише поглиблював проблему якості освіти, оскільки в системі освіти підростаючого покоління ігнорувався цілий пласт церковно-релігійної культури, що позбавляло його можливості всебічно та цілісно пізнавати суспільні процеси.

Контроль за здійсненням формування марксистсько-ленінських світоглядних основ навчального процесу в школі покладався, насамперед, на первинні шкільні парторганізації. З цією метою здійснювалися періодичні перевірки календарно-тематичного планування вчителів, відвідувалися уроки, проводилися засідання партбюро, партійні збори.

Ще однією, найбільш поширеною формою пропаганди політичних і комуністичних знань в школі, був інститут політінформації. Завданнями, якого було формувати в учнів правильну «політичну грамотність», «ідейну впевненість», «почуття класової самосвідомості». Така форма роботи викликала найбільше незадоволення у школярів [357, с. 5-6]. Керівником групи політінформації ставав один з учнів старших класів, обов'язково комсомолец. Його завданням було робити щотижневий огляд подій, що відбувалися в країні та світі, і давати їм належну оцінку з точки зору комуністичної пропаганди. Досить часто проведення політінформації обмежувалося обговоренням проблем міжнародного життя, а питання економіки, соціальної і культурної сфер життя суспільства залишалися поза межею уваги політінформатора [357, с. 7]. Практикувалися проблемні та тематичні політінформації з атеїзму. Учні самі мали обрати тему, а потім колективно готувались до обговорення. Одні учні мали збирати певний фактичний матеріал, інші наочність та довідкову літературу. Зазвичай розглядалися такі питання як: «Релігія і церква в сучасному світі», «Армагедон і війна». У західноукраїнському регіоні, де переважало

католицьке населення, розглядалися такі теми як: «Правда про унію», «Ватикан і політика» [556, с. 102].

Що ж стосується позакласної роботи, то вона мала доповнювати, розширювати та поглиблювати класну роботу, і перевага тут надавалася атеїстичному вихованню. З цією метою створювалися гуртки та розроблялися плани гуртків юних атеїстів, оформлялися шкільні музеї, кімнати, куточки атеїзму, проводилися шкільні олімпіади атеїстів та атеїстичні читання, конференції. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що в школах Української РСР створювалися такі гуртки як «Войовничий атеїст», проводилися практичні конференції з атеїстичного виховання, організовувалися поїздки учнів на екскурсії до музеїв атеїзму.

У західних областях у процесі намагання удосконалити ідеологічне виховання учнів засобами гуртково-клубної роботи створювалися суспільно-політичні клуби старшокласників атеїстичного спрямування «Світоч», «Прометей», імені Ярослава Галана. Вони мали діяти як форма позакласної роботи, яка поєднувала б атеїстичне, патріотичне та інтернаціональне виховання радянського змісту. Ця особливість мала зробити їх досить ефективними, поєднавши атеїстичне виховання з іншими напрямками виховної роботи в школі, що створювало ілюзію надання атеїстичному вихованню різнобічного розвивального характеру [433, с. 129]. У Переспівській школі Волинської області на основі гуртка юних атеїстів було створено учнівське науково-атеїстичне товариство, яке нараховувало 200 членів і мало предметні гуртки: хіміків, фізиків, біологів, географів, астрономів, істориків [556, с. 103].

Під час проведення позакласних заходів школою обов'язково проводилися лекції та дискусії, які б мали заперечити існування Бога. Зазвичай під час таких заходів розглядалися такі теми як «Віра в Бога затуманює людину» [91, арк. 25], «Змога жити без Бога» [91, арк. 26], «Походження релігійних свят», «Комуністична мораль і релігія», «Чому люди вірили в Бога» [91, арк. 27]. Наприклад, у школі № 24 м. Києва щорічно

перед релігійними святами проводили «Тиждень атеїстичних читань», організовувалися вечори на атеїстичні теми: «Релігія і закони природи», «Незвичайні природні явища» та як їх пояснює наука і релігія [124, арк. 160]. Практика проведення атеїстичних тижнів була характерною рисою для більшості навчальних закладів УРСР означеного періоду.

Особливу увагу в шкільній комсомольській організації відводили гурткам, що працювали за програмою «Біографія В. І. Леніна» та «Наш ленінський комсомол» [357, с. 14], щоб підвищити ідейно-політичний рівень учнівської молоді. Усі школярі брали на себе зобов'язання вивчати біографії керівників партії, матеріали з'їздів КПРС, виступати з доповідями на політично-наукові та літературні теми. Піонервожаті разом з класними керівниками і піонерами сумлінно готували збори піонерських загонів, виготовляли фотоальбоми, фотомонтажі, писали свої враження від прочитаних книг, проводили поточні збори на теми: «Піонер – всім дітям приклад», «По карті Батьківщини». Крім того, під час бесід обговорювалися твори радянських письменників: «Як учились Ленін і Сталін», «Дружба великих народів», «Життя дітей у капіталістичних країнах» тощо.

При кожній школі створювалися гуртки по вивченню історії партії та рішень її з'їздів, ленінського вчення про виховання, марксових педагогічних висновків, сталінських праць. Таким чином, всі питання шкільництва знаходилися під пильним оком партії, у школі не залишалось місця для вільнодумства, все, що не вкладалося в рамки комуністичної ідеології визнавалося ворожим і неприйнятним [557, с. 154]. По закінченню навчального року проводилися Ленінські заліки [54, арк. 97], які мали з'ясувати, чи дієво проводилося ідейно-політичне навчання та чи добре засвоїли матеріал школярі.

Значне місце в ідейному вихованні відводилось культпоходам у кінотеатри, театри, музеї. В кінотеатрах чи клубах, якщо це в сільській місцевості, переважно демонстрували фільми для дітей з ідейним змістом, про подвиги більшовиків, перемогу у Великій Вітчизняній війні. Важливу

роль відігравали дитячі і шкільні бібліотеки, які мали в своєму розпорядженні таке могутнє знаряддя як книга. Бібліотеки організовували й проводили індивідуальну роботу з читачами, рекомендували нові книги, бібліографічні огляди наукової літератури [91, арк. 31].

Разом з тим, незважаючи на різноманітність форм і засобів позакласної ідейної роботи, результат мав бути одним – вироблення в дітей атеїстичних поглядів, любов та повага до Батьківщини, перемог та здобутків партії.

Позакласна робота не завжди мала ефективні результати. Частково це зумовлювалося істотними недоліками її практики, не відбувалися реалізації цих постулат поза межами школи. Вона не була об'єктом постійної уваги з боку педагогічних колективів значної частини шкіл в Україні. Вчителі не проводили цілеспрямованої роботи із вивчення її стану, не надавали належної уваги пошуку і поширенню ефективних форм і методів роботи, виробленню і розвитку пріоритетних напрямів, виходячи із конкретних місцевих умов. Переважно в підході і позицій шкіл, партійних організацій прослідковувалися відсутність системи і послідовності у визначенні та використанні позаурочних заходів для формування матеріалістичного світогляду школярів.

Більшість вчителів за умов тоталітаризму при відсутності вільного світоглядного вибору не відчувала потреби у формуванні в учнів бажання і вміння самим пропагувати матеріалістичні ідеї. Тому позакласна робота, що мала на меті ідейне виховання характеризувалася пасивністю. У багатьох випадках робота гуртків зводилася лише до вивчення теоретичного матеріалу без відповідної практичної діяльності її членів.

За даними статистичних матеріалів, що стосуються позакласної роботи з учнями, практично відсутніми атеїстичні клуби та гуртки були в школах Кіровоградської області. На 1983 р. лише 3,4% опитаних учнів одеських шкіл назвали гурткову роботу джерелом атеїстичних знань. У м. Чернівці робота гуртків «Юний атеїст» поширювалася лише на 4% учнів загальноосвітніх шкіл, а у 1985 р. тут було створено лише три шкільних атеїстичних гуртки

[433, с. 158]. Це дозволило нам дійти висновку про несприйняття комуністичних ідей як вчителями, так і учнями. Послаблення контролю з боку влади на середину 1980-х років щодо ідейного виховання молоді, а також небажання самих учнів дотримуватися нав'язаних їм ідей.

Позакласна ідейна робота здійснювалася за принципом: учень – об'єкт виховного впливу, але не його суб'єкт, активний учасник. Цей вид роботи мав слабкий зв'язок з іншими напрямками виховної роботи в школі. Тому атеїстичний потенціал предметних та інших гуртків, суспільно-політичних клубів, різноманітних позаурочних виховних заходів здебільшого не використовувався [433, с. 115]. Як зазначає дослідник І. Пхиденко, «...шкільна світоглядна політика за умов панування тоталітарної системи не була спрямована на розвиток демократичних засад у процесі виховання учнів. Стиль та методи проведення позакласних заходів із формування світогляду учнівської молоді характеризувалися авторитарністю, відсутністю права на свою точку зору. Багато вчителів у зв'язку з цим не вміли правильно побудувати своє спілкування зі шкільною молоддю. Вони віддавали перевагу монологу, повчанню та настановам, проявляючи при цьому небажання відмовитися від хибної позиції носія істини, не визнавали в дитині особистість» [556, с. 117].

Атеїстична робота в школі більше орієнтувалася на кількісні показники, як відомо, що за доби «застою» виховна робота в школі оцінювалася не за кінцевим результатом, а за кількістю проведених заходів. Школи йшли шляхом організаційного вирішення комуністичних завдань з ідеологічної роботи, яка по суті зводилася до організації певної кількості заходів (причому чим більше, тим краще), що вважалися необхідними умовами для формування атеїстичних переконань в учнів. Подібна позиція педколективів породжувала таке поширене явище як компанійщину, яскравим виявом якої на той час, стали різноманітні «місячники», «тижні», «дні» атеїзму тощо. Вчителям було легше видавати бажане за дійсне, створювати в цілому благополучну картину ідеологічної роботи в школі.

В основному позакласна робота в школі орієнтувалася лише на викритті шкідливості релігії та її заперечення. Її завдання зводилися до створення у свідомості учнів системи доведення про відсутність Бога, виробленні ставлення до атеїзму як суспільно ціннісної діяльності і різноманітних форм позакласної атеїстичної роботи полягала у проведенні заходів, що мали за мету лише критику релігії, спростуванні релігійних уявлень у різних галузях знань. Вибір її тематики, як правило, характеризувався подібними типовими назвами: «Наука перемагає релігію», «Хімія викриває релігію», «Письменники проти релігії», «Мистецтво проти релігії» та ін., що вже у самій назві мало критичний аспект заходу. Все зводилося переважно до виявлення фантастичних з наукового погляду релігійних тверджень про навколишній світ, що не було основним, найістотнішим змістом релігії [556, с. 118].

У механізмі впровадження комуністичної політики серед учнівської молоді значне місце відводилося позашкільним закладам освіти. До системи таких закладів належали Будинки піонерів, музичні школи, спортивні секції та різноманітні гуртки, які мали сприяти підвищенню розумових здібностей у дітей, розширенню їх кругозору, знайомству із досягненнями науки й техніки, розвитку мислення і прагнення до дослідництва, творчості. Обов'язковим елементом їх роботи було формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду, свідомому науково-матеріалістичному розумінню природи та суспільного життя. Адже специфічні риси позашкільних закладів вигідно відрізняли їх від школи: орієнтування на інтереси учнів, робота протягом всього року, гнучкість програм занять гуртків, що дає можливість змінювати їх у процесі роботи з урахуванням творчих можливостей дітей, відсутність жорсткої регламентації часу, різноманітність форм масової, групової та індивідуальної роботи і, що дуже важливо принцип добровільності.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що в позашкільному навчанні в Україні на 1982 р. нараховувалося близько 8 тис. гуртків та клубів юних

атеїстів [124, арк. 6]. Вони часто виконували роль центрів світоглядного виховання. На їх базі розгорталися різні форми позакласної атеїстичної роботи. Особливо значне поширення гуртки та клуби юних атеїстів отримали на заході України. Так, у 1984 р. в Рівненській області їх нараховувалося більше 300, Івано-Франківській – 239, Чернівецькій – 421, Волинській – 412 [125, арк. 8]. На жаль, весь цей великий виховний арсенал різноманіття позашкільних закладів мав служити не всебічному розвитку учнів, а однобічному догматичному насадженню «єдино правильного» науково-матеріалістичного світогляду.

Слід зауважити, що атеїстична робота позашкільних закладів була швидше винятком і проводилася далеко не скрізь, оскільки не стала потребою суспільства, розвитку особистості, а виявилась результатом виконання ними ідеологічного замовлення, передусім партійних органів. Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що позашкільні заклади критикували здебільшого за недостатню атеїстичну роботу. Так, наприклад, Путивльський райком партії Сумської області у жовтні 1979 р. вимагав від районного відділу народної освіти покращення атеїстичної роботи позашкільних закладів. Зазначалося, що за останніх три роки досвід їх світоглядної роботи взагалі не узагальнювався [67, арк. 17]. На зборах партактиву Червоноармійського району Рівненської області в квітні 1978 р. критикували районний будинок піонерів за незадовільну роботу з організації атеїстичного виховання учнів. Зауважувалося, що його керівники не дослідили та не проаналізували жодного досвіду атеїстичної роботи зі школярами, не організовували цільові поїздки в школи району для надання допомоги в організації атеїстичного виховання учнів [91, арк. 28]. Одеський міськком партії висловив занепокоєння тим, що за даними соціологічних досліджень, у 1983 р., лише 2% опитаних учнів джерелом атеїстичних знань назвали будинки піонерів, 1,5% – станції юних техніків і 0,7% – станції юних натуралістів [67, арк. 99].

Ще однією формою роботи з виховання підростаючого покоління, зокрема в антирелігійній пропаганді, школи, була індивідуальна атеїстична робота. Такий вид роботи передбачався виховними планами шкіл, класні керівники обов'язково на педагогічних радах мали звітувати про виконану роботу в цьому напрямі, доповідати про ситуацію у класі щодо віруючих дітей. До того ж, дирекція шкіл зобов'язувала класних керівників складати індивідуальні плани виховної роботи з кожною такою дитиною, вести за ними постійні психолого-педагогічні спостереження, а також аналізувати наслідки своєї «перевиховної діяльності» [547, с. 69].

Особливо вчителі мали звертати увагу на учнів, які проживали в сім'ях так званих сектантів. У деяких регіонах України, особливо у західних областях, ця проблема, зважаючи на велику кількість дітей шкільного віку із віруючих сімей, вважалася досить актуальною. Перед вчителями ставилося завдання вивчення умов життя та побуту школярів, виявлення причин і характеру релігійності, проведення опитування та анкетування, спостереження за поведінкою та навчанням (особливо у дні релігійних свят). Для вчителя важливо було знати, як ставляться до релігії в домашньому середовищі учнів. Тому першим кроком у цьому напрямі було ознайомлення з культурно-побутовими умовами життя учнів [91, арк. 7].

Так, наприклад, у Чернівецькій області у 1976 р. у школах навчалось 2,5 тис. дітей сектантів. Причому у подальшому їх кількість постійно зростала, зокрема, у 1982 р. – 3483, а у 1984 р. – 3648 [433, с. 134]. Такі показники викликали занепокоєння з боку влади, вони робили наголос на проведенні індивідуальної роботи з дітьми віруючих. Адже сім'я була одним із важливих факторів виховання дитини і не всі батьки дотримувались ідей комуністичного виховання. Якщо в школі процес навчання і виховання знаходився під контролем держави і виключав невігідний їй вплив, то контролювати такі процеси в сім'ї було значно складніше, адже вони володіли певною самостійністю [556, с. 120]. З учнями із сімей віруючих проводилися групові та індивідуальні бесіди, їх залучали до виконання

різних доручень, участі у виховних заходах, гуртках, пильнували, щоб вони відвідали шкільну бібліотеку і читали відповідну літературу [433, с. 135].

Вчителі та директори шкіл стежили, щоб позиція сім'ї у питаннях атеїстичного виховання дітей не суперечила позиції школи, а також щоб сім'я діяла в єдності зі школою, а якщо батьки віруючі – ставилися до атеїстичної виховної роботи школи лояльно.

Звідси витікали завдання роботи з батьками, які полягали у роз'ясненні шкоди релігійного виховання і необхідності формування науково-атеїстичного, комуністичного світогляду у дітей. Учителі мали надавати батькам мінімум знань з атеїзму, знайомити їх із науковим підходом до релігії і церкви; включити батьків в активну роботу з атеїстичного виховання, зробити їх помічниками школи. Від віруючих батьків комуністичні організації вимагали, щоб вони відмовилися від активного релігійного впливу на дітей [257, с. 140]. Мало місце і позбавлення батьківських прав віруючих, що належали до нелегальних релігійних організацій, якщо виявляли випадки, що батьки активно втягують дітей у релігійні справи. Звичайно, крім релігійного виховання, наводились інші звинувачення, однак окремо на них ніхто б не звернув уваги [287, с. 308].

Здійснюючи атеїстичне виховання в школі, вчителі також мали враховувати той факт, що певна частина дітей, не вірячи в існування Бога, все ж таки брала участь у відзначенні релігійних свят, вірила у «віщі» сни, «пророчі» прикмети, гадання та ін. З цього випливає, що справа атеїстичного виховання не зводилася лише до того, щоб домогтися усвідомлення учнями антинауковості та реакційності релігійних поглядів, вона включала в себе і подолання так званих побутових забобонів і пересудів у різних проявах.

Тому звичним явищем було «чергування» вчителів біля храмів у великі релігійні свята, щоб не допустити їх відвідування учнями. Перед керівництвом органів народної освіти, дирекціями та педколективами шкіл висовувалися категоричні вимоги: посилити контроль, щоб учні шкіл – майбутні активні будівники комунізму – не бували в церквах. Під час

релігійних свят педагоги чатували на підходах до храмів і перехоплювали дітей, яких вели за руку до церкви матері і бабусі. Наприклад, Кримський обком комсомолу під час проведення релігійних свят виставляв на підходах до церков комсомольські патрулі, щоб не допускати молодь до храму. Траплялися і такі випадки, коли керівництво школи застосовували не досить прийнятні дії до дітей. Так, директор с. Грузьке Баришівського району Київської області спробував зачинити дітей у школі за те, що вони з батьками відвідали сільську церкву [281, с. 82]. Зазвичай навчально-виховний процес спеціально планувався так, щоб заняття або громадсько-корисна робота співпадали з релігійними святами і дитина не могла відлучитися від школи. У результаті учні потрапляли під потужний ідеологічний та моральний прес. Оскільки основним завданням індивідуальної атеїстичної роботи було вирвати дітей з-під релігійного впливу батьків, причому переваги надавалися зовнішнім показникам, таким як посвята у піонери, носіння піонерського галстука, членство у ВЛКСМ тощо, то проблема формування справді науково-матеріалістичного світогляду відходила на задній план. Індивідуальна атеїстична робота, таким чином, перетворювалася на духовне насильство над особою учня [556, с. 136].

Відверто ідеологічний, авторитарний зміст, часто з адміністративними методами виховання, призводив до своєїрідної реакції з боку значної частини учнів з сімей віруючих – відтоку в окремих випадках таких учнів з 8-го класу до вечірніх шкіл. Поширеність такого явища, коли релігійно налаштований учень залишає школу раніше, зумовлювалася взаємною «вигодою». Вчителі та адміністрація уникали критики за наявність у школі віруючих дітей і могли навіть відзвітуватися за «успіхи» у виховній роботі, в свою чергу учні уникали особливого контролю, зневаги до своїх духовних почуттів [433, с. 138].

Разом з тим слід зауважити, що в багатьох школах практика індивідуальної атеїстичної роботи була формальною. Аналіз її вказує на те, що, наприклад, плани індивідуальної атеїстичної роботи вчителів були

неконкретні та примітивні, сама робота зводилася до разових бесід з учнями. Інколи їх кількість обмежувалася двома-трьома. Класні керівники не дотримувалися виконання доручень дітьми із сімей віруючих. Деякі вчителі навіть не склали списку учнів із віруючих сімей, що на той час вважалося значним недоліком. Неefективність у багатьох випадках індивідуальної атеїстичної роботи з дітьми із віруючих сімей засвідчувала про неспроможність радянської системи виховання викоренити релігійні почуття молоді. Свідченням є сьогоdnішній стан релігійності в Україні.

Істотним недоліком індивідуальної атеїстичної роботи було те, що інколи до її проведення залучалися самі учні. Така практика не сприяла встановленню дружніх стосунків між школярами і частіше призводила до того, що одні з них змушені були практично здійснювати духовне насильство над іншими, а це негативно впливало на морально-психологічний клімат в учнівському колективі [556, с. 140]. Слід відзначити, що такий вид роботи негативно позначався і на стосунках батьків з дітьми, що призводило до дискредитації батьківського авторитету.

Проте жодні пропагандистські маневрування не могли приховати реальних фактів. У результаті падала роль школи у виявленні світоглядних орієнтирів у молодого покоління, учні не отримували повноцінного, всебічного, цілісного пізнання розвитку суспільства, явищ навколишнього світу, в них формувалася не науковий, а скоріше квазірелігійний тип світогляду марксистського толку [556, с. 99].

З викладеного доходимо висновку, що в досліджуваній період формування комуністичних засад учнівської молоді здійснювалось у межах однієї марксистсько-ленінської ідеології, яка вважалася єдино науковою і правильною.

За свідченням більшості авторів, які у своїх наукових працях писали про те, що в досліджуваній ними період більша частина молоді не мала релігійних пересудів. Зроблене нами опитування серед учнів того часу засвідчує, що в школі атеїстичне виховання проводилося не завжди, у містах

дітей не контролювали чи вони відвідували релігійні установи, а ось у сільській місцевості ситуація була дещо іншою – контроль проводився на належному рівні. Та навіть тут були виключення із правил, як зазначає Богатирчук О. М., він відвідував на свята церкву з мамою і батьком, і йому ніколи не робили зауваження з цього приводу, навіть не записували до списку порушників, хоча голова спілки комсомольців його бачила під час чергування біля церкви, інша опитана Пишнюк О. М., учениця цієї ж школи вказує зворотнє [223, 229]. Даний факт свідчить про вибірковість та недотримання своїх обов'язків тими ж комсомольцями і компартійцями.

Варто зауважити, що архівні документи, зокрема звіти Міністерства освіти УРСР середини 70-х років ХХ ст. вказували на покращення ситуації і підвищення ідейно-політичного рівня серед учнівської молоді та вчителів. Ці ж звіти середини 80-х років ХХ ст. перенасиченні зауваженнями щодо недостатньої роботи вчителів на уроках щодо ідейного виховання молоді.

Таким чином, можемо зробити висновок, що у досліджуваній період удосконалився процес ідеологічного впливу на учнівську молодь з боку партійно-радянського апарату, з'являються його нові форми і методи. Особливу увагу звертали на рівень релігійності та викорінення таких проявів серед населення. Тому із методів ідейного виховання перевага надавалася атеїстичній пропаганді серед дітей. Комуністична влада намагалась зробити більш дієвим світоглядний вплив на молодь саме через школу. Всіма можливими засобами влада сприяла усуненню усвідомлення учнями їх права на свободу світогляду, вільного вибору ставлення до релігії.

Отже, в дисертаційному дослідженні висвітлено заходи радянської влади щодо створення та впровадження інфраструктури, яка б забезпечувала ефективну роботу з виховання підростаючого покоління. Варто зазначити, що державна інфраструктура для забезпечення ідейного виховання дітей і підлітків у досліджуваній період була чітко структурованою. В основі цієї ієрархічної структури перебували шкільні установи, першочерговим завданням яких було виховування дітей на комуністичних ідеалах та

відданості комуністичній партії. До виховної роботи з учнями активно залучався весь шкільний педагогічний колектив, з яким проводилася відповідна робота для «покращення» їх просвітницької діяльності серед учнів. З'ясовано, що здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи, педагоги, громадськість створювали умови для того, щоб всі діти відвідуючи школу, з самого раннього віку переймалися партійно-комуністичними ідеями. Школа, як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, перебувала під контролем комуністичної влади. Вчителі ж були інструментом, який виконував прямі вказівки партії.

Одним із провідних напрямів комуністичної роботи зі школярами було атеїстичне виховання, елементи якого визначалися обов'язковими складовими як шкільних навчальних планів, так і планів позашкільної роботи з учнями.

Усі форми ідейно-політичного впливу на учнівську молодь мали на меті прищепити підростаючому поколінню віру в ідеали комуністичної моралі. Партійне керівництво за допомогою систематичної ідеологічної роботи зі школярами намагалося перетворити їх на слухняних виконавців партійних вказівок та тих, хто підтримуватиме у майбутньому ідеологію партії. Ідейно-виховна робота, що здійснювалася та спрямовувалася парторганізаціями, повинна була нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю релігії у будь-якій формі та виявах.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА У 60–80-х рр. ХХ ст.

4.1. Соціально-побутове забезпечення школярів

Діти, як і кожна доросла людина, мають власні потреби, що забезпечуватимуть їх повсякденне перебування в суспільстві. В радянському законодавстві соціальне забезпечення визначалося як система закріплених соціально-економічних заходів для підтримки добробуту населення. В Законі «Про види соціальних послуг» зазначено, що це забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації; здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо.

На основі вищевказаного ми зробили власний аналіз соціально-побутового забезпечення школярів і виділяємо такі групи: 1) забезпечення харчуванням школярів; 2) медичне обслуговування та санітарно-гігієнічне забезпечення; 3) транспортні послуги; 4) зовнішній вигляд учня під час навчально-виховного процесу (що входило впершу чергу до обов'язків батьків, опікунів). Всі види соціального забезпечення мають спільну мету – соціальний захист громадян у передбачених законом випадках.

Вважаємо за доцільне розпочати із *системи харчування школярів*, адже правильне та повноцінне харчування є важливим для забезпечення здоров'я та фізичного розвитку дитини. Ця сфера потребує особливої уваги, адже сучасне навчання у школі потребує високого розумового та фізичного навантаження й супроводжується значними енерговитратами.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що радянська система забезпечення харчуванням школярів була наближена до досконалої, хоча існували значні недоліки в цій галузі. Враховувалися фізіологічні й санітарні норми, раціон та режим харчування були відпрацьовані спеціально

для виховання здорового й сильного майбутнього покоління. Питанням організації харчування школярів надавали особливого значення, систематично обговорювали на засіданнях колегії, на нарадах і активах, видавалися накази інспекторам з метою консультування відповідальних на місцях за даний вид роботи [125, арк. 3].

Відповідно до наказу Міністерства освіти, Міністерства торгівлі і Укоопспілки № 180/79/208/112 від 21.04.1964 р. «Про додаткові заходи по подальшому покращенню обслуговування школярів загальноосвітніх шкіл УРСР» [122, арк. 4] було розроблено декілька варіантів тижневих меню комплексних обідів і сніданків. Крім того, регламентувалося, що «...шкільне харчування має бути дієтичним як за способом приготування (обмеження смажених страв), так і за своїм хімічним складом (обмеження синтетичних харчових добавок, солі, спецій та ін.)» [125, арк. 2].

У радянській школі відвідування їдальні було настільки ж обов'язковим, як і виконання домашніх завдань. «Звільнення» від шкільного харчування надавалося у виняткових випадках і після медичного висновку. Дитина повинна була з'їсти сніданок або обід (залежно від того, в яку зміну вона вчилася). При цьому харчування обов'язково було гарячим, хоча траплялися випадки, коли не всі школи забезпечували таким харчуванням учнів. Обмеження харчування виключно булочками і натуральними соками частіше стосувалося учнів старших класів [139].

Незважаючи на те, що з року в рік кількість їдалень та буфетів при школах зростала, не всі школярі були охоплені харчуванням. Частина шкіл, які залишалися без організованого, зокрема, гарячого харчування, була досить значною. Плани по відкриттю нових їдалень у школах не завжди виконувалися. Така ситуація пояснювалася відсутністю в школах відповідних приміщень. Органи освіти постійно зверталися за допомогою в організації процесу харчування учнів до виробничих колективів, підприємств, що знаходилися в певній місцевості, однак це лише частково вирішувало проблему [125, арк. 7].

На 1965 р. гарячим харчуванням у Дніпропетровській області було охоплено 90% учнів, у Донецькій – 82, Кіровоградській – 80, Луганській – 70, Миколаївській – 82. У наступні роки ситуація з організацією гарячого харчування не зазнала значних змін, і у 1985 р. в школах існували ті ж проблеми, що й були 20 попередніх років.

На 1965/66 навчальний рік організованим харчуванням були охоплені 57,2 % дітей, а це 67,7% шкіл України. У 1970/71 н. р. в УРСР діяло 27 440 шкіл, з яких лише у 17 146 було організоване гаряче харчування школярів, а це становило лише 63% від їх загальної кількості. У цей рік налічувалось 8179 шкіл, в яких був лише буфет, загальний відсоток шкіл України, в яких було організоване харчування, становив 89,4%, тобто 2115 шкіл взагалі не забезпечували дітей харчуванням. У 1973 р. гарячим харчуванням були забезпечені 79,3% школярів, а це на 16% більше як у 1970 р. На 1985 р. харчуванням забезпечувалось 82% школярів [125, арк. 4]. (Додаток В)

Проаналізувавши архівні дані та провівши опитування серед учасників навчального процесу в досліджуваній період, ми змогли скласти приблизне меню в школах УРСР. Як засвідчує аналіз, воно було різноманітним, поживним і корисним. Сніданки в шкільному меню в різні дні могли бути такими: смажена печінка з рисом, сирно-морквяна запіканка, каша з маслом, сосиски з картопляним пюре, макарони – кожна порція передбачала в середньому 100 г. на одну дитину. Серед напоїв діти отримували по 200 г. чи то киселю, какао, компоту, чаю, молока. Обов'язково 50 г. хліба [125, арк. 22].

Обід у школах зазвичай був таким: на перше в різні дні подавали – борщ зі сметаною, суп гороховий, рисовий, капустяк чи молочний суп, порція яких становила 300 г. Другою стравою зазвичай були тюфтельки з гречаною кашею, риба смажена з картоплею, біф-строганов з макаронами, голубці з м'ясом, котлети з картопляним пюре та ін., розмір порцій – 100-200 г., обов'язково в шкільному меню був хліб пшеничний (25 г.) та житній (50 г.). А також 200 г. напою [125, арк. 20].

Як зазначають опитані, які навчалися в зазначений період у школі, за 20 коп. можна було комплексно пообідати, зокрема купити котлету, яка коштувала 11 коп., хліб 1 коп., чай 2 коп., суп 3 коп. та гарнір 5 коп. Також у буфеті мали змогу придбати булочку (з маком, корицею, повидлом) чи пончики за 5 коп. Один раз в місяць привозили до школи морозиво – пломбір в стаканчику за 12–15 коп. [222; 223].

Згідно із законом учні I–IV класів загальноосвітніх шкіл мали пити молоко кожного дня по 200 г., вартість його у шкільній їдальні становила 5,2 коп., з яких учень платив 2 коп., решта 3,2 коп. доплачувалася за рахунок бюджетних асигнувань, одержаних від прибутків нормалізації молока. Мав місце той факт, що молокозавод № 3 м. Києва фасував молоко в пляшки по 0,25 л. Питання про вирішення відпуску молока школярам по 250 г. і збереження попередньої вартості знаходимо в архівних документах ЦДАВО, де Виконавчий комітет Київської міської Ради депутатів трудящих подає прохання щодо вирішення цього питання [10, арк. 11]. Міністерство фінансів УРСР спільно з Міністерством освіти УРСР розглянуло лист виконкому Київської міської ради депутатів трудящих про забезпечення молоком учнів молодших класів загальноосвітніх шкіл. І, як виняток, дозволили відпускати молоко учням I–IV класів м. Києва в розфасованому вигляді по 250 г., а решту 4 коп. відносити за рахунок асигнувань на цю мету [10, арк. 12].

Як розповідає О. Петраускас, що навчалася в школі № 4 м. Києва, молоко їм видавали кожного дня, але його мало хто пив через те, що на ньому була пінка, і ніхто не примушував їх випивати молоко обов'язково [226]. З розповіді Н. Зеленої, яка навчалася в школі №1 м. Ірпіня Київської області їх примушували пити молоко і суворо контролювався цей процес з боку вчителів [225]. Отже, як бачимо, до процесу харчування в різних школах ставилися не однаково відповідально, часто цей процес зовсім не контролювався. Можемо констатувати, що все залежало від керівництва школи та вчителів.

Частими були скарги дітей на надходження до шкіл прокислого молока, так у школу № 12 м. Миколаєва надійшло молоко з домішками технічного масла і запахом бензину. Мали місце випадки надходження простроченого молока та непастеризованого [6, арк. 45]. Як свідчать дані архівних досліджень, під час контролю за якістю молочних продуктів із 121 проби – підвищена кислотність виявлена в 19 аналізах [146, арк. 46]. До шкіл Миколаївської області часто завозили молоко ємністю 0,5 л., замість потрібних 0, 25 л. Такі речі в комбінатах харчування пояснювали тим, що не вистачало контейнерів для доставки продуктів до буфетів [111, арк.37].

Питний режим в школах організовували шляхом обладнання питних бачків з фонтанчиком чи баки з кухлями, які були закриті на замок та щоденно милися [70, арк. 40].

Щодо вартості харчування в школі, то у 1966 р. воно значно подорожчало порівняно з 1960 р. Ціна зросла на 2-3 коп. збільшення вартості сталося за рахунок підвищення цін на м'ясо, м'ясопродукти, вершкове масло, молокопродукти та округлювання цін до 1 коп. Наприклад: сніданок, який складався із сардельки з картопляним пюре (50 г. сарделька і 100 г. пюре), чаєм з цукром – 150 г., хліб – 50 г. У 1960 р. коштував – 10 коп., а у 1966 р. – 12 коп. Подорожчання відбулося за рахунок сардельок, які коштували відповідно у 1960 р. – 4 коп. за 50 гр., а у 1966 р. – 6 коп. за ту саму вагу.

Обід, який міг складатися із рисового супу з картоплею, шніцелю із свинини з картопляним пюре (шніцель – 50 г., картопляне пюре – 100 г.), хліб – 100 г. Коштував у 1960 р. 20 коп., а у 1966 р. – 23 коп. Подорожчання обіду відбулося за рахунок цін на м'ясо та м'ясопродукти на 2 коп. і за рахунок округлення вартості наборів сировини на 1 коп. [5, арк. 22]. Продаж молока, кисло-молочних продуктів і фруктів у шкільних їдальнях і буфетах провадився за роздрібними цінами без націнок. Наявність у меню фруктів не було характерним для середніх навчальних закладів, хоча у меню деяких шкіл, як вказують документи такі позиції були, зокрема, у Тернопільських

школах, їдальні щорічно забезпечували продаж дітям у зимовий час свіжих фруктів за ціною 20-25 коп. за 1 кг. [24, арк. 2].

Шкільні їдальні, як правило, працювали зі збитками. Так, їдальня школи № 157 м. Києва при середньомісячному товарообігу – 1,200 тис. крб., мала витрати на 279 крб. (23,25%), враховуючи, що зарплата кухаря, буфетниці і прибиральниці становила 210 крб., а реалізованого накладу – 216крб., отже збитковість становила 63 крб. Миколаївський комбінат шкільного харчування, який забезпечував харчуванням 33 тис. учнів 43 шкіл, за 1965 р. мав збитковість 76 тис. крб. У зв'язку з цим з 1 січня 1966 р. було запроваджено торговельні знижки для підприємств громадського харчування, у розмірі 20%, з метою зменшити збитковість їдалень [5, арк. 24].

Серйозно поставилися до організації харчування в м. Краснодар. Тут працівники громадського харчування турбувалися не тільки про якість та смак страв, а й про оформлення. Для дітей виготовляли пряники у вигляді казкових героїв – колобка, золотої рибки, дюймовочки тощо.

Профспілкові організації цього міста брали активну участь в організації харчування дітей – батьки яких були членами профспілки. Наприклад, профспілкова організація однієї із шахт щомісяця закуповувала абонементи на харчування для дітей своїх працівників [24, арк. 3].

Досить розповсюдженим явищем було шефство над школами, які також опікувалися питанням організації харчування школярів. Наприклад, промислові організації м. Краснодар побудували шкільні їдальні і забезпечили їх всім необхідним обладнанням. Харчування школярів здійснювалося за абонементом і за єдиним меню, яке складалося на тиждень з урахуванням рекомендацій затверджених Міністерством торгівлі СРСР. Як бачимо, питання харчування учнів м. Краснодар знаходилося в центрі уваги різних організацій, що вказує на турботу та піклування стосовно підростаючого покоління. Директори шкіл надавали цьому питанню не менш важливого значення, воно ставилось на одному рівні з організацією навчально-виховного процесу. В їдальнях чергували батьки, вчителі та учні

старших класів, але, як правило, школярі самі пильнували за чистотою залу і порядком [24, арк. 27].

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що в м. Краснодон гарячим харчуванням на 1969 р. було охоплено до 80% школярів та активно відбувався процес переобладнання буфетів на їдальні, щоб забезпечити всіх школярів організованими сніданками й обідами [70, арк. 5].

У травні 1969 р. Міністерство освіти УРСР за участі Укрпрофради провело у м. Краснодон республіканський семінар з вивчення досвіду краснодонців в організації шкільного харчування. В семінарі взяли участь 150 осіб, працівники громадського харчування, народної освіти, представники обласних комітетів профспілки, державної торгівлі з потреб кооперації і народної освіти. Учасники наради були ознайомлені з організацією харчування в школах цього міста, прослухали доповіді і взяли участь у розробці рекомендацій, спрямованих на покращення організації шкільного харчування.

Після конференції в області до всіх міст і районів були направлені відповідні працівники громадського харчування для вивчення ситуації на місцях та вирішення питання відкриття нових шкільних їдалень, за рахунок прибудов, використання актових, спортивних залів і класних кімнат [70, арк. 6].

Звичайно, в системі організації харчування школярів було багато недоліків. У частині шкіл об'єкти громадського харчування були розміщені у малоприспособованих приміщеннях, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Ряд харчоблоків не мав потрібних умов для технологічної обробки та збереження продуктів, що призводило до швидкого їх псування. Багато шкільних їдалень не були забезпечені проточною холодною і гарячою водою та не мали у достатній кількості меблів з гігієнічним покриттям і зовсім був відсутній посуд, що не б'ється [19, арк. 168].

Показовою можна вважати ситуацію, яка склалася у Кочерзькій школі Дніпропетровської області. При перевірці було виявлено, що у їдальні

відсутні дошки для розробки продуктів, дуже мало посуду. У зв'язку з цим санітарно-гігієнічні умови у харчоблоці виявились низькими: одна й та сама дошка використовувалася для хліба, сирого і вареного м'яса, риби [19, арк. 24]. У школах № 2 та 3 м. Гадяч Полтавської обл., № 59 та 97 м. Харкова їдальні розташовувалися у підвальних приміщеннях. У Білоцерківській школі № 9 торговий зал їдальні розміщувався на другому поверсі, а кухня – на третьому поверсі, що викликало незручність в обслуговуванні школярів.

Мали місце випадки, коли передбачені проектом приміщення під шкільну їдальню використовувалися не за призначенням. Так, у новозбудованій школі № 1 м. Гадяч Полтавської області приміщення їдальні на 120 місць було зайнято під навчальні кімнати, а їдальню розміщено у напівпідвальному приміщенні [17, арк. 12]. У Закарпатській області у с. Колодне Тячівського району буфет восьмирічної школи було збито з дощок, без будь-яких умов для обслуговування учнів, у Тербовлянській і Біловарській восьмирічній школі буфети розміщені в напівзруйнованих приміщеннях. У багатьох школах навіть не були передбачені їдальні [5, арк. 40].

Аналіз доступних даних засвідчив, що підприємства громадського харчування в загальноосвітніх школах недораховувало за нормативами більше 1 млн. посадкових місць (із затверджених розрахунків 250 місць на тисячу учнів). Забезпеченість такими місцями у школах республіки, за весь період дослідження, становила 25%, а якщо врахувати саморобні їдальні, то – 40%.

Відсутність систематичного дієвого контролю за організацією харчування в шкільних установах створювались умови для різного роду зловживань з боку окремих працівників. За даними Міністерства охорони громадського порядку УРСР тільки за дев'ять місяців 1965 р. виявлено 350 випадків розкрадання коштів, продуктів та інших матеріальних цінностей у школах. Траплялись випадки обмірювання та обважування дітей в їдальнях. Зазначені недоліки призводили до зниження калорійності страв, що

негативно впливало на загальний фізичний стан та розвиток дітей [79, арк. 169].

Частими були випадки, що торговельні організації не забезпечували школи відповідним асортиментом продуктів. Школи не отримували яєць, м'яса, птиці, свіжої риби, овочів, молока, вершкового масла. Наприклад, у м. Миколаєв комбінат шкільного харчування фактично не отримував субпродуктів, а яловичину заміняли свининою. Торговельні організації не завжди забезпечували шкільні їдальні абонементом та відпускали продукти без торговельної знижки 20% [24, арк. 7]. Організація торгівлі та споживчої кооперації нерідко завозили молоко із значним запізненням, а в осінньо-весняний період молочні продукти взагалі не завозилися до шкіл з віддалених місцевостей. Такі випадки зустрічаємо у Сосницькому і Семенівському районах Чернігівської області, де до шкіл у першому кварталі 1969 р. молоко в школи зовсім не завозили. Деражнянська райспоживспілка Хмельницької області майже не завозила молока в Лозівську 8-річну школу, пояснюючи це віддаленістю школи. Подібні факти мали місце в Запорізькій, Донецькій, Київській та інших областях республіки. Незважаючи на такий стан у системі харчування школярів, виконками місцевих Рад депутатів не вживали належних заходів щодо ліквідації наявних недоліків в організації харчування учнів у школах [78, арк 37].

Великі претензії висловлювали до м'ясо-молочної і харчової промисловості республіки, яка не забезпечувала виготовлення для шкільних підприємств громадського харчування потрібної кількості дозованих штучних сосисок і сарделюк вагою 50 г., молочних продуктів та сирків у дрібній розфасовці. Асортимент молочних, рибних, овочевих, борошняних страв був обмеженим.

Серйозні недоліки були і у підготовці, доборі, розстановці та вихованні кадрів дитячого харчування. В багатьох дитячих підприємствах громадського харчування працювали особи без відповідної підготовки і кваліфікації, що впливало на якість приготування їжі [24, арк. 8].

При перевірці організації харчування у школах Миколаївській області на наявність кишкової палички працівниками СЕС застосовано лабораторні методи дослідження. Із 1818 взятих змивів – кишкову паличку виявлено в 133. У всіх буфетах, де виявили кишкову паличку, проведено прибирання приміщень із застосуванням дезинфікуючих засобів. При повторному взятті змивів кишкова паличка не зафіксована [144, арк. 51]. Внаслідок незадовільної санітарної ситуації у шкільних їдальнях спостерігалися випадки різних видів захворювань. Так, у 1965 р. в Миколаївській області в школах зареєстровано 18 випадків черевного тифу та 101 випадок дизентерії [144, арк. 85]. Поширенню захворювань сприяли недоліки санітарного порядку, а також серед працівників харчоблоку були виявлені хворі [144, арк. 86]. Такі випадки були непоодинокі, при перевірках СЕС шкільних їдалень Української РСР виявилось, що більшість з них знаходилися в антисанітарному стані – стіни вкриті цвілью, недостатньо холодильного обладнання [129, арк. 5].

Одним із недоліків в організації харчування школярів стало неправильне приготування їжі та погане зберігання продуктів, що призвело до групового захворювання в Кривоозерській школі Миколаївської області, яке розпочалося через годину після прийому їжі. За медичною допомогою до медсестри звернулося чотири дитини зі скаргою на біль у животі, головний біль, нудоту. Після повідомлення директору до школи приїхали педіатр та працівники санітарної служби. Було організоване активне виявлення дітей, які харчувалися в їдальні школи та заборонено цього дня видачу їжі іншим дітям. Оглянуто 25 дітей, з яких виявлено 22 хворих. Всього за два дні зареєстрували 51 дитину з отруєнням, які харчувалися в їдальні школи, дітей госпіталізували.

При виявленні причин масового отруєння дітей СЕС встановило, що працівники їдальні допустили грубе порушення санітарного режиму харчоблоку, а саме – тушкована квашена капуста не пройшла достатньої термічної обробки [129, арк. 35].

Однією із проблем у забезпеченні учнів повноцінним харчуванням було і те, що у школах виділені державою кошти використовувалися не у повному обсязі, що впливало на якість і калорійність приготовлених страв. Окремі відділи освіти неповністю надавали учням безоплатне харчування чи пільгове.

Отже, аналіз проведеного дослідження дозволяє констатувати, що попри всі недоліки в системі громадського харчування органи державної влади приділяли увагу організації харчування школярів, турбувалися про те, щоб по всій республіці дітей забезпечували повноцінним організованим харчуванням. Позитивним є те явище, що для дітей розроблялися різноманітні варіанти меню. Діти мали можливість у шкільному буфеті придбати корисні для здоров'я, фрукти та овочі, а також різноманітні хлібо-булочні вироби. Проте, мали місце і недоліки в цій сфері, на низькому рівні залишалося обслуговування школярів, спостерігалися порушення санітарно-гігієнічних норм

Турбота про здоров'я дітей є одним з основних показників ставлення держави до проблем підростаючого покоління. Одним з пріоритетних напрямів роботи школи є охорона здоров'я учнів. З огляду на те, що школа є місцем масового скупчення дітей з різними особливостями здоров'я, то і медичне обслуговування обов'язкове для кожного освітнього закладу. Тому важливим для нашого дослідження є розглянути *стан медичного обслуговування та санітарно-гігієнічне забезпечення учнів*. У радянські часи влада приділяла цьому питанню достатньо уваги, адже здорова і фізично розвинена особистість ставала успішним «будівничим комунізму».

У досліджуваній період прийнято кілька постанов та указів, що стосувалися медико-санітарного обслуговування учнів Української РСР. Одним з основних наказ Міністерства охорони здоров'я РСР № 354 від 30.07.1963 р. та № 189 від 24.04.1963 р. «Про заходи щодо подальшого поліпшення медико-санітарного обслуговування підлітків», а також наказ МОЗ УРСР № 336 від 18.04.1963 р. «Про заходи щодо подальшого

покращення медичного обслуговування і охорони здоров'я учнів загальноосвітніх шкіл, вихованців шкіл-інтернатів та дитячих будинків» [150, арк. 34]. З року в рік кількість таких наказів зростала, вони мало чим відрізнялися від попередніх і не впливали на якість обслуговування школярів в цій сфері.

Ситуація, що складалася в галузі охорони здоров'я у досліджуваній період, була не найкращою. Незабезпечення державою міських і сільських населених пунктів закладами медичного обслуговування зумовило певне невдоволення серед мешканців республіки. Поглиблювалася тенденція до ширшого залучення колгоспів і радгоспів до будівництва лікарняних закладів і стримування державних асигнувань для цієї справи. Під керівництвом партійних організацій та місцевих Рад за безпосередньої участі громадськості проводилося будівництво нових медичних закладів. Однак, у зв'язку із недостатньою оснащеністю і медичним забезпеченням, з одного боку, та часто неналежною підготовкою медичних працівників – з іншого, якість медичного обслуговування залишала багато запитань [440, с. 36].

На 1967 р. у складі поліклінік республіки функціонувало 377 підліткових кабінетів, в яких працювало 356 лікарів, окрім того, в республіці діяло 836 лікувальних пунктів і 1350 цехових дільниць. У сільській місцевості медичне обслуговування школярів здійснювало 394 центральних і 227 номерних районних лікарень, 2171 сільська дільнична лікарня і 18 тис. фельдшерських пунктів. Як засвідчує статистика медичні кабінети при школах були не завжди, на тисячу шкіл налічувалося лише 34 кабінети в обласних центрах.

Для покращення послуг зі збереження здоров'я та фізичного розвитку школярів, Міністерство охорони здоров'я УРСР організувало у м. Харкові науково-дослідний інститут охорони здоров'я дітей і підлітків. Цей інститут був організаційно-медичним центром з питань медичної допомоги дітям і підліткам в УРСР згідно із наказом МОЗ України № 40 від 18.01.1965 р. [69, арк. 1].

Згідно архівних показників, щорічно в республіці проводилися медичні огляди школярів, до яких запрошувалися висококваліфіковані лікарі-терапевти, хірурги, невропатологи, отоларенологи, офтальмологи, стоматологи, фтизіатри та при необхідності інші спеціалісти. Використовувалися лабораторні та рентгенологічні дослідження. Виявлені хворі підлітки бралися на диспансирний облік і їм проводилося необхідне лікування. При необхідності підлітків госпіталізували поза чергою. Також для покращення здоров'я школярів використовували санаторно-курортне лікування. Так, наприклад, в 1965 р. по м. Києву із 807 осіб шкільного віку, які потребували санаторно-курортного лікування, 578 – оздоровлено в санаторіях [151].

Як засвідчують результати дослідження та опитування респондентів, кваліфіковані медичні працівники проводили медичні огляди в містах, в сільських школах дуже рідко їх залучали. У багатьох школах, особливо сільських, не проводилися систематичні поглиблені медичні огляди дітей, в результаті чого дефекти фізичного розвитку і загального стану здоров'я виявлялися із запізненням та не завжди могли бути виправленими. Нерідко медичні огляди, проводилися лише фельдшерами і медсестрами, що призводило до того, що на місцях не визначалися диспансерні групи і коригуючої гімнастики [129, арк. 5]. Як зазначають учні сільських шкіл, серед опитаних учасників нашого дослідження, медичні огляди проводили раз на рік, щомісячно приходила медсестра з перевіркою волосся на паразитів, руки і живіт. Зі слів міських учнів, медичні огляди також проводилися раз на рік, але присутніми були лікарі різних спеціальностей, а медсестра робила перевірку раз в три місяці. Зазвичай такі поглиблені медичні огляди проводили перед початком навчального року, щоб виявити порушення стану здоров'я у дітей.

Для прикладу, поглиблений медичний огляд школярів, який проводився у 1966/67 навчальному році, до огляду підлягало 465 756 тис. учнів, з них було оглянуто 386 256 тис. школярів, серед яких виявлено: 1019

– учнів із захворюваннями шкіри, 457 – із захворюваннями очей, 6467 – з порушенням опорно-рухового апарату, 3990 – із захворюванням органів кровообігу, 1823 – із захворюванням органів руху, 29858 – із захворюванням порожнини рота і зубів; 446 – із захворюванням органів травлення; 328 – із захворюванням сечовивідної системи; 769 – із захворюваннями нервово-психологічної сфери; 21476 – зі зниженою гостротою зору; 14720 дітей мали захворювання носоглотки; 2457 – були із дефектами мови; 2985 – із захворюванням паротиту; 3598 – з вітряною віспою; 6862 – мали кір; 165 – коклюш; 1726 – скарлатину; 181 – хворобу Боткіна; два– дифтерію; 1007 – дизентерію [70, арк. 43-44]. Слід зазначити, що у дітей зустрічалося по кілька з цих хвороб і порушень одночасно, що вказувало на несвоєчасність оглядів та порушення правил гігієни. Як свідчать дані архівних матеріалів, більше 80% хлопчиків та 78, 2% дівчат Української РСР мали задовільний стан здоров'я. За даними медичних оглядів школярів, у 1980 р. – 93, 5% школярів віднесено до основної групи для занять фізкультурою [15, арк. 21].

В досліджуваний період здійснювалася також санітарно-гігієнічна освіта молоді УРСР. Тут варто звернути увагу на діяльність санітарних дружин, які сприяли у цьому. Організаційно-методичну роботу члени товариства здійснювали шляхом проведення агітаційно-масових, санітарно-оздоровчих, санітарно-захисних заходів, а також роботи з військово-патріотичного та гігієнічного виховання молоді. Обласні відділи народної освіти разом із комітетом Червоного Хреста, який координував і сприяв такого роду діяльність, проводили міські, районні й обласні змагання шкільних санпостів санітарних дружин, організовувалися санкуточки, видавали санбюлетені [25, арк. 46].

У свою чергу Міністерством охорони здоров'я УРСР розробило «План заходів по посиленню пропаганди медичних і гігієнічних знань серед населення СРСР на 1965–1970 роки». У кожний район, місто, школи області надіслали інструктивно-методичні листи «Санітарне просвітлення в школі». Подібні накази видавалися і у наступні роки, Міністерство освіти

УРСР спільно з Міністерством охорони здоров'я УРСР видали наказ від 28.12.1973 р., в якому передбачалося для учнів 1-10 кл. всіх шкіл читання лекцій з питань гігієни і статевого виховання молоді. Лекції мали проводитися факультативно 4 рази на рік [482, с. 3]. Пропаганда медичних знань серед учнів проводилася шляхом позакласних бесід, лекцій класними керівниками та медичними працівниками. Передбачався розгляд питань, що стосувалися особистої гігієни дитини, режиму дня, гігієни навчальних занять і відпочинку, гігієни харчування і сну, фізкультури та спорту (для учнів 1–6-х класів), гігієна статі і статевого виховання (передбачалося проводити лекцію окремо хлопчикам і дівчаткам), такі бесіди рекомендувалося проводити учням починаючи з 5-го класу. Специфічні питання статевого визрівання розглядалися в 7–10 класах, обов'язковим елементом таких лекцій стало ознайомлення учнівської молоді з негативним впливом на їх організм алкоголю та куріння. Також розглядали питання як повага до жінки, матері, дівоча гордість, честь і гідність юнака та чоловіка, взаємна повага, дружба та кохання [482, с. 4].

Згідно із навчальними програми у школах викладали основи особистої гігієни, питання раціонального режиму школяра і харчування учнів, проводилися уроки з охорони здоров'я, діяли лекторії медичних знань «Школяру – про здоров'я», «Гігієна школяра», демонструвалися науково-популярні кінофільми на медичні теми [65, арк. 102]. Лікарями з гігієни дітей і підлітків контролювалися проведення уроків гігієни в загальноосвітніх школах і надавалася методична допомога вчителям шкіл [492, с. 5].

Міністерством охорони здоров'я УРСР розробили приблизний режим дня для школярів. Дітям шкільного віку радили прокидатися і лягати спати в один і той самий час та розподіляти день дитини таким чином: підйом – 7.00 ранку, ранкова гімнастика – 7.05–7.20, прибирання, ранковий туалет – 7.20–7.40, сніданок – 7.40–8.00, прогулянка та дорога до школи – 8.00–9.00, заняття в школі – 9.00–14.40, другий сніданок – 11.00–11.40, підготовка до обіду та обід – 14.40–15.30, відпочинок після обіду, прогулянка – 15.30–

16.30, підготовка домашніх завдань – 16.30–19.30, заняття за вибором (робота в гуртках, суспільно корисна робота і побутова праця, відвідування кіно та ін.) – 19.30–21.00, вечеря – 21.00–21.30, вільний час прогулянка перед сном – 21.30–22.00, догляд за одягом, взуттям, вечірній туалет – 22.00–22.30, сон – 22.30–7.00. Також дітям рекомендували для зміцнення і охорони здоров'я загартовувати організм [492, с. 11-12]. Звичайно, що такого режиму дня було складно дотримуватися дітям, у школах з двозмінним навчанням.

Щодо особистої гігієни, то у підручниках, які видавалися за підтримки Міністерства охорони здоров'я України, подано такі рекомендації: тіло потрібно мити не рідше одного разу на тиждень гарячою водою і мочалкою, після миття витиратися чистим рушником. Обличчя, шию, вуха і ноги мити кожного дня, руки – після кожного забруднення та перед прийомом їжі, голову – залежно від забруднення волосся – не частіше одного разу в 7–10 днів. Після кожного прийому їжі рот слід прополіскувати теплою водою, зуби потрібно чистити 1–2 рази на день. Засоби гігієни, такі як: мило, мочалка, рушник, зубна щітка, зубний порошок, гребінець повинні бути індивідуальними в користуванні [492, с. 14-15].

Активну діяльність щодо висвітлення питання особистої гігієни серед учнівської молоді провадили у Харківській та Сумській області. Районні відділи освіти разом з працівниками санітарно-епідеміологічних станцій проводили конференції, на яких обговорювалися питання організації санітарно-гігієнічних навичок у дітей, значення загартовування у профілактиці простудних захворювань, фізичного виховання дітей, організації харчування дітей, ролі сім'ї у вихованні та закріпленні гігієнічних навичок дітей. У школах м. Ужгорода демонструвалися фільми, що стосувалися санітарно-гігієнічної освіти [25, арк. 75].

Що ж стосується навчально-виховного режиму, то в значній кількості шкіл він порушувався у зв'язку з двозмінними заняттями в школах. Через це було створено неправильний режим дня для дітей молодшого і старшого шкільного віку. Навчальні заняття в основному починалися з 8 год. ранку, що

скорочувало сон дітей [482, с. 35]. Не в усіх школах була достатня забезпеченість медичними працівниками, що впливало на рівень профілактичної роботи та санітарно-гігієнічного навчання і виховання школярів. Учні, що навчалися у другу зміну та перебували у групах продовженого дня, практично залишалися без лікарського нагляду, оскільки медичні працівники працювали не на повну ставку при школі і залишали її після обіду [65, арк 103].

Один із головних недоліків те що не всі школи були забезпечені стандартними меблями, а керівництво шкіл не приділяло належної уваги правильному розсаджуванню учнів за партами. Кількість нестандартних парт по республіці становила 25%. Штучне освітлення в багатьох школах нижче за встановлену норму. В результаті цих недоліків у школах навчались учні із порушенням гостроти зору і осанки [482, с. 5].

З наведеного доходимо висновків, що радянська влада робила значні кроки по здійсненню медичного обслуговування та санітарно-гігієнічної освіти учнів. Як вказує аналіз архівних даних та проведене опитування, проводилися медичні огляди серед школярів, хоча не завжди із залученням кваліфікованих працівників вузького профілю. При школах відкривалися медичні та стоматологічні кабінети. Пропонувався режим дня для різних вікових груп учнів, проводилися лекції та бесіди з питань гігієни, організовувалися сангрупи і виготовлялися санкуточки. Звичайно були і недоліки в цій сфері через недостатнє фінансування з боку держави та невиконанням відповідних законів і постанов.

В досліджуваній період спостерігаються заходи з боку радянського керівництва щодо оптимізації навчально-виховного процесу, зокрема об'єднання малокомплектних шкіл. Тому важливим питанням у соціально-побутовому забезпеченні школярів була належна організація підвозу учнів, особливо із сільської місцевості, що проживали за межею пішохідної доступності, до навчальних закладів. Транспортні питання вирішувалися створенням парку автобусів при школах, залученням транспортних засобів з

найближчих підприємств та колгоспів для забезпечення регулярного перевезення учнів. Проте, керівники колгоспів і радгоспів часто ставилися до цієї справи безвідповідально. Транспорт для цих цілей виділявся нерегулярно, за умов бездоріжжя підвезення взагалі не проводилося.

Розгляд законодавства, що стосується транспортного забезпечення школярів, дозволив нам зробити аналіз щодо впровадження й ефективної діяльності відповідних постанов. Отже, 13 серпня 1965 р. Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про безкоштовний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості», наголошувала, що з 1 вересня цього року в УРСР було введено безкоштовний проїзд до школи і назад для учнів початкових, восьмирічних і середніх загальноосвітніх шкіл, які проживають у сільській місцевості [23]. Як засвідчує аналіз архівних даних, дана Постанова виконувалася не повною мірою і не по всій території, через відсутність транспорту та допомоги з боку підприємств. Питання підвозу школярів не вирішилося і у подальші роки. Щодо того, чи брали кошти за проїзд з учнів, не знаходимо, то ж дозволимо собі припустити, що все ж таки проїзд відбувався на безкоштовній основі.

До цієї постанови додавалася інструкція, якою регламентувались «Правила проїзду школярів, які проживають в сільській місцевості, автотранспортом, приміських і міських поїздів в школу та із школи додому» від 3 вересня 1965 р., і визначався порядок безкоштовного проїзду школярів на маршрутних (попутних) автобусах, транспорті радгоспів та інших підприємств і організацій, приміських і міських поїздах, а також на транспортних засобах колгоспів. Посадка учнів мала відбуватися за розкладом і у спеціально визначених місцях та не мала перевищувати кількість встановлених місць в автобусі для сидіння та стояння. Право безкоштовного проїзду надавав учнівський квиток із додатком, в якому робився відповідний запис, що дитина дійсно є школярем, вказати школу та клас, і обов'язково термін дії проїзного квитка [157, с. 258-260].

Дані архівних звітів Ради Міністрів Української РСР, вказують на те, що на початок 1965 навчального року в сільській місцевості республіки працювало 22901 школа з 1 317, 9 тис. учнів. Виходячи з цього, потреба у підвозі учнів до школи в сільській місцевості становила 750 тис. осіб. На звітний період транспортом колгоспів і радгоспів здійснювався підвіз приблизно 160 тис. учнів і 146 тис. мешкала в інтернатах при школі. Що свідчить про не спроможність як радянського керівництва так і відповідних установ забезпечити підвіз учнів з віддалених місцевостей. Доказом цього також є звіт Міністерства автомобільного транспорту і шосейних доріг УРСР, в якому зазначено, що у зв'язку з тим, що окремі сільські населені пункти розміщені далеко від доріг, якими проходить транспорт, організувати підвіз дітей не мали можливості.

Як вказують матеріали архівів, у Волинській області, близько 14% сільських учнів області змушені були пішки ходити до школи за багато кілометрів від домівки до інших населених пунктів. У 1970 р. 38% сільських шкіл мали учнів, які проходили більше 3 км., і тільки 45% мали інтернати, але лише для третини дітей, які цього потребували [547, с. 54]. В умовах бездоріжжя відвезення дітей на вихідні відбувалося за досить низької якості транспортного обслуговування.

Як зазначає В. Тищенко, що навчалася в досліджуваний період у Житомирській області, підвіз учнів до школи взагалі не було організовано. Відстань до школи становила більше 5 км., не існувало навіть прокладених шляхів. Підвіз школярів організували аж у 1985 р., коли вона закінчувала навчальний заклад, проте підвозили лише учнів молодших класів, оскільки дітей було багато [222].

Вартість проїзду на одного школяра становила 1,5 крб. на місяць, а за рік (із розрахунку дев'ять місяців) – 13,5 крб. За умови забезпечення безкоштовного проїзду 200–250 тис. школярів з бюджету виділялося 2,7–3,4 млн. крб. на рік. Вартість іменного місячного проїзного (без фотографії) для учнів загальноосвітніх шкіл коштував по-різному залежно від виду

транспортного засобу: у трамваї – 0, 75 коп.; в тролейбусі – 1 крб.; в трамваї і тролейбусі – 1 крб. 50 коп. [157, с. 263]. Вказану суму пропонувалося виділяти із бюджету шкіл, надавати право школам купувати проїзні квитки за рахунок асигнувань і видавати проїзні квитки учням.

Також для підвозу до школи використовували залізничний транспорт, у тих місцевостях, де він був [1, арк. 2-3]. Право проїзду мали школярі за наявності спеціального іменного учнівського квитка. Діти мали дотримуватися правил перебування в будь-якому виді транспорту та пред'являти учнівський квиток відповідним особам за першою вимогою [157, с. 261-262].

Через відсутність належного транспортного забезпечення багато сільських школярів не мали можливості скористатися пільговим правом безкоштовного проїзду всіма видами рейсового транспорту. Діти, які проживали в містах та селищах міського типу, зазвичай добиралися до школи на громадському транспорті або ж пішки та користувалися правом безкоштовного проїзду згідно із чинним законодавством.

Одним із шляхів вирішення проблеми підвозу учнів було створення інтернатів при школах, однак це принципово не вирішувало ситуацію по республіці. Керуючись постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР про сільську школу в 1974–1975 рр. повинні були збудувати шкільних інтернатів на 15,1 тис. місць, збудували лише 8 тис. Одна із причин такого стану те, що більшість облвиконкомів у річних планах передбачали ввести в дію менше місць, ніж визначалося постановою. Не планувалося введення в дію інтернатів у Ворошиловградській області (за завданням – 530 місць), Кримській (за завданням – 450). Різко знизили план будівництва у Волинській (замість 960 місць – заплановано 280), Київській (замість 600 – передбачено 216), Львівській (замість 1490 – заплановано 800), Харківській, Запорізькій, Сумській та Хмельницькій областях. Всього по республіці планувалося ввести за два роки в дію пришкільних інтернатів на 10,5 тис. місць замість 15,1 тис. за постановою. Планом на 1976–1980 рр.

передбачалося ввести в дію інтернатів при школах на 41, 9 тис. місць [55, арк. 79]. Даних щодо виконання цієї постанови не знаходимо, що може свідчити про її невиконання.

Таким чином, як бачимо, впродовж досліджуваного періоду таке важливе питання соціально-побутового комплексу як транспортне забезпечення школярів, залишалося майже не вирішеним. Керівництво республіки намагалося це питання владнати будівництвом пришкільних інтернатів, що не вирішувало проблему в повному обсязі, а плани з будівництва таких установ не виконувалися. Сама інтернатна система проживання учнів при школах викликала серйозні застереження у батьків школярів, адже діти тривалий час перебували поза сім'єю і батьки не давали свої згоди на вирішення проблеми саме таким чином.

Зовнішній вигляд дитини під час перебування в школі був завжди у центрі уваги. Кожна дитина мала мати охайний вигляд, дівчатка повинні бути заплетеними, а у хлопчиків підстрижене волосся. Повсякденне перебування дітей в школі обмежувалося шкільною формою. Як зазначають періодичні видання досліджуваного періоду, «шкільна форма була гордістю для будь-якої дитини».

Запровадження шкільної форми в навчальний процес, на думку радянської влади, мала дисциплінувати дітей та згуртовувати їх. Вважалося, форма виключає (у всякому разі, обмежує) можливість конкуренції між учнями і їх батьками в одязі, значно знижує візуальну різницю між учнями із сімей різного матеріального достатку, перешкоджаючи розшарування за принципом «багатих і бідних», адже політика партії суперечила цьому, «в СРСР всі люди рівні і мають однакові можливості». Тобто, форма була елементом зрівняльного виховання і навчання учнів, що водночас суперечило правам дитини за Конвенцією ООН, в якій вказувалося «...що кожна дитина має право висловлювати свою індивідуальність так, як це йому завгодно» [162]. На думку багатьох дослідників сучасності шкільна форма обмежувала свободу самовираження та була засобом деіндивідуалізації учнів. На нашу

думку, форма в шкільному навчально-виховному процесі перш за все потрібна для дисципліни учнів і не має бути показовим елементом, тому не варто її розглядати як елемент деіндивідуалізації.

Всі необхідні речі батьки могли купити для дітей в магазині або ж на ринку. Як вказує дослідження, забезпечення дитячим одягом та, зокрема, відповідним шкільним одягом у республіці було вкрай незадовільним. Це становище поглиблювалося ще й тим, що прийняті обсяги виробництва Міністерством легкої промисловості УРСР не забезпечувалися тканинами [6, арк. 181], як засвідчили архівні матеріали, на місцях попит сільського населення на швейні вироби дитячого асортименту не задовольнявся. Замовлення на необхідні дитячі товари виконувалися на 50–60% [6, арк. 186].

Шкільна форма дівчаток, то в досліджуваній період складалася з таких елементів: коричневе плаття та два фартушки білий і чорний. Чорний був для кожного дня, а білий – для святкових заходів. Поверх цього пов'язували піонерський галстук та нагрудний значок, які були обов'язковими атрибутами школяра, котрий вступив до лав піонерської дружини. Доповнювали свій образ дівчатка білими гольфами та різного кольору бантиками.

Для дівчат часто шкільну форму батьки шили самі. Як зазначає О. Петраускас, її бабуся завжди шила для неї форму. Купувала набагато кращу тканину, шила плаття і фартушки, а комірці в'язала, всі дівчатка в класі заздрили їй, адже форма не відрізнялася від стандартної, але мала свій індивідуальний підхід. В. Третяк, що також була ученицею в досліджуваній період, розповідає, що її мама шила форму з тканини, яку привозили з Німеччини, (з її східної частини, яка входила до складу СРСР), оскільки батько був військовослужбовцем, це був гіпюр, шерсть, прошва [224; 226]. Інші опитані школярі зазначають, що шкільна форма зазвичай переходила з покоління в покоління від старших братів чи сестер, або ж батьки перекуповували в когось, у магазинах також купували, але не завжди були відповідні розміри. Із взуттям також були проблеми, його або ж взагалі не

вистачало та й не було відповідних розмірів, всі моделі були стандартні, не було особливого вибору. Як згадує В. Тищенко, у неї було взуття на модній підосві «ера», яке дістати в сільському магазині було неможливо [222].

Шкільна форма не раз змінювалася, особливо це стосувалося учнівської форми для дівчаток Української РСР, її не раз намагалися замінити з коричневої на більш схожу за кольором до учнівської форми хлопчиків, відповідні дані знаходимо в звітах фонду Ради Міністрів.

На початку 1965 р. Міністерство освіти УРСР внесло пропозицію до Ради Міністрів УРСР про запровадження нової шкільної форми для учнів-дівчат, мотивуючи тим, що існуюча форма для дівчат за своїм кольором і фасоном різко відрізнялася від нової форми для хлопців. Розробкою зайнявся Київський будинок моделей, де розробили новий фасон, зразки якої були виготовлені з тканини «Гайда» (з лавсаном) виробництва Ризької текстильної фабрики Латвійської РСР. Ці зразки після широкого огляду педагогічною громадськістю, батьками та спеціалістами, були схвалені та затверджені Постановою Ради Міністрів УРСР від 6 квітня 1965 р. № 347, за якою нову форму потрібно було ввести з 1965/66 н. р. в усіх загальноосвітніх школах міст Києва, Дніпропетровська, Донецька, Харкова і Львова; з 1966-1967 н. р. в усіх школах обласних центрів республіки; з 1967/68 н. р. – в усіх школах республіки.

Відповідно до цієї постанови Київський, Придніпровський та Львівський раднаргоспи у 1965 р. повинні були виготовити і здати торговельним організаціям 250 тис. комплектів нової форми. Міністерство освіти УРСР доповіло Раді Міністрів УРСР, що жодного комплекту нової форми до торговельних мереж не надходило. Перевірка встановила, що Стрийське швейне об'єднання, на яке покладалося виготовлення 120 тис. комплектів шкільної форми для дівчаток, на момент перевірки не розпочало пошиття, пояснюючи це відсутністю тканини, а підприємства Придніпровського та Київського раднаргоспів виготовили незначну кількість нової форми, а її пошив не був забезпечений. Як вказують інші дані цього

самого фонду на початку 1965/66 н. р. швейна промисловість республіки виготовила 58 тис. комплектів нової форми для дівчат, яку відповідно до постанови було запроваджено у загальноосвітніх школах вказаних вище міст [2, арк. 13].

Протягом 1965 р. Міністерство торгівлі УРСР і Міністерство освіти УРСР провели спільне засідання з вивчення експлуатаційних якостей нової форми, у результаті чого було встановлено, що тканина, виготовлена на Одеській текстильній фабриці для пошиття форми дівчатам, має домішки не лавсану, а капрону. На відміну від ризької вона тонка за структурою, нестійкого кольору, після прання не прасувалася і вигляд її втрачався. У процесі повсякденного використання виявились також певні незручності фасону, особливо для дівчаток молодших класів, тому нова шкільна форма не користувалася попитом.

У зв'язку з цим у Раді Міністрів УРСР відбулася нарада за участю представників Міністерства освіти УРСР та інших зацікавлених організацій, на якій після обговорення була висловлена загальна точка зору про недоцільність подальшого виготовлення нової форми у сучасному її вигляді і необхідністю поновлення виробництва шкільної форми для дівчат за моделями та з тканини, що виготовлялися раніше [6, арк. 10].

Після відміни Постанови Ради Міністрів УРСР від 6 квітня 1965 р. № 347, Київський Будинок моделей одержав доручення на розроблення більше 20 зразків форм з нової тканини, виготовленої Чернігівським камвольно-суконним комбінатом. Нова тканини мала такий склад – напіввовняна, з більшим процентом синтетичних волокон та підвищеною міцністю. При розробці нових зразків моделей форми для дівчат художниками-модельєрами враховувалися фізіологічні особливості учениць різних вікових категорій, гігієнічні й естетичні вимоги і певною мірою вимоги сучасної моди [8, арк. 42]. В процесі огляду і обговорення нових моделей шкільних форм було обрано більше 10 зразків форм для школярок.

Для учениць 1–4-го класу пропонувалося два варіанти платтячок: прямого крою та фартух-халат (чорного кольору для щоденного носіння і білий – святковий). Для учениць 5–8-х класів – теж два платтячка: прямого крою та фартух-халат (сірого кольору для щоденного носіння і білий – для свята). Ученицям 9–10-х класів пропонувався сарафан, трохи розширений внизу і до нього дві блузи: для щоденного носіння з крапчастої тканини, яка виготовлялася Херсонським бавовняно-ткацьким комбінатом та з білої тканини – для свята. Всі відібрані зразки нової форми для учениць перевірялися в експериментальному носінні, яка була передана школам-інтернатам №1 та 20 м. Києва у кількості 650 одиниць (230 – для школярок 1–4 класів, 210 для учениць – 5–8-х класів та 110 – для дівчат підлітків 9–10-х класів) [8, арк. 42-44].

Це замовлення по шкільній формі для учениць було розміщене на Коростенській швейній фабриці. Виготовлення необхідних тканин доручено Чернігівському камвольно-суконному комбінату [8, арк. 59]. Виготовлена нова шкільна форма користувалася обмеженим попитом, оскільки конструктивно вона не відповідала вимогам форми і через багатопредметність була незручною в експлуатації. Крім того, ціна комплекту перевищувала ціну форми, що виготовлялася раніше, при значно нижчих експлуатаційних якостях, що знижувало попит населення. Врахувавши зазначені вище недоліки Рада Міністрів УРСР прийняла рішення про припинення виготовлення нової форми для дівчат та дозволила з 1 січня 1966 р. виготовляти форму за зразками, які діяли раніше [6, арк. 6-7]. Тобто відбулося повернення до коричневого шерстяного плаття, а вже у середині 80-х старшокласниці могли змінювати плаття й фартух на синю спідницю, сорочку, жилетку й піджак.

До школи дівчатка зазвичай ходили заплетені, або ж зв'язували волосся в «хвостик» та прикрашали такі зачіски бантиками. Допомогали їм в цьому зазвичай мама чи бабуся, або ж сестра. Як зазначають опитані,

найпопулярнішими зачісками серед дівчат були косички різних плетінь з поєднанням чи то стрічок, чи бантиків.

Що ж стосується шкільної форми для хлопчиків, то вона була незмінною із 1962 р., і становила сірий шерстяний костюм. Вже у 1973 р. їх переодягли у костюми із синьої напівшерстяної тканини з емблемою й алюмінієвими гудзиками (довгі й короткі штани, куртка) (Додаток 3), яка, як зазначають газетні видання, «...дуже подобалася дітям і батькам» [196, с. 1]. Пошиття її відбувалося на Уманській швейній фабриці. Хлопці мали змогу замінити піджак на світер поверх сорочки, колір якої можна було вибирати, але на свята – обов'язково біла сорочка. Взуттєвий асортиментний ряд для хлопчиків був теж не досить великий, проте взуття було якісним. Як зазначає В. Номерчук, йому взуття завжди купували, оскільки він був старшим серед дітей у сім'ї, на його якість скарг не було, а потім, коли вже воно ставало для нього замалим своє взуття він передавав молодшим братам [230].

На сторінках газет також знаходимо скарги на не дуже якісне сукно форми для хлопчиків. Так, на сторінках газети «Радянська освіта» лунали скарги від батьків щодо вказаної проблеми, а також щодо нестачі білих сорочок для хлопчиків [215]. Як не дивно, але скарги лунали саме на магазини м. Києва, де у 1966 р. в торговельній мережі відчувалася гостра нестача шкільного одягу. Не вистачало також дитячих пальт, костюмів, штанів, шкільної форми, верхнього трикотажу для дітей, костюмів для фізичної культури. В звітах, що подавалися до Ради Міністрів, також знаходимо відповідні скарги, що по республіці не повністю промисловістю забезпечувалося замовлення на шкільне взуття в такому асортименті:

- літнє взуття на шкіряній підошві для дівчат – на 72 %;
- сандалі для хлопчаків на к/п – на 70%;
- взуття шкільне закрите на к/п – на 87,2%;
- взуття літнє шкільне на резиновій підошві – на 75,1%;
- взуття літнє шкільне на к/п – на 70,6 % [6, арк. 146].

Що ж стосується шкільної спортивної форми, то вона мала теж обмежений модний ряд та асортимент. Від школярів лунали скарги на її незручність, в ній було досить спекотно і вона розтягувалася після прання. Зазвичай вона була синього кольору, але кожна дитина мала право обирати ту, яка їй подобалася. Як зазначає, О. Петраускас, у їхній школі всі ходили на заняття з фізкультури в синіх спортивних штанах та білих футболках, так вирішило керівництво школи [226].

Обов'язковим атрибутом комуністичного суспільства була піонерська та комсомольська символіка, яку кожен школяр мав їх носити. Відповідно у піонерів – червона краватка, у комсомольців і жовтенят – значок на грудях. Як засвідчують очевидці: «Нас усіх тоді змушували носити у школі піонерський галстук й передбачалось, що кожний піонер перебуватиме у ньому і після школи, до самої ночі. Ніхто, особливо за цим, правда, не стежив. Хоча, якщо хтось з учителів (не дай Боже – класний керівник) випадково зустрічав учня-піонера без галстука, він обов'язково робив зауваження чи попередження. Ми всі це прекрасно усвідомлювали й тому більшість школярів ставилась до галстуків без усілякого благоговіння, скоріше як до обов'язкової формальності. Зазвичай, вийшовши зі школи, більшість швидше знімала галстук й ховала його у карман, бо ще хто-небудь із двору побачить – засміє. Між собою галстук називали «оселедцем» [495].

Швейна промисловість Міністерства легкої промисловості УРСР шила піонерську форму за зразками, які затверджувалися ЦК ЛКСМ СРСР як єдину піонерську форму для всієї країни. Тканини (перелік артикулів та колір) на виготовлення піонерської форми були затверджені Міністерством СРСР і Мінторгом СРСР від 15 вересня 1968 р. Українській РСР для пошиву піонерської форми у 1968 р. виділено тканини «Лотос», «Струнка», «Волжанка» та «Репс». Що ж стосується цих тканин, то вона була низької якості. Тканини «Струнка», «Волжанка», «Репс» були різного відтінку, мали плями після фарбування, полосатість, потовщення ниток, невідповідність кольорів представленим, які на сонці вигоряли, при прасуванні линяли.

Тканинні емблеми для піонерської форми поставлялися Московською шовковою базою і у повній невідповідності з планом виробництва піонерської форми, чим була викликана необхідність застосування емблем Укртекстильгалантереї, чим було погіршено якість і товарний вигляд форми. Емблема на пряжці піонерського ременю не символізувала зображення трьох поколінь, як це затверджено для піонерського значка, що призвело до відмови від зображення на пряжці.

Відповідно до замовлень торгових організацій у 1968 р. планувалося виготовити 490,2 тис. комплектів піонерської форми. За I півріччя було виготовлено лише 148,9 тис. комплектів, тобто на 342,3 тис. комплекти менше, ніж передбачалося планом. Таке становище пояснювалося, тим що рознарядка тканин надходила запізно, а також не були вчасно затверджені для піонерських форм фурнітури. Крім цього, затверджена на виготовлення спідничок піонерської форми для дівчаток тканина «Струнка» була замінена за рішенням наради у секретаря ЦК ЛКСМ від 3 січня 1968 р. на репс, у той час як фонди на тканини «Струнка» вже були виділені Міністерством легкої промисловості УРСР. Торгові організації Луганської, Рівненської, Луцької, Чернівецької, Волинської та Закарпатської областей категорично відмовилися приймати піонерські форми, які виготовлялися за планом і відрізнялися від тих, що мали виготовити у результаті поповнення недовиконаного плану [7, арк. 87-88].

У той час, коли не вистачало піонерської форми, в республіці збільшили виробництво піонерських галстуків, в 1967 р. – виготовлено – 75 тис., у 1968 р. – 1,5 млн, а у 1969 р. – 3 млн. [7, арк. 88].

Проведений аналіз дослідження засвідчує, що піонерська форма не дуже користувалася попитом серед населення через її багатопредметність в одному комплекті [7, арк. 92-93]. Її вартість у досліджуваний період була такою:

- блуза повсякденна – 3 крб. 36 коп.;
- блуза парадна (святкова) – 3 крб. 36 коп.;

- спідниця з ряжу – 2 крб. 47 коп.;
- спідниця з «веселки» – 6 крб. 20 коп.;
- шорти – 2 крб. 30 коп.;
- піонерський галстук – 75 коп. [7, арк. 85]

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що форма для школяра в той час була основним шкільним одягом і не підлягала обговоренню. Кожен учень мав приходити до школи не тільки у шкільній формі, а й із пов'язаним піонерським галстуком, або ж нагрудним значком, відповідно до якої організації він відносився. Обов'язково учень мав бути чистим та охайним.

Таким чином, проаналізувавши соціально-побутове забезпечення дітей і підлітків шкільного віку, можемо зробити висновки. Розглянута нами радянська системи забезпечення харчуванням школярів була наближена до досконалої, хоча існували й недоліки в цій справі. Враховувалися фізіологічні та санітарні норми, раціони й режими харчування були відпрацьовані спеціально для виховання здорового та сильного майбутнього покоління. Проаналізувавши архівні дані та усні свідчення респондентів, нами складено приблизне меню сніданків та обідів у школах УРСР. Більшість шкіл мали спеціалізовані їдальні і забезпечували учнів гарячим харчуванням. Проте відсоток шкіл, які обмежувалися лише буфетами, по республіці залишився значним.

Одним з пріоритетних напрямів соціальної роботи державних органів серед дітей та підлітків виступала охорона здоров'я учнів. Щорічно в республіці проводилися медичні огляди школярів із залученням висококваліфікованих спеціалістів та здійсненням лабораторних і рентгенологічних досліджень. Виявлених хворих дітей брали на диспансерний облік і надавали необхідне лікування. Спільно із працівниками охорони здоров'я в школах проводилася санітарно-освітня робота. Згідно з навчальними планами школярам викладалися основи медичних знань, де

вивчали питання особистої гігієни, раціонального харчування учнів. Для дітей було розроблено примірний режим дня та правила особистої гігієни.

В досліджуваний період спостерігаються заходи з боку радянського керівництва щодо оптимізації навчально-виховного процесу, зокрема об'єднання малокомплектних шкіл. Тому важливим питанням у соціально-побутовому забезпеченні школярів виступала належна організація підвозу учнів до шкіл, особливо із сільської місцевості, що проживали за межею пішохідної доступності (відстань більше 3 км.), до навчальних закладів. Транспортні питання вирішувалися створенням парку автобусів при школах, залученням транспортних засобів з найближчих підприємств та колгоспів для забезпечення регулярного перевезення учнів. Ще одним шляхом вирішення цієї проблеми було створення інтернатів при школах, що в свою чергу викликало серйозні застереження у батьків школярів, адже діти тривалий час перебували поза сім'єю.

Слід наголосити, що особлива увага зверталась на зовнішній вигляд дитини під час перебування в школі. В 60 – 80-ті рр. ХХ ст. шкільна форма була обов'язковою, і мала дисциплінувати та згуртовувати дітей. Вона була єдиним можливим шкільним одягом та мала відповідати усталеному зразку.

Отже, як показує проведене дослідження радянською владою робилися спроби удосконалити соціально-побутове становище дітей в республіці. Проте не дивлячись на всі заходи воно знаходилося на недостатньому рівні. Причинами такого становища було не лише байдуже ставлення керівництва, а й використання коштів не за прямим призначенням, розкраданням і т. п., що перш за все впливало на якість обслуговування учнівської молоді.

4.2. Форми дозвілля та відпочинку учнівської молоді

Невід'ємним елементом повсякденного життя дитини є його дозвілля, яке безумовно впливає на розвиток особистості та формування світоглядних установок. У досліджуваний період вільний час дитини мав бути чітко

спланованим, наповненим культурно-оздоровчим і суспільно корисним змістом. Як зазначає дослідниця О. Гавриш «...світ дітей необхідно розглядати не лише як продукт соціалізації й навчання з боку дорослих, а й як автономну соціокультурну реальність, своєрідну субкультуру, що має власну мову, структуру, функції й навіть традиції». Дослідниця зазначає, що науковці в цій сфері виділяють три головні підсистеми культури дитини: 1) дитяча гра; 2) дитячий фольклор і взагалі художня творчість; 3) спілкування та комунікаційна поведінка. У широкому розумінні – це все, що створено дорослим суспільством для дітей і власне дітьми. У вузькому – змістовний простір цінностей, установок, способів діяльності й форм спілкування, що реалізується в дитячому співтоваристві [517, с. 14].

Проаналізувавши вищевказані положення та систему дозвілля і відпочинку, яка склалася в досліджуваній період, ми умовно їх розподілили на офіційне (державне): 1) гурткова робота в школі, організація вечорів, екскурсій, відвідування театрів, кінотеатрів, організація дозвілля позашкільними навчальними закладами, організований відпочинок дітей під час канікул та ін.; 2) неофіційне (самоорганізоване): сюди входять елементи дитячої субкультури, ігри дітей на вулиці, читання різнопланової літератури, журналів, газет, прослуховування радіо, ігри на дитячих майданчиках, прогулянки. Офіційне дозвілля школярів планувалося і контролювалося державою, а індивідуальне залежало від інтересів та можливостей кожної дитини.

Організоване дозвілля та відпочинок школярів включає різноманітні форми та види проведення вільного часу. Однак слід зауважити, що вільний час і дозвілля – це не тотожні категорії, адже вільний час має кожен і питання в тому, чи кожен витрачає цей час на дозвілля як форму вдосконалення особистості та духовного збагачення. Згідно з українським педагогічним словником С. Гончаренка, «...дозвілля дітей – це вільний від обов'язкової діяльності час», використовуючи який «для ігор, читання, праці, заняття спортом, мистецтвом, технікою, дитина розвивається морально, розумово і

фізично». Активне, розумне дозвілля – важливий засіб збереження та підвищення працездатності» [317, с. 100].

Що ж стосується досліджуваного періоду, то все дозвілля школярів було пронизане радянською ідеологією, комуністична влада уміло використовувала його у власних інтересах, загалом для виховання учнівської молоді у руслі комуністичної ідеології. У вільний від навчання час учнів залучали до колективних форм відпочинку. Відтак, дбаючи про організацію учнівського дозвілля, влада отримувала дієві важелі впливу на формування їх світогляду.

Питання організації дозвілля дітей і підлітків вперше постало після Жовтневої революції. Тоді перед провідними педагогами виникали нові форми дозвілля та проведення вільного часу, головним чином для насадження більшовицького світогляду. Пovoєнний період характеризувався зміною культурних потреб людей, способах проведення ними свого дозвілля, що сприяли поживленню дозвіллевої діяльності, збільшенню обсягу проведення заходів та гурткової роботи. В епоху соціалізму поняття «дозвілля» стало немислиме без духовного збагачення, без занять мистецтвом, без наукової, технічної і художньої творчості. Це положення було зафіксовано в Програмі Комуністичної партії Радянського союзу: «...Дозвілля людей буде присвячуватиметься суспільній діяльності, культурному спілкуванню, розумовому і фізичному розвитку, науково-технічній і художній творчості» [306, с. 77].

В Українській РСР дозвіллю та відпочинку школярів приділялося достатньо уваги, проводилися шкільні, міські, районі, всеукраїнські та всесоюзні виховні заходи, але всі вони проводилися з єдиною метою – контроль та формування світогляду підростаючого покоління. До такої роботи залучалися вчителі, піонерські та комсомольські організації, які мали організувати дозвілля школярів у позаурочний час: екскурсії, гуртки, вечори відпочинку, конференції, тематичні зустрічі, культпоходи тощо. Окрім школи одним із основних закладів, де діти могли корисно провести

свій час, були позашкільні установи, які опікувалися вихованням дітей, розкривали їх творчий потенціал та мали підтримувати політику держави щодо виховання молоді.

Організація офіційного дозвілля учнівської молоді в УРСР у досліджуваній період характеризувалася розвитком мережі дозвіллевих закладів, які сприяли розвитку творчого потенціалу дитини, залучали до світу мистецтва, науки, техніки, спорту, допомагали школі й суспільству активізувати діяльність з усунення дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів. У вказаний період існували спеціалізовані та комплексні (багатопрофільні) типи позашкільних навчальних закладів. Зокрема, до комплексних належали будинки та палаци піонерів, табори, парки, клуби, тобто заклади, що організовували дозвілля дітей у різних галузях науки, культури, спорту, а заклади, що працювали в одному напрямі, відносили до спеціалізованих – дитячі спортивні школи, станції юних техніків і юних натуралістів, дитячі бібліотеки й театри, екскурсійно-туристичні станції та ін.

Палаци та Будинки піонерів являли собою центри із позакласної піонерської і комсомольської роботи в місті й районі, які надавали всебічну допомогу школам, комсомольським і піонерським організаціям у «...комуністичному вихованні учнів, у здійсненні політехнічного навчання відповідно до Закону про народну освіту» [21, арк. 62]. Діяльність цих установ проходила у трьох основних напрямках: методична, масово-політична та гурткова. Масово-політичним відділом упродовж навчального року забезпечувалась організація різних масових заходів [21, арк. 85].

Одним із основних видів дитячих дозвіллевих установ, які сприяли розповсюдженню науково-технічних знань, були позашкільні заклади освіти технічного спрямування, а саме: центральна, обласні та міські станції юних техніків (СЮТ). Їх діяльність спрямовувалась на масове залучення школярів республіки до технічної самодіяльності, ознайомлення із новою технікою, вихованні всебічно розвиненої особистості [514, с. 75]. Організація дозвілля учнівської молоді у закладах технічної творчості здійснювалася за

допомогою різних форм гурткової роботи: гуртків технічного винахідництва, моделювання і конструювання, кінолекторіїв, проведення вечорів цікавої науки і техніки, змагань, конкурсів, зустрічей з новаторами виробництва, винахідниками, діячами науки й техніки, конференцій любителів техніки, фізики, хімії й астрономії, виставок кращих саморобок і моделей, змагань, олімпіад, створення наукових об'єднань, товариств, клубів юних техніків та юних любителів науки і техніки [21, арк. 135-143]. Значна кількість технічних гуртків функціонувала на базі палаців і будинків піонерів, при технічних відділах підприємств, колгоспів та радгоспів, а також при школах, піонерських таборах, домоуправліннях, у профспілкових і сільських культурно-освітніх закладах. Гуртки комплектувались із урахуванням бажань учнів, їх віку і рівня знань [514, с. 74-75]. Загальну чисельність дітей охоплених гуртковою роботою по Українській РСР прослідкувати з Додатку Д.

Варто зазначити, що у процесі організації дозвілля дітей, проводилася значна кількість конкурсів, виставок з метою пропаганди і популяризації технічної творчості серед школярів Української РСР та їх масового залучення до участі в гуртках, а також для обміну досвідом дозвілєвої роботи щодо організації технічної самодіяльності серед учнівської молоді. Одними з таких були Республіканський конкурс юних кінолюбителів [21, арк. 143], виставки «Освіта в СРСР» та «Дитяча творчість» (1967 р.), Перший республіканський конкурс саморобних діафільмів (1968–1970), республіканський конкурс та виставка «Радянська Батьківщина очима фотолюбителя», перші республіканські змагання автомоделістів-школярів із контурних моделей та ін. Найбільш поширеними були радіоконструкторські, фізико-технічні, радіооператорські, кінооператорські, автоматики і телемеханіки, технічного моделювання, судномодельні, автолюбителів, картингістів та інші конкурси [35, арк. 143].

Республіканські змагання, конкурси, огляди дитячої творчості викликали значний інтерес у школярів. Юні техніки розробляли і виготовляли багато оригінальних приладів, раціоналізаторських пристроїв

і конструкцій, що використовувалися для унаочнення навчального процесу в гуртковій роботі. Зокрема учасники конкурсу «Юні техніки – сільському господарству» поєднували своє дозвілля з діяльністю, з життям, із потребою колгоспів, беручи посильну участь у механізації окремих ділянок сільськогосподарських робіт [46, арк. 6].

Невід'ємною частиною дозвілля учнівської молоді «...всієї системи комуністичного виховання» доби «застою» була туристсько-краєзнавча робота. Дитячі екскурсійно-туристичні станції розробляли методику і зміст всіх дозвіллевих заходів, спрямованих на піднесення та розгортання масової туристично-краєзнавчої роботи. Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція планувала і здійснювала туристично-краєзнавчу роботу в масштабах республіки, організовували і проводила дозвіллеві масові заходи, надаючи методичну допомогу обласним дитячим екскурсійно-туристичним станціям, тут також проводилося навчання керівних кадрів, будинків піонерів, піонервожатих, вчителів історії, географії, відповідальних за туристично-краєзнавчу роботу в районах і школах. Масштаби екскурсійної роботи зростали з кожним роком, наприклад: організовували екскурсії, подорожі, мандрівки і прогулянки на всіх видах транспорту, які охоплювали з кожним роком все більшу кількість дітей та підлітків [21, арк. 22-28].

Аналіз звітів роботи Центральної дитячої екскурсійно-туристичної станції вказує на те, що розвиток туристично-краєзнавчої роботи сприяв впровадженню нових форм організації дозвілля, а саме: Республіканська науково-практична конференція, Республіканська географічна олімпіада, Республіканські зльоти юних істориків-краєзнавців, Республіканський зліт туристів, Республіканські рейди «Червоний стяг», «Червона гвоздика», екскурсії-подорожі по містах-героях, ленінських місцях, зросла гурткова робота, посилилася і зросла видавнича діяльність обласних дитячих екскурсійно-туристичних станцій.

Масового характеру набули такі дозвіллеві заходи як походи й екскурсії по історико-революційних місцях, пов'язані з ім'ям В. І. Леніна,

вивчення революційної діяльності своїх земляків, організація зустрічей і листування із соратниками В. І. Леніна, приурочених до ювілейних дат. В УРСР на Центральній дитячій екскурсійно-туристичній станції було оформлено постійно діючу виставку-музей, на якій експонувалися матеріали, що відображали розвиток дитячого туризму і краєзнавства [21, арк. 26]. Туристичні мандрівки мали сприяти вихованню у дітей ініціативи, самодіяльності, привчати до товариської взаємодопомоги, виховувати у них почуття дружби, колективізму, звички до праці і щоденного життя.

У вільний від навчання час найчастіше під час канікул та у вихідні для дітей організовували екскурсії. Учні школи № 24 Києва разом з учителями мали змогу відвідати м. Чернігів по пам'ятних місцях, пов'язаних із життям і творчістю М. Коцюбинського. Піонерські та комсомольські організації постійно організовували для дітей різні тематичні екскурсії по республіці: на будівництво Київської комсомольської ГЕС; по Києву соціалістичному; до Києво-Печерського заповідника. Поза увагою не залишалися музеї історичний, російського й українського мистецтва; на виставку досягнень народного господарства; на заводи «Укркабель», мотоциклетний, фабрику кольорового друку [125, арк. 31]. Для школярів школи № 33 Києва було організовано поїздки до Уманського заповідника, Софіївського парку; походи учнів у Боярку, Ново-Петрівці, Мамонтянку [125, арк. 44]. Вчителі школи № 28 провели для учнів екскурсії на фабрику іграшок, на Головоштамт, на Виставку передового досвіду народного господарства, до Софіївського собору [124, арк. 53]. Зі спогадів Лариси Кушим, «...Екскурсії організовували як від школи так і від будинку піонерів. Їздили до Умані в Національний дендрологічний парк «Софіївка», Риги, в Ленінаград, Мінськ, Вільнюс. Зазвичай на літніх, або ж весняних канікулах один раз на рік, екскурсії були безкоштовними» [227].

Зі спогадів респондентів, що навчалися в сільських школах, для них організовували поїздки до Києва, або ж до обласного центру [222, 223]. Як зазначає Валентина Тищенко, вони кілька років працювали на колгоспних

полях, щоб заробити кошти на екскурсію до Житомира, але нажаль, вона не змогла відвідати його разом із класом [222]. Зі слів Олени Пишнюк, «...Школа зайняла 1-ше місце по збору металолому і макулатури, в зв'язку цим районний відділ освіти виділив автобус для поїздки до Києва. На екскурсію брали тільки відмінників і клас, який виграв по збору макулатури. В автобусі ми цікаво проводили час – співали пісні «Ой, на дубочку ворона криче», «Взвейтесь кострами зимніє ночі» та ін. Найсмішніше було те, що кожен брав із собою перекус з дому і тільки сідали в автобус всі починали їсти. Наша поїздка тривала два дні з ночівлею в готелі «Ірпінь». Відразу, коли в'їхали до Києва, всі накупили собі морозива, смак якого пам'ятається ще й досі, це було «Ескімо», куштувала таке вперше і коштувало воно 20 коп. Відвідали ми Аскольдову могилу, Києво-Печерську лавру та бачили руїни Успенського собору, були на стадіоні «Динамо», де нам розповіли про розстріляних футболістів на війні. Але найбільше запам'яталося те, що вперше побачили чорношкірого чоловіка. Повертаючись додому купила «Київський торт» для рідних» [223]. З викладеного доходимо висновку, що поїхати на організовану екскурсію вдавалося не кожному учню школи, але проведений захід проходив змістовно й організовано.

Вартий уваги досвід Миколаївського бюро подорожей і екскурсій міського відділу народної освіти по створенню і запровадженню комплексної програми екскурсійного обслуговування школярів. Реалізація цієї програми дозволила створити чітку систему в організації екскурсійної пропаганди серед загальноосвітніх шкіл м. Миколаєва. Екскурсії зазвичай організовувалися у будні дні неканікулярного періоду. Оплата екскурсій здійснювалася, в основному, підприємствами-шефами і частково – за кошти батьків. Така екскурсійна програма стала складовою планів позакласної і позашкільної виховної роботи шкіл кожного класу. В 1977 р. за цією програмою було проведено екскурсій для 25 тис. школярів, у 1978 р. – 35 тис., 1979 р. – 58 тис., у 1980 р. – 65,5 тис. [64, арк. 114-117]

Тематика екскурсій підбиралася для кожного класу індивідуально:

- 1-й клас – «Вулиця моєї школи», «Золота осінь» – вартість за кожну екскурсію 2 крб. (пішохідна);
- 2-й клас – «Район міста, в якому ти живеш», «Рослини навколо нас» – вартість 4 крб. (пішохідна);
- 3-й клас – «Ім'я В. І. Леніна на карті нашого міста», «Зустріч з квітами» – вартість 18 крб., «Як будується будинок» – 4 крб. (автобусна);
- 4-й клас – «Пам'ятник і пам'ятні місця революційної слави», «Подвиг юних» – 31 крб., «В світі рослин» – 20 крб. (автобусна);
- 5-й клас – «Як заснувалося і розвивається наше місто» – 31 крб. (автобусна), «Давньогрецьке місто на території Миколаївщини «Ольвія»» (на теплоході) – 66 крб., «Обробка деревини» – 4 крб. (пішохідна на меблеву фабрику);
- 6-й клас – «Вулиці розповідають», «Дерева і кущі нашого міста» – 31 крб. (автобусна), «Ким бути?» – 4 крб. (пішохідна на інструментальний завод);
- 7-й клас – «Соратники В. І. Леніна в Миколаєві», «О. М. Горький і В. В. Маяковський у м. Миколаєві» – 31 крб. (автобусна), «Наші пернаті друзі» – 2 крб. (пішохідна);
- 8-й клас – «Миколаїв – місто кораблів», «Сторінки Ленінського комсомолу» – 31 крб., «Музей В. В. Верещагіна» – 2 крб. (пішохідна);
- 9-й клас – «Безсмертя подвигу», «Миколаїв в роки революції та громадянської війни» – 31 крб. (автобусна), «Лиття» – 6 крб (пішохідна на завод «Дормашина»);
- 10-й клас – «Миколаїв в роки Великої Вітчизняної війни», «Літературний Миколаїв», «Миколаїв від з'їзду до з'їзду» – 31 крб. (автобусна), «Астрономічна обсерваторія» – 4 крб. (пішохідна).

Тривалість екскурсій залежала від вікової категорії: для дітей молодших класів 1–2 год., 4–7-х – від 1 до 8 год., 8–10-х – 1–4 год. [64, арк. 118-119].

Важливого виховного значення керівництво республіки надавало внутрішнім подорожам й екскурсіям школярів, що відбувалися в межах всесоюзної туристичної експедиції «Моя Батьківщина – СРСР», яку було проголошено Секретаріатом ЦК ВКЛСМ Постановою від 11 грудня 1972 р., напередодні чергової річниці – 50-річчя створення Радянського Союзу. Така експедиція спрямовувалася перш за все на ознайомлення юнаків й дівчат з минулим, пов'язаним з післяжовтневим періодом історії, та сьогоденням Країни Рад. Зокрема, головним завданням було виховання молоді в дусі комуністичної ідейності, дружби народів СРСР, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, залучення її до детального вивчення життя й діяльності В. І. Леніна, революційних, бойових і трудових традицій радянського народу, діяльності КПРС та ВЛКСМ [349, с. 21].

Насправді експедиція ставила на меті насамперед виховання у підростаючого покоління непохитних комуністичних переконань, відданості соціалістичному режиму, впевненості в перевагах радянського ладу, цінностей тодішнього способу життя, нівелювання національних відмінностей і поступової русифікації неросійських народів.

Проте, незважаючи на заідеологізованість програм туристичних маршрутів та експедицій, які проходили під егідою ВКЛСМ, останні мали величезне пізнавальне й виховне значення для підростаючого покоління. Школярі знайомилися з досягненнями науки, техніки, культури, передовими промисловими та сільськогосподарськими підприємствами, історичними, архітектурними й художніми пам'ятками, природними багатствами рідного краю, життям і діяльністю знатних земляків, фізично та морально загартовувалися, набували не тільки загальних, а й певних професійних знань.

За роки існування всесоюзної туристичної експедиції «Моя Батьківщина – СРСР» на її маршрути було залучено десятки мільйонів українських юнаків і дівчат. Зокрема, у 1974–1986 рр. по восьми тематичних маршрутах цієї експедиції подорожували 30 млн. осіб, 80 тис. з них виконали

туристські нормативи і були нагороджені бронзовими значками «Моя Батьківщина – СРСР» 7 тис. – срібними, а близько 700 осіб стали власниками золотих значків. Важливо зазначити, що експедиція «Моя Батьківщина – СРСР», була постійним туристичним заходом, який здійснювався в усіх республіках, краях й областях Радянського Союзу, а отже, в усіх областях України.

Туристично-краєзнавча робота в загальноосвітніх навчальних закладах, яку організували республіканська і обласні ДЕТС упродовж 60 – 80-х рр. ХХ ст., була вкрай заідеологізована. Основним завданням туристично-краєзнавчої роботи вважалося ідейне виховання учнів на революційних, бойових, трудових традиціях радянського народу, комуністичної партії і Ленінського комсомолу. Юні туристи-краєзнавці отримували завдання вивчати історію рідного краю, вести пошуково-дослідну діяльність, збирати матеріал для створення експозиції шкільних музеїв. У радянський період в Україні відбувалися масові походи школярів до місць битв Великої Вітчизняної війни, проходили експедиції, туристичні походи, освітні екскурсії з метою вивчення рідного краю.

На масштаби туристично-краєзнавчої роботи в школах і позашкільних навчально-виховних закладах республіки вказують такі дані. У 70–80-х рр. у кожній області України функціонувало 28 дитячих екскурсійно-туристичних станцій. При обласних та міських ДЕТС діяли 928 туристичних гуртків, членами яких було 17 708 учнів. Окрім цього, у школах та позашкільних установах республіки працювало 24 747 гуртків, в яких налічувалося 468 315 учнів [52]. Слід зазначити, що туристично-краєзнавча діяльність, яку проводили працівники РДЕТС, завжди підпорядковувалась головній меті – патріотичному вихованню молоді. Навіть такі розважальні заходи, як вечори дружби, туристичні вогники організувалися під актуальними на той час девізами: «Шляхами В. І. Леніна», «Дружба і братерство всіх народів СРСР», «Комсомолу України – 50 років», «Піонери – зміна комсомолу» [18]. Хоча більшість форм туристично-краєзнавчої роботи

у гуртках зі школярами була пов'язана із практичною туристською діяльністю, походами, подорожами, зльотами, змаганнями, мала місце і кропітка робота в архівах, складання описів подорожей, самостійна дослідна робота, спрямована на вивчення історії і культури краю.

Попри недоліки, що спостерігалися в цій роботі, заідеологізованість змісту теоретичної підготовки юних туристів-краєзнавців були й прогресивні досягнення і позитивні впливи на розвиток юної особистості. Туристично-краєзнавча робота у школах сприяла всебічному розвитку школярів, їх розумовому, фізичному, естетичному, екологічному, патріотичному вихованню. Захоплення у шкільні роки подорожами, походами, туристично-краєзнавчою роботою, без сумніву, допомогло багатьом юнакам і дівчатам визначитися в житті і, можливо, у майбутньому обрати життєвий шлях і професію, пов'язану із туризмом. Також важливим є те, що туристично-краєзнавча робота органічно поєднує в собі фізичне загартування і оздоровлення, що позитивно впливає на школяра.

Активізувалися в досліджуваний період туристичні зльоти. Показовою демонстрацією туристичних вмінь і навичок, досягнення успіхів у військово-патріотичному вихованні були зльоти юних туристів, присвячені підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та 50-річчя ЛКСМУ, які були проведені в усіх областях республіки. На зльотах, поруч з проведеними змаганнями з туристичної техніки й орієнтування місцевості, працювали краєзнавчі виставки. Юні туристи зустрічалися із знатними людьми краю, брали участь у різноманітних конкурсах, фестивалях, військових іграх [37, арк. 5]. Зокрема, XI республіканський зліт юних туристів-краєзнавців, присвячений підведенню підсумків першого етапу експедиції школярів «У країну знань», оголошеної на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, відбувся в Закарпатті з 10 до 17 липня 1969 р. [37, арк. 6].

Популярними в досліджуваний період були археологічні, геологічні, екологічні, фольклорно-етнографічні експедиції, різні за тематичним спрямуванням, вони були єдині в цілеспрямованості на поглиблене вивчення

і наукове осмислення багатств духовної і матеріальної культури, її природи, культури та мистецтв. Краєзнавчо-пошукова діяльність учнів сприяла нагромадженню певного фактичного матеріалу, що у свою чергу слугувало основою для розвитку інших форм роботи, як от: краєзнавчі вікторини, олімпіади, зустрічі із знайомими людьми краю, випуск краєзнавчих рукописних журналів, проведення конференцій, вечорів тощо [536, с. 105-107].

Готуючись до археологічної експедиції, гуртківці загальноосвітньої школи № 6 м. Хмельницького під керівництвом свого вчителя В. І. Якубовського пройшли курс навчання археології. Причому більша частина навчальних занять, понад 180 год., передбачала практичні роботи під час археологічних розвідок. Як наслідок, дослідження юних археологів закінчилося досить успішно. На розкопках болохівського міста Божський, що існувало в XII – XIII ст., учні несподівано виявили речовий скарб коштовностей та жіночих прикрас, які віднесені до видатної пам'ятки ювелірного мистецтва Південно-Західної Русі.

В УРСР упродовж досліджуваного періоду проводилась значна робота щодо розвитку творчої організації дозвілля в гуртках юних натуралістів, звеличувалось виробниче значення дослідної роботи з біології і сільського господарства, активізувалась робота учнів щодо охорони і збагачення природи, розширювалась їх суспільно корисна праця у зміцненні зв'язку із науково-дослідними установами і передовиками сільського господарства, яку здійснювали Центральна станція юних натуралістів, обласні та міські станції юннатів [21, арк. 37]. Для того, щоб підтримувати інтерес в учнів до його виду діяльності, Міністерство освіти УРСР спільно з Міністерством сільського господарства, Академією наук УРСР, ЦК ЛКСМ України та Центральною станцією юних натуралістів на відзначення 50-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції провели конкурс з 25 лютого 1965 р. у 20 жовтня 1967 р. згідно із Наказом Міністерства освіти УРСР від 20 лютого 1965 р. № 26 «Про республіканський конкурс на кращу дослідницьку роботу з біології та сільського господарства в загальноосвітніх восьмирічних і

середніх школах, школах-інтернатах і позашкільних установах УРСР» [29, арк. 72].

Свої здобутки у цій сфері діти мали змогу представити у республіканській естафеті-огляді «Юний маяк», використовуючи досвід роботи передових колгоспів і радгоспів, Героїв Соціалістичної праці, застосовуючи передову агротехніку, переважна більшість учнівських бригад, незважаючи на несприятливі погодні умови, досягла значних успіхів в одержанні високих врожаїв. У 1966 р. в конкурсі на кращу дослідну роботу з біології і сільського господарства взяло участь 17 тис. шкіл, позашкільних установ республіки, 13 тис. гуртків юннатів [20, арк. 38].

Широкого розповсюдження у досліджуваний період набули клуби суботнього та вихідного дня, дитячі флотилії [514, с. 77]. Окремо слід розглянути флотилії юних моряків і річковиків, що також вносили свій вклад у дозвілля учнівської молоді. Їх головним завданням було надання допомоги школам «...у комуністичному вихованні учнів, у вихованні їх на революційних, бойових і трудових традиціях комуністичної партії та радянського народу», підготовці школярів до служби в лавах радянської армії і Військово-Морського флоту, організації їх змістовного дозвілля. Структура флотилій юних моряків і річковиків встановлювалася відповідно штату, затвердженого Міністерством УРСР в індивідуальному порядку, а екіпажі кораблів комплектувалися відповідно до Кодексу торгового мореплавання, морські – із одноденною вахтою, річкові – двозмінною [29, арк. 18-24]. У своїй роботі флотилії мали спиратися на відповідне «Положення про флотилію юних моряків та річковиків» (1968 р.), яке визначало її як позашкільну дитячу установу.

Флотилії організовували навчання учнів 6-х класів з основ морської справи за програмою «Юний моряк», для учнів 7–10-х класів – за спеціальностями: судноводії маломірних суден, рульові, мотористи, радіооператори, механіки радіо- і електронавігаційних приладів, електрики кораблів, старшини шлюпок, спостерігачі гідрометеорологічних постів,

сигнальники-метеоспостерігачі, радіометристи. Термін навчання, залежно від фаху, встановлювався від одного до трьох років. Після успішної здачі кваліфікаційних екзаменів комісії учні отримували свідоцтво про присвоєння кваліфікації юних моряків і річковиків [29, арк. 18-24].

Враховуючи можливості створення відповідної матеріальної бази та потяг дітей до морської й військово-морської справи, Одеським виконкомом обласної Ради депутатів трудящих було прийнято рішення №506 від 28 вересня 1972 р. про створення плавучої школи – юнацької військово-морської флотилії, а Головнокомандувачем Військово-Морського флоту СРСР було дано розпорядження Червонопрапорному Морському флоту передати флотилії кілька кораблів, шлюпок і взяти над нею шефство. Школа готувала з числа школярів 7–10-х класів корабельних електриків, матросів, радіооператорів, мотористів, водолазів, а після закінчення 10-го класу учні-курсанти отримували свідоцтва і мали право обіймати відповідні посади на кораблях морського флоту, а також були повністю підготовлені до служби у Військово-Морському флоті СРСР [46, арк. 14-15].

Однією із форм дозвілля учнівської молоді в радянські часи були клуби «Інтернаціональної дружби», «Цікавих зустрічей» та політичні клуби «Глобус», що діяли при всіх школах. Наприклад, Клуб «Інтернаціональної дружби» організував листування з піонерами Закавказзя, Прибалтики, листування з країнами соціалістичного табору: Польщею, Чехословаччиною, НДР, Болгарією, а також Францією, Англією та іншими країнами світу. Мета такого спілкування показати, що діти соціалістичного табору обмежені у своєму виборі на відміну від радянських дітей. Звичайно, переписка контролювалася відповідними органами, які зайву інформацію вилучали.

З метою посилення роботи щодо інтернаціонального виховання школярів згідно із спільною постановою ЦК ЛКСМУ та колегії Міністерства освіти УРСР №С/22-п.6 від 27 січня 1967 р. «Про проведення Тижня дружби з піонерами і школярами Радянського Союзу в піонерських дружинах і комсомольських організацій шкіл і позашкільних закладів України» було

проведено у червні 1967 року Тиждень дружби. Відповідно до Постанови «Про обмін Поїздами дружби школярів Української РСР і Німецької Демократичної Республіки» №С/39-п.2. від 13 травня 1967 р. Донецьким, Запорізьким, Київським, Харківським обкомами ЛКСМ України, обласними відділами народної освіти на відпочинок з 22 липня по 1 серпня 1967 р. було прийнято Поїзд дружби школярів 5–8-х класів з Німецької Демократичної Республіки – переможців змагання «Слідами Червоного Жовтня» в кількості 290 осіб і 30 супроводжуючих працівників Спілки Вільної німецької молоді та вчителів російської мови. Відповідно до НДР з 19 липня по 3 серпня відправлено Поїзд дружби учнів 8–10 класів шкіл Української РСР – переможців республіканського змагання на кращу комсомольську організацію «Шляхами героїв, шляхами батьків ми в комунізм ідемо» – у кількості 290 осіб і 30 супроводжуючих з числа комсомольських, профспілкових працівників та працівників народної освіти [29, арк. 53].

Клуб «Цікавих зустрічей» організував зустрічі з різними видатними людьми та політичними діячами. В одній із шкіл м. Києва було організовано такі зустрічі з секретарем міського комітету комсомолу товаришем Колесніковим, який поділився своїми спогадами, про поїздку до Франції; зустріч з актором Олегом Черновим, який читав вірші С. Єсеніна. Клуб також організував зустрічі старшокласників з найкращими спеціалістами різних професій з метою допомогти учням обрати правильний шлях після закінчення школи [125, арк. 69]. У сільських школах організувалися подібні зустрічі з ветеранами війни, як героями сучасності, місцевими письменниками і т.п.

Своє дозвілля школярі також могли проводити в дитячих спортивних школах, в яких організувалися різні види змагань. З цією метою 1982 р. були проведені Всесоюзні дитячі спортивні ігри «Старти надій» в УРСР. У змаганнях взяли участь 4 млн. школярів як із сільських, так і з міських шкіл. Найкраще відзначилися учні Сумської, Київської, Вінницької, Кіровоградської та Полтавської областей. За результатами змагань учасникам

фіналу було виділено 1000 путівок до піонерського табору «Молода гвардія» [68, арк. 111-112]. Особливою повагою з боку дітей користувався гурток шахів і шашок. З цього виду спорту проводилися змагання для школярів, які сприяли поліпшенню навчально-тренувальної роботи з шахового спорту. Діяли такі гуртки також у палацах і будинках піонерів, школах та дитячих будинках.

Вагомий внесок у формування естетичних смаків, розширення кругозору дітей, виховання високих моральних якостей засобами мистецтва здійснювали дитячі театри, які пропагували театральне мистецтво серед дітей та підлітків, випускали стінгазети, присвячені спектаклям і артистам, організовували «уроки театру», брали участь у проведенні конференцій, творчих вечорів, допомагали учням в організації художньої самодіяльності тощо.

Значна увага приділялася музичному вихованню дітей, особливо профспілковими організаціями. При профспілкових культзакладах Української РСР станом на 1966 р. було створено і працювало близько 1500 дитячих музичних студій, в яких навчалось понад 30 тис. дітей. Вони створювалися за рішенням фабрично-заводських комітетів профспілок і працювали за рахунок коштів батьків, а культзаклади профспілок надавали для їх організації і роботи приміщення, музичні інструменти. Добре розвивалася музична культура дітей та підлітків. Активні учасники художньої самодіяльності навчалися у музичних студіях Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Львівської, Харківської областей [21, арк. 9-11]. Музичні школи були доступними переважно дітям в містах та районних центрах, що вказує на недостатню забезпеченість всіма видами дозвілля сільських школярів та обмеження їх у виборі, адже не кожна сім'я могла дозволити собі купити той чи інший інструмент, або відправляти до міста чи районну на навчання свою дитину. Більшість сільських дітей вміли грати на гармошці або ж баяні. Траплялись поодинокі випадки коли вчитель у школі навчав гри на цьому інструменті.

Активно розвивалося образотворче мистецтво. До таких гуртків діти йшли з радістю. Як зазначає О. Петраускас, яка дуже любила малювати і сама обрала собі цей гурток для проведення вільного часу [226]. Для розвитку художньо-виховної роботи з дітьми та підлітками у галузі образотворчого та прикладного мистецтва було організовано XV та XVI республіканську виставку художньої творчості учнів УРСР, присвячену 40-річчю Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна, 60-річчю II з'їзду РСДРП, проведено обласні й республіканські огляди учнівської художньої самодіяльності та ін. [514, с. 89]. Вони виявили певні досягнення в роботі студій і гуртків образотворчого та прикладного мистецтва, художньої самодіяльності палаців і будинків піонерів, позашкільних установ, а також здійснювали позитивний вплив на піднесення стану естетичного виховання дітей і підлітків республіки. Найкраще було поставлено дозвілєву роботу засобами образотворчого мистецтва в Київській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Львівській та Харківській областях.

Для поліпшення естетичного дозвілля засобами хореографічного мистецтва, а також популяризації бальних танців у школах та позашкільних установах, згідно із положенням Республіканського навчально-методичного кабінету художнього виховання дітей Міністерства освіти УРСР від 22 грудня 1966 р., в областях республіки були проведені конкурси «На краще виконання бального танцю», які засвідчили зростання активності учнів у вивченні бального танцю [514, с. 89].

Популярною формою дозвілля та відпочинку було кіно. При школах, частіше в містах, організовували культпоходи в кінотеатри на фільми «Чапаєв», «Му-му», «Казка про Мальчиша Кибальчиша», «Дитинство Горького», «Так починається Маяковський», «Капітан Нуль» та ін. [125, арк. 53]. Також демонстрували діафільми в школах, в яких було спеціальне обладнання для цього, з різноманітною тематикою «По залах Третьяковської галереї», «Жовтєнята – дружні хлоп'ята і дівчата», «Перші штучні супутники Землі» та ін. [124, арк. 34]. Діти могли відвідувати кінотеатри як самостійно

з батьками, так і організовувалися походи класами від школи. У міських школах це питання ще більш-менш вирішувалося, що ж стосувалося сільських шкіл, то не в кожній школі існували пристрої для показу кінострічок [63, арк. 43], а сільські клуби не завжди були забезпечені відповідними фільмами для молодого покоління.

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що питання роботи клубів у демонструванні фільмів учням у сільських населених пунктах постійно ставилося та розглядалося на засіданні колегії Міністерства освіти УРСР «Про підвищення ролі кіно у навчанні і комуністичному вихованні учнів загальноосвітніх шкіл». Під час засідання колегії розглядали діяльність клубу с. Єльня Рівненської області, в якому за півроку не продемонструвалося жодного фільму для дітей. Причиною цього стало те, що для дітей не закупляли фільми, а ті що були мали некоректний зміст з відкритою грубістю, насиллям, в кожному фільмі – куріння, а образ вчителя у радянському фільмі подавався в непристойному вигляді [63, арк. 23].

Як засвідчує аналіз опитаних учнів шкіл досліджуваного періоду, в їх місцевості походи в клуби на перегляд фільмів був доступний, але платний. Зазвичай показували фільми про війну та «індійські», які їм подобалися. Зі слів Н. Зеленої «...лише під час канікул можна було переглянути фільми безкоштовно» [225], таку можливість надавали, щоб діти були охоплені організованим відпочинком в цей період.

За результатами вивчення архівних матеріалів, а саме – звітів органів народної освіти про діяльність позашкільних установ встановлено, що організація в них дозвілля учнівської молоді проходила відповідно до рішень пленумів, з'їздів КПРС, Програми партії, Закону «Про народну освіту» та інших нормативних документів за відповідними принципами побудови позашкільної дозвіллевої діяльності, а саме: добровільність у виборі форм і напрямів занять, їх суспільна спрямованість, ініціативність та самодіяльність, активність, зв'язок виховання з життям, а також обов'язковість, чіткість в організації, комплексність та якомога більша

охопленість дітей і підлітків, що сприяли б формуванню таких цінних якостей як колективізм, взаємодопомога, бережливість [514, с. 81].

Слід наголосити, що позашкільні установи організовували дозвілля учнів, здійснювали ідейно-політичне, моральне, трудове, естетичне та фізичне виховання у процесі політико-виховної, гурткової, масової і суспільно-корисної роботи. Зокрема, однією із важливих форм дозвілля школярів ідейно-політичного спрямування були шкільні музеї, кімнати, зали, куточки В. І. Леніна, бойової, трудової та революційної слави, історико-краєзнавчі музеї, які сприяли формуванню в учнів глибоких і стійких ідейних переконань [26, арк. 135].

Питання організації дозвіллевої роботи знаходилося в центрі уваги профспілкових організації. Українська Республіканська рада, обласні ради і комітети профспілок постійно контролювали і спрямовували роботу дитячих секторів, надаючи методичну та практичну допомогу в організації дозвілля й виховання дітей і підлітків [21, арк. 7-8].

Проте матеріальна база значної кількості дитячих позашкільних установ була в досить незадовільному стані. Як вказують архівні дані Міністерства освіти УРСР, у 1972 р. з 739 будинків піонерів 215 (30%) потребували капітального ремонту та знаходилися в аварійному стані. Зокрема, в Сумській області налічувалось таких установ – 10, Харківській – 13, Тернопільській – 11, Черкаській – 13, Чернігівській – 13, Львівській – 11, Донецькій – 16. У Закарпатській, Рівненській, Тернопільській областях за 1962–1972 рр. не було збудовано жодного позашкільного закладу. Варто констатувати, що за складних умов працювали позашкільні установи у сільській місцевості, або ж взагалі були відсутніми, що насамперед, пов'язано з обмеженими фінансовими можливостями цих установ, оскільки кошти, що направлялися на їх утримання, не могли задовольнити елементарних потреб [46, арк. 23]. Слід також зазначити, що у багатьох позашкільних установах мали місце недоліки в організації гурткової роботи, оплаті праці керівників гуртків, доборі кадрів працівників.

Мережа позашкільних закладів також вимагала певного впорядкування. У зв'язку з цим Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про номенклатуру та порядок створення позашкільних закладів», згідно з якою з 1 січня 1976 р. Міністерством освіти СРСР разом із Радами Міністерств союзних республік було затверджено точний перелік позашкільних закладів. До якого входили: палаци та будинки піонерів, станції юних натуралістів, техніків та туристів, клуби юних техніків, дитячі будинки культури, кімнати школяра, дитячо-юнацькі клуби юних моряків, ДЮСШ, стадіони, дитячі парки, піонерські й інші табори, музичні й художні школи, дитячі бібліотеки. В наказі Міністерства освіти СРСР від 15.12. 1975 р. № 03-19-1-7-167- ІН включили до номенклатури пункт про «Дитячі річкові (морські) флотилії», а також додатково передбачити табори праці і відпочинку старшокласників, профільні табори, стаціонарні табори санаторного типу профспілок, ЦК ВКЛСМ. Наказом Міністерства освіти СРСР від 17 серпня 1976 р. до переліку було додано дитячі хорові студії, створені хоровими товариствами [11, арк. 167-171; 168].

З викладеного можна дійти висновку, що сферу позашкільної освіти не оминула ідейно-політична спрямованість, яка проявлялася у всіх заходах і висвітлювалася у відповідних постановах. В цей період спостерігається збільшення та розширення мережі позашкільних установ, їх робота чітко регламентувалася не лише партійними установами і наказами, а й власними статутами.

Відпочинок був важливою складовою у збереженні та зміцненні здоров'я дитини, тому канікули школярів не залишилися поза увагою комуністичної влади. Перш за все під час такого роду дозвілля учнівської молоді передбачалося ідеологічне виховання, адже саме в цей час учні залишали стіни школи, де відбувався безпосередній контроль за ними. Одним з ефективних способів організації і нагляду за школярами були поїздки до таборів відпочинку, походи, екскурсії, експедиції, марші, акції та ін. Саме під час організованого відпочинку школярів, будучи позбавленими опіки на

певний час з боку родини, молодь повністю потрапляла під вплив дієвої, чітко спланованої комуністичної пропаганди.

Керівництво держави постійно приділяло достатньо уваги питанню відпочинку та оздоровлення підростаючого покоління, це бачимо з ряду наказів та постанов, що видавалися Міністерством освіти УРСР. Так у 1974 р. було прийнято Постанову «Про покращення організації відпочинку піонерів і школярів» [36, арк. 3], в якій наголошувалося на тому, що вся робота з піонерами і школярами у піонерських таборах, а також таборах праці та відпочинку є логічною закономірністю, продовженням роботи, яка проводиться під час навчального року педагогічними колективами, піонерськими і комсомольськими організаціями з ідейно-морального, трудового та фізичного виховання [480, с. 5].

Одним з ефективних способів організувати дозвілля учнівської молоді під час канікул можна було за допомоги таборів різного спрямування. Свій відпочинок у радянській Україні діти могли проводити в таких таборах: 1) замські табори; 2) санаторії – табір з лікувально-профілактичними цілями; 3) міські – табір без ночівлі в основному при школах; 4) колгоспні – табір розміщений у сільській місцевості в оточенні тварин; 5) оздоровчі – табір зі спортивним ухилом, з метою зміцнення здоров'я дитини; 6) спортивні – табір із посиленням спортивним ухилом для розвитку фізичних можливостей; 7) військово-спортивні – у таких таборах діти проходили первинну військово-спортивну підготовку, отримували навички орієнтування на місцевості, виживанні за екстремальних умов та ін.; 8) туристські – наметовий табір у лісі, на березі моря, озера або річки; 9) профільні – програма таборів дотримується конкретного профілю або тематики; 10) табори праці і відпочинку – найбільш поширена форма організації суспільно корисної праці старшокласників. Учні працювали у таборах праці і відпочинку тільки в літній час і, як правило, на сільськогосподарському виробництві. Основне завдання табору – виховати у школярів любов і повагу до праці, розвинути їх громадську активність; 11) табори піонерського і комсомольського активу –

туди прямували для ідеологічної підготовки ті, хто керував у школі дружиною, загonom та для інших подібних активістів; 12) шкільні – це такий собі різновид річного шкільного табору, в якому поєднувалися літній відпочинок і активні заняття в тій чи іншій галузі науки [36, арк. 23].

Широкого розмаху робота з дітьми в канікулярний період набула у 1965–1975 рр., у зв'язку із проведенням Всесоюзних акцій, таких як «Сяйте Ленінські зорі!» (1965 р.), «Піонерська вахта Жовтня» (1967 р.), Всесоюзна експедиція піонерів «Заветам Ленина верны!» (1967–1970 р.), Всесоюзний марш загонів «Всегда готов!» (1970–1975 рр.) та ін. [452, с. 14]. Безперечно, що і у наступні роки досліджуваного нами періоду відбувалася робота щодо оздоровлення та змістовного відпочинку з учнівської молоді.

Табори чи то санаторії працювали позмінно, тривалість якої була різною від – 21 дня [452, с. 36]. Під час зимових канікул графік роботи таборів був дещо інший. У всіх таборах був свій розпорядок, якого діти повинні були чітко дотримуватися. Наприклад, підйом був о 7 год. 30 хв., діти відразу йшли на ранкову зарядку тривалістю від 15 до 20 хв. Після цього вони мали прибратися в своїх кімнатах та привести себе в порядок, а далі їх чекало урочисте підняття прапора. І так щоранку. Далі за планом у дітей був сніданок, який тривав близько години. Після сніданку з 9.00 до 11.00 було передбачено працетерапію на території табору чи у колгоспі, радгоспі, садку, кутку живої природи – все залежало від спеціалізації табору. А далі на всіх чекали оздоровчі процедури, якщо такі були передбачені змістом роботи табору та близько 30 хв. вільного часу перед обідом. Обід зазвичай тривав годину (з 13.00 до 14.00) та був обов'язковий післяобідній відпочинок, під час якого діти мали знаходитися в своїх кімнатах, відпочивати чи спати. О 16.00 на дітей вже чекав полуденок, після якого проходили заняття в гуртках, спортивних секціях, спортивні змагання або ж просто всі гралися в цікаві розважальні ігри, часто в таборах відводили годину перед вечерею для індивідуального читання, щоб діти заспокоїлися після активних ігор. Вечеря

також займала годину – з 19.00 по 20.00. Далі за програмою табору були різноманітні заходи – літературні вечори, КВК, дискотеки та ін. [452, с. 11].

Відпочинок у літніх таборах школярів в Україні досліджуваного періоду був широко розповсюдженим явищем. Кількість дітей, охоплених таким відпочинком на 1965 р. становила 1 млн. 719 тис. 454 особи, що становило 20,5% від всіх учнів України поточного навчального року [452, с. 7]. З кожним роком відсоток дітей, охоплених відпочинком у літніх таборах зростав, що видно із Додатку Ж.

Відповідно до Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню організації відпочинку учнів і школярів» (травень 1974 р.) Міністерство освіти СРСР наказом від 14.03.1975 р. № 28 за погодженням із Державним Комітетом Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати, Міністерством фінансів СРСР і ВЦРПС затвердило типові штати таборів для школярів та типові штатні нормативи працівників для інших оздоровчих заходів, які організовувалися органами народної освіти без участі профспілкових організацій. Зазначені штатні нормативи були введені в дію 1 травня 1975 р. Цим наказом визначено, що вартість путівок по кожному типу оздоровчих таборів встановлюється Радами Міністерств союзних республік.

У зв'язку з цим Міністерством освіти УРСР була внесена пропозиція встановити вартість путівок у піонерські та інші оздоровчі табори, що створюються відділами народної освіти на рівні калькуляцій вартості, встановлених для профспілкових таборів і затверджених Президією ВЦРПС від 12.05.1974 р. Разом з тим Міністерство освіти УРСР внесло пропозицію затвердити шкалу оплати для батьків у різні оздоровчі табори, яка відповідає розмірам, затвердженим для профспілкових оздоровчих таборів Постановою Президії ВЦРПС від 07.04.1961 р., постановою Секретаріату ВЦРПС і Секретаріату ЦК ВЛКСМ від 10.08.1966 р. та спільною постановою Секретаріату ВЦРПС, колегією Міносвіти СРСР, колегією Мінсільгоспу СРСР і Секретаріату ЦК ВЛКСМ від 06.05.1976 р. [115, арк. 3-4]

Путівки до таборів у досліджуваний період виділялися за рахунок засобів бюджету соціального страхування, профспілкового бюджету, господарських організацій, централізованого союзного фонду соціального страхування колгоспників, а також за рахунок коштів батьків (у встановленому розмірі – біля 1/3 вартості путівки) [452, с. 9]. При бажанні кожен школяр міг розраховувати на організований відпочинок у літньому таборі, чи то безкоштовно чи частково за батьківські кошти. Дітям із малозабезпечених сімей путівки надавалися безкоштовно, але за умови, що число безкоштовних путівок не перевищувало 15 % від загального контингенту учнів, охоплених оздоровчими заходами [54, арк. 151]. Також в архівних матеріалах знаходимо і відповідні ціни щодо вартості путівок до таборів, або ж екскурсійної путівки, що залежала від напряму табору чи від напряму екскурсії:

- табір юних натуралістів – 44,85 крб.;
- табір юних туристів – 47, 40 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Москва – 59, 24 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Ялта – 50,42 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Одеса – 28, 50 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Києва – 37,00 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Канева – 37,55 крб.;
- екскурсійна путівка до м. Севастополь – 44,00 крб.;
- до Москви на міжнародну базу «Супутник» – 60,75 крб.;
- до Ленінграда на міжнародну базу «Супутник» – 70,98 крб. [54, арк. 13].

- до замиського піонерського табору, у 1976 р. вартість путівки встановлювалася обласним відділом народної освіти і коштувала вона по-різному. Батьки могли оплачувати від 15–45% з частковою оплатою від 9 до 18,60 крб. Ціна також залежала від кількості дітей, які перебувають в таборі в одну зміну. Повна ж вартість путівок варіювалася від 49,40 крб. до 54,34 крб.

- до міського піонерського табору путівка коштувала 26 крб., батьками оплачували лише 7,80 крб.;

- табір праці і відпочинку – 44,16 крб., оплата від батьків 25% [54, арк. 152]. Можемо припустити, що оплата в ці табори була спрямована на забезпечення харчуванням учнів. У літньому таборі на утримання дітей виділялося 1 крб. 43 крб. на добу [54, арк. 13]. Старшокласникам такі путівки надавалися безкоштовно [115, арк. 4]

Найпопулярнішим табором на теренах України та всього СРСР був дитячий табір «Артек», путівка до якого коштувала 120 крб. У той час як середня зарплата простого трудівника становила 75 крб. (людей з таким прибутком по УРСР було лише 18%), 120 крб. у той час отримували інженери-випускники, бухгалтери. На 120 крб. середньостатистична сім'я могла жити місяць і ще щось могла заощадити на цінні покупки [16]. У радянські часи путівка до «Артека» вважалася престижною нагородою як для радянських дітей, так і за кордоном. Для того, щоб отримати путівку до «Артека» у межах однієї школи, удостоювалися найкращі з піонерів за численними показниками (участь у справах піонерської дружини, поведінка, успішність тощо.) [30].

Діяльність «Артека» із самого початку заснування базувалася на оздоровчій функції, але з часом керівництво партії країни вирішило перетворити його на «кузню кадрів» для майбутнього комсомольського активу. Поступово функція патріотичного, політичного й ідеологічного виховання вийшла на перший план. «Артек» вважався «табором піонерського активу». Тут проводилися Всесоюзні піонерські зльоти і тематичні зміни для активістів різних напрямів піонерської роботи. Однак, на загальну думку артеківців тих років, ця робота проводилася дуже делікатно, без перебільшень. На тлі загального охоплення піонерською роботою школярів країни «Артек» іноді виглядав навіть трохи по-дисидентськи. Вожаті та педагоги табору прагнули виховати в дітях справжню дружбу, а не

абстрактний колективізм, і навіть служити ідеалам соціалізму вчили без показного звітування [192].

В радянські часи популярністю користувалися літні школи, де діти могли проводити свій час вдень, а ввечері поверталися додому. Такий спосіб відпочинку дітей був зручним перш за все для батьків, адже під час канікул більшість батьків були на роботі, і діти знаходилися без нагляду. Такі форми проведення літніх канікул залишилися популярними і в сучасній Україні. Перші літні школи в СРСР з'явилися ще в роки «відлиги». Це були пробні, так би мовити «пілотні проекти», більш широкого розмаху літні школи набувають саме за доби «застою».

У 1965 році в одному із провідних піонерських таборів країни, «Орлятко» в Одесі, відбулася перша літня «профільна» зміна – для школярів, які цікавляться фізикою та математикою. Ідея була підхоплена і схвалена партійно-комуністичним керівництвом – у багатьох таборах почали з'являтися навчально-наукові зміни. В основному літні школи у досліджуваний період мали фізико-математичну спрямованість [36]. Подібний табір було створено у 1970 р. в Красилівському районі Хмельницької області, щоб під час відпочинку діти мали можливість продемонструвати та далі розвивати свої творчі здобутки [198, с. 3]. З часом літні школи, як форма проведення літнього відпочинку школярами, розповсюдилася по всій Україні і були досить дієвими й ефективними.

Більшість літніх шкіл проходили не лише під час літніх канікул, а й під час зимових та весняних канікул. Зміни в них тривали від тижня до місяця. Проходили такі школи, як правило, на базі санаторію або на базі відпочинку, хоча діяли і польові школи, де учасники жили у наметовому таборі, а також на базах шкіл [36].

У міських таборах, створених на період літніх канікул, відпочивали переважно діти однієї школи і зберігалися класні колективи. У замських таборах формувався тимчасовий колектив дітей та підлітків з різних шкіл,

який вимагав від вихователів і вожатих спеціалізованих організаторських здібностей для організації змістовного відпочинку дітей [20, арк. 26].

У 1965–1967 рр. на базі колгоспів і радгоспів були вперше засновані табори праці і відпочинку молоді, які організовували літній відпочинок учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, учнів професійно-технічних та середніх спеціальних закладів з метою виховання в учнів комуністичного ставлення до праці, здійснення професійної орієнтації, трудового і фізичного загартування, проведення змістовного дозвілля [54, арк. 18]. Як засвідчує аналіз архівних джерел такі табори поєднували виховну, дозвілльову і оздоровчу функції, але основним завданням табору ставилося виховання «будівника комунізму». Діяльність у таборі була проникнута матеріалістичною ідеологією.

Режим праці і відпочинку в таборі встановлювався тією організацією, якій підпорядковувались та іншими відповідними органами. Тривалість робочого дня встановлювався залежно від віку учнів і виду робіт, але не мав перевищувати 4 год. Також здійснювалася оплата праці за виконану роботу трудового колективу учнів, які направлялися у фонд табору і використовувалися лише за рішенням ради табору на проведення культурно-масових, фізкультурних заходів, туристських походів, екскурсій, подорожей тощо; на заохочення пам'ятними подарунками кращих членів колективу та ін. [54, арк. 20].

Партійне керівництво розглядало трудове виховання як основу формування особистості, високих якостей радянського громадянина [479, с. 5]. Учні працювали у таких таборах лише влітку і, як правило, на сільськогосподарських роботах. У радянський час молодь таким чином активно залучалася до роботи у колгоспах, такий спосіб відпочинку використовували задля формування комуністичного ставлення до праці. На теренах України такі табори діяли майже чи не в кожному колгоспі. Якщо у 1967 р. таборами праці і відпочинку було охоплено близько 105 тис. учнів, то

влітку 1975 р. в них відпочивало понад 520 тис., на кінець досліджуваного періоду чи не кожен учень був зайнятий таким відпочинком [54, арк 133].

Прикладом такого виду таборів може слугувати «Світанок» – табір у Сумській області, де у 1976 р. протягом всього літа відпочивали і працювали школярі. Вони допомагали хліборобам колгоспу господарювати на полях, боротися з бур'янами, заготовляти корм для худоби. У таких таборах був відповідний режим дня, як і в інших. Свій день діти розпочинали з ранкової гімнастики та сніданку, а потому їх машиною відвозили в поле. Після полудня школярі збиралися на спортивному майданчику, де мали змогу проявити себе у футболі, волейболі, легкій атлетиці, спортивних іграх [218, с. 3]. У 1977 р. в таких таборах побувало більше півмільйона юнаків і дівчат з Української РСР, де вони здобули трудове загартування, поглибили свої знання в галузі сільськогосподарського виробництва [403, с. 33].

Заслуговує на увагу досвід організації і діяльності такого роду таборів Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Харківської та Полтавської областей. Влітку 1975 р. в Донецькій області працювало 406 таборів праці і відпочинку з охопленням понад 51 тис. учнів. Старшокласниками в таборах обробилося понад 85,6 тис. га колгоспних і радгоспних полів, зібрано 28,5 тис. т. фруктів, близько 3 тис. т. корнеплодів, виконано робіт на суму 873, 4 тис. крб. [54, арк. 134]. Майже всі табори в Донецькій області були стаціонарного типу та забезпечувались харчоблоками, спальнями, спортивними майданами на відміну від Західної України. Зокрема, у Львівській області спостерігалася дещо інша ситуація, не діяло жодного стаціонарного приміщення табору. У таборах зовсім відсутні медичні працівники та одним з основних недоліків виявилось те, що господарства не укладали трудові угоди між школами.

Популярністю користувалися міжколгоспні піонерські табори. Одним з таких був табір «Зоря» в Березівському районі на Одещині, де кожного літа мали змогу відпочити до 600 дітей колгоспників сільського господарства [193, с. 3]. У таких таборах передбачалося все для зміцнення здоров'я дітей,

змістовного відпочинку, розширення їх кругозору. Діти мали змогу одержувати різні лікування у водолікарні, грязьовому й фізіотерапевтичному відділеннях. Працювало багато гуртків, організовувалися походи, спортивні ігри, змагання [212, с. 3].

Проводилося також індивідуальне оздоровлення учнів, які за станом здоров'я потребували санаторного лікування. Всього у 1965 р. Міністерством освіти УРСР оздоровлено 18 тис. дітей на суму 10 тис. крб. [3, арк. 98]. Вперше у 1965 р. Міністерство освіти УРСР разом з профспілковим комітетом в усіх областях було створено табори санаторного типу для хворих дітей [3, арк. 99].

Щодо зимових канікул школярів, то вони мали змогу також відпочити та цікаво провести вільний час. Популярністю у зимовий період користувалися табори, які знаходилися у передгір'ї Карпат «Полонина», «Славськ», «Карпати», а також спортивно-оздоровчі табори «Авангард», «Спарта» та ін. [390, с. 24].

Для дітей, які не мали змоги отримати організований відпочинок, комсомольська організація розробляла план заходів. Для прикладу можна взяти м. Київ, де для школярів, було організовано кіноклуб «Чарівний промінь», який у дні літніх канікул працював у дитячому залі кінотеатру «Київ». Він презентував учням сторінки історії кінематографа, демонстрував сучасні досягнення та як створюються мультиплікаційні фільми. При клубі відбувалися засідання, які супроводжувалися показами фільму «Казка про втрачений час», перегляд науково-популярних фільмів «Долина квітів», «У цих рослинах – отрута» [16, с. 4].

Міністерство освіти УРСР зобов'язувало органи народної освіти вживати всіх необхідних заходів, щоб перетворити кожну школу в літній період на організований центр з виховної роботи. З цією метою було підготовлено і розіслано інструктивно-методичний лист «Школа – організуючий центр виховної роботи з дітьми в районі своєї діяльності», в якому передбачалось продовження роботи учнівських гуртків, клубів,

товариств у літній період, а також залучення до цієї діяльності працівників культурно-освітніх установ та батьків [46, арк. 47].

Під час літніх канікул успішно вирішувались питання активного дозвілля підлітків, які потребували посиленого педагогічного впливу. Для них майже в усіх областях республіки працювали військово-спортивні табори, де учні займалися військово-прикладними видами спорту, були членами загонів юних друзів радянської армії. Для них при військових частинах створювали табори юних спортсменів, юних друзів армійців, юних друзів міліції, юних прикордонників та ін. У м. Жданові Донецької області влітку 1965 р. було охоплено 740 педагогічно занедбаних підлітків і 812 другорічників [3, арк. 97], м. Чорткові Тернопільської області при міському палаці піонерів створено «Клуб бойових хлопчаків», влітку члени клубу відпочивали і навчались військовій справі у таборах разом з військовими, у м. Херсоні у порту було створено табір юних моряків, які брали участь у плаванні й інших цікавих заходах. Активно працювали такі табори в Івано-Франківській, Ворошиловградській, Закарпатській областях.

Аналіз архівних матеріалів організації дозвілля школярів, зокрема упродовж літнього відпочинку, засвідчує, що багато дітей залишалося поза піонерськими таборами, не брали участі в заходах, які влітку проводили школи. Прагнучи найбільш повно і раціонально використати вільний час учнів, які залишилися вдома, органи народної освіти, комсомол намагалися вдосконалити і збагатити форми дозвіллевої роботи з дітьми за місцем проживання: на дитячих і спортивних майданчиках, при дитячих секторах будинків культури, будинкоуправліннях, у міських піонерських таборах [36, арк.113].

Звичайно, що у питанні відпочинку дітей і підлітків були недоліки та невирішені питання. Була послаблена увага органів охорони здоров'я до медичного обслуговування дітей у таборах. Санітарно-епідеміологічні станції, як правило, не контролювали дотримання санітарно-гігієнічних вимог, а лише брали участь у відкритті таборів. У багатьох з них на посадах

лікарів працювали студенти медичних інститутів, які не завжди добре виконували свої обов'язки. У більшості колгоспних та міжколгоспних таборів не вистачало посуду і білизни. Недостатня увага приділялася раціональному та повноцінному харчуванню дітей [52, арк. 188].

Як правило, майже всі табори відкривалися з письмового дозволу санепідемвідділу. Однак, мали місце випадки, коли табори починали працювати без таких дозволів (табори облпотребсоюзу, зв'язку і автотранспорту, комунально-побутових підприємств, електростанції). За самовільні відкриття таборів і невиконання основних вимог санітарної служби на керівників цих таборів передавалися справи до прокуратори та накладалися штрафи.

У менш благонадійному санітарно-гігієнічному стані знаходилися піонерські табори системи народної освіти, колгоспні та міжколгоспні, які зазвичай розміщувалися в будівлях шкіл. Нерідко для розміщення дітей у цих таборах використовувалися непридатні будівлі, які не мали ні водопроводу, ні каналізації [188, с. 3]. Харчоблоки таборів знаходилися також у непристосованих приміщеннях чи прибудовах літнього типу. Холодильники або ж погребі, як правило, були відсутні. Часто не вистачало ліжок, білизни, кухонного обладнання, а водопостачання таборів здійснювалося в основному колодязною водою, окрім стаціонарних таборів, де водопостачання було централізоване. Основна частина піонерських таборів не мала каналізації. Скрізь були обладнані помийні ями та сміттєві ящики, які очищали [188, с. 3].

Таким чином, можна дійти висновку, що літній відпочинок став однією із важливих складових повсякденного життя школярів, який відповідав інтересам дітей і підлітків. Відпочинок дітей у період «застою» був різноманітним, а головним завданням літніх дитячих таборів було ідейне виховання оздоровлення молоді. Найголовнішим же і найважливішим у їх діяльності було ідейно-політичне виховання підростаючого покоління, формування комуністичної переконаності, інтересу до політичного та

господарського життя країни. Незважаючи на всі намагання радянської влади забезпечити школярів повноцінним літнім відпочинком, такий відпочинок з різних причин охоплював не всіх школярів.

У цілому з'ясовано, що саме в окреслений період розпочався активний процес діяльності дитячих таборів. Аналіз дослідження вказує на факт стрімкого зростання мережі оздоровчих закладів у державі, в яких було встановлено відповідний режим дня, налагоджено виховну роботу. Діти добре відпочивали, цікаво проводили дозвілля, фізично загартовувалися. У таборах діяли різні гуртки – музичні, драматичні, танцювальні, образотворчого мистецтва, юних натуралістів-мічурінців, юних радіоаматорів та ін. Проте, незважаючи на заідеологізованість дитячого відпочинку, він мав також пізнавальний та виховний характер, що давало змогу не лише відпочивати, а й культурно та духовно збагачуватися.

Що ж стосується неофіційного (самоорганізованого) відпочинку, то дослідниця проблеми дитинства С. Лупаренко виділяє такі компоненти проведення вільного часу дітьми та об'єднує його в таке поняття як дитяча субкультура, до якого відносить: народні ігри (хороводи, рухливі ігри, військово-спортивні змагання тощо). Водночас автор зазначає, що народні ігри можуть містити елементи дитячого фольклору (лічилки, прозивалки, дражнилки, страшилки тощо), який увібрав у себе соціальний та інтелектуальний досвід багатьох дитячих поколінь і надає дитині готові способи розв'язання життєвих проблем у дитячій спільноті, завдяки чому вона здійснює функцію виховання своїх членів. Наприклад, дражнилки тренують уміння відстоювати себе при нападах ровесників в адекватній формі словесного самозахисту (відповісти дражнилкою-відмовкою), емоційну стійкість і самоконтроль. До того ж, дитячий фольклор сприяє кращій соціалізації дитини [395, с. 188]. Як зазначають опитані респонденти, «...дражнилки були своєрідним способом самовираження та ствердження в дитячій чи підлітковій компанії, в деякій мірі це було образливо» [230]. Слід зазначити, що до світу дитячої субкультури належить такий компонент як

табування особистих імен у дитячих товариствах і наділення прізвиськами однолітків і дорослих. Завдяки наділенню прізвиськами друзів і дорослих, дитина прагне самореалізувати себе, виявити свою індивідуальність.

Невід'ємним компонентом дитячого дозвілля є гумор (анекдоти, розіграші, «підколки», «приколи», пародії тощо). Важливо зазначити, що дитячий гумор відображає ставлення дитини до навколишнього світу і рівень її соціалізації. Водночас саме в гуморі виявляється дитяча безпосередність і нестандартність мислення дитини [395, с. 189]. Багато веселих жартів діти мали змогу почерпнути з відомого радянського журналу «Мурзилка». Без сумніву, що найвідомішим і популярним у радянських дітей був дитячий гумористичний кіножурнал «Єралаш». Він складався з коротеньких, короткометражних фільмів, де відігравалися анекдотичні історії. Також діти самі вигадували веселі історії і переказували один одному, з таких моментів і формувалася їх повсякденний побут й дитяча субкультура.

Іншим важливим компонентом, притаманним саме дитячій субкультурі, є дитяча магія («виклики істот», часто казкових або літературних), забобони і міфологічна творчість (закликання сил природи для виконання бажання, фантастичні історії-небилиці). Усе це пробуджує в дитини певні почуття (страху, хвилювання), які вона зазвичай не може відчутти в повсякденному житті, але які є новими і цікавими для неї [395, с. 189]. Як зазначає В. Тищенко, що дійсно в їх повсякденному житті було таке явище, разом з однолітками вони викликали «гнома», який мав виконувати їх бажання, «пикову даму» та іншу «нечисту силу». Але «...зараз вона розуміє, що це було неправильно і суперечить релігійним віруванням, але виховувалися вони в дусі атеїзму і ніхто не пояснював, що такі речі можуть нести негативні наслідки» [222].

Ще однією складовою дитячого повсякдення є естетичні уявлення дітей – плетіння віночків і букетів, малюнки та ліплення, «секрети» [395, с. 190]. Зі слів опитаних учасників інтерв'ю, радянський період їх життя характеризувався відсутністю іграшок, тому вони розважалися як могли,

дівчатка займалися плетінням вінків з різних польових квітів (кульбаби, волошок, незабудок та ін.), з квіток мальви, трави «мекози» і «мички» робили собі ляльок, в піску ліпили різні фігурки, або ж просто викопували ямки і щось там ховали, так звані «секретики» (коли в ямку щось ховали, це могла бути квіточка, якась гарна річ, а зверху на неї клали скельце і засипали піском). Такий сховок потрібно було знайти через деякий час і перевірити його вміст [222-232].

Серед дівчат популярною була гра в резинки. Вважається, що в Радянський Союз ця розвага прийшла із В'єтнаму. Ще одна версія – що стрибати наші діти почали завдяки чехословацьким школярам, які приїздили до табору «Артек». І нібито вони показали цю забавку. Так чи інакше, гра в резинки була дворовим спортом номер один серед дівчат [222-232].

Хлопці із задоволенням майстрували собі рогатки. Найкращою вважалася рогатка з гілки дерева з розвилкою. До неї ізоляційною стрічкою прикріплювався джгут, або ж резинка. Такими рогатками лякали кішок, стріляли в пташок, і навіть один по одному, але найчастіше стріляли просто в повітря, насолоджуючись самим процесом.

У містах для ігор і розваг обирали закинуті будови, які ставали ігровими майданчиками. Тут вони грали в «хованки», «козаків-розбійників». В такі ігри грали і діти в сільській місцевості, але замість забудов використовували ліс, де ховалися на деревах, або ж у землянках, які залишилися ще з часів війни.

Популярністю серед дітей користувалися такі ігри як «платочок», «гуси-гуси га-га», «садовник», «фант», «вибивний», «шире круг», «море хвилється», «доганяли», «класики», «піонербол», «футбол», «скакалки», «квача», «війнушки», «їстівне-неїстівне», «струмочок», «гаряча картопля», «м'ячик до верху», «кішки-мишки» та ін. Таких ігор було безліч, респонденти не могли згадати навіть назви деяких ігор. Зазвичай під час цих ігор збиралося дуже багато дітвори, на вулиці стояв гамір, всі веселилися аж поки батьки не кликали додому. Часто ці ігри об'єднували і виникали нові.

Найпопулярнішими настільними іграми в той час були «Лото», «Шахи», «Шашки», «Монополія» відома також під назвами «Менеджер», «Імперія», «Бізнесмен» (мета гри – використовуючи стартовий капітал, досягти банкрутства інших гравців), а також поширеними були ігри в карти «дурень», «півень», «покер» та ін. Найчастіше в такі ігри грали взимку, або ж коли була дощова погода.

У зимовий період у дітей були інші розваги – катання на санчатах, лижах, у кого не було ні того, ні іншого використовували для спуску з гірки свої рюкзаки, або ж шматок клейонки чи щось подібне. Також із снігу ліпили снігову бабу та різних казкових героїв, або ж просто грали в сніжки, ділилися на команди і хто кого перестріляє. Як згадують респонденти, в ті часи снігу випадало дуже багато, в селах аж під стріхи і вони часто рили тунелі в снігу. Ходили на річку ковзатися, ковзанів майже ні в кого не було, так що використовували підручні засоби або ж розковували взуття, що потім було складно ходити [222-232].

Окрім спокійних та веселих ігор, хлопці грали також у небезпечні ігри. Юнаки виготовляли «примітивні» такі вибухові пристрої як «пороховушки», «карбід», «бомби з магнію», «димові шашки». Невідомо, де дівтора примудрялася роздобути порох, застосування якого знаходилося в самопальних «ракетах». Хтось кидав карбід у калюжу, а потім підпалював її, спостерігаючи, як вогонь ширяє над водою. А хтось робив самопальну гармату. У балончика з-під дихлофосу зрізали шийку, засипали всередину карбід, плювали на нього, латали отвір, сильно трусили, потім підносили до завбачливо залишеної невеликої дірочки запалений сірник, і балончик вистрілював як гарматний снаряд. Інструкція по виготовленню вибух-пакетів з магнію передавалася від покоління до покоління. Спочатку за допомогою магній подрібнювався в порошок, до нього додавали перманганат калію (марганцівку), загортали в щільний папір, додатково перетягуючи ізоляційною стрічкою, проробляли отвір, вставляли сірник і підпалювали

[222-232]. Як зазначає В. Номерчук, він часто разом з хлопцями робили «димові шашки» і прямо під час уроків на задній парті підпалювали [230].

Це далеко не повний перелік того, як проводили вільний час діти в Українській РСР. Але як зазначають респонденти, дитинство було веселе і захоплююче.

В означений період широкої популярності набуває перегляд телевізійних передач. Зауважимо, що не кожна сім'я могла дозволити собі таку розкіш як телевізор. Найчастіше діти збиралися в того, в кого він був, і дивилися улюблені програми. Радянська влада не могла оминати такий важливий важіль впливу на маси як телебачення, тому обов'язковими в програмі були пропагандистські передачі, які також переглядала учнівська молодь, адже їм відводився найзручніший час для перегляду з 18 до 22 год. Залежно від віку дітям розповідалося про навчання і трудове виховання в школі, дитячу творчість, роботу піонерських організацій, навколишній світ.

На студіях телебачення для дітей демонструвалися мультиплікаційні, науково-популярні та хронікальні фільми, організовувалися виступи колективів дитячої художньої самодіяльності спеціальні цикли передач для школярів середніх і старших класів. У таких передачах розповідалося про досягнення радянського народу в комуністичному будівництві, героїку і традиції комсомолу, давалися поради як обрати професію після закінчення школи. На Київській телестудії такі передачі здійснювалися у випусках телевізійного журналу «Обрії» і тематичних передачах під рубрикою «На шкільних широтах». На Дніпропетровській, Харківській та Львівській телестудіях створено циклові передачі «На молодіжній орбіті», «Говорить комсомольська «Іскра».

Доступним та розповсюдженим у період «застою» для школярів стало читання книг, газет та журналів. Широкий асортимент періодичних видань, насамперед, «Барвінок», «Мурзилка», «Юний технік», «Юний натураліст», «Моделіст-конструктор». Зі спогадів опитуваних, найулюбленішими авторами в той час були О. Гончар, В. Кучер, М. Трублаїні, Ж. Верн, І.

Нечуй-Левицький, В. Нестайко, В. Близнюк [222-232]. Діти могли брати книги в бібліотеках при школах, а також в міських, сільських бібліотеках, яких на той період було достатньо.

Отже, в радянських дітей проведення вільного часу було досить різноманітним і переважно весь процес відбувався на свіжому повітрі, де діти грали в різні ігри з друзями, вдома ж вони не обмежувалися переглядом телевізору (адже ще не кожна сім'я мала таку розкіш), а грали в шашки, шахи, настільні ігри, читали книги, слухали музику, радіо, спілкувалися з родиною.

Проаналізовано та зроблено розподіл форм і видів відпочинку дітей на офіційне (державне) та неофіційне (самоорганізоване). Офіційне організоване дозвілля учнівської молоді в УРСР здійснювалося різноманітними закладами позашкільної освіти та шкільними гуртками, проводилися регулярні різноманітні масові конкурси, виставки, змагання, огляди дитячої творчості тощо. Під особливим контролем знаходився організований відпочинок школярів під час канікул. Саме такий відпочинок не був позбавлений ідеологічного насадження комуністичного виховання підростаючого покоління. На нашу думку, більшість видів відпочинку зводилася до трудового виховання молоді, що певною мірою не дозволяло дітям повноцінно відпочити. Свідченням цього є діяльність таборів відпочинку вузького профілю.

Що ж стосується неофіційного (саморганізованого) відпочинку, тут ми виділяємо такі компоненти проведення вільного часу дітьми, як народні ігри (часто містили елементи дитячого фольклору), а також читання різнопланової літератури, журналів, газет, прослуховування радіо, ігри на дитячих майданчиках, прогулянки тощо. Подано характеристику та детальний опис розглянутих компонентів. Здійснено компаративний аналіз проведення дозвілля й вільного часу міськими і сільськими школярами. Як показує зроблене нами дослідження проведення вільного часу міськими і сільськими школярами відрізнялося лише в організованому державою

дозвіллі, адже в селах не було спеціальних позашкільних закладів, де б діти розвивали свої таланти. Як засвідчує аналіз архівних джерел та проведення опитування серед учнів, не завжди в сільських школах існували гуртки, а якщо і були, то більшість дітей у селі після школи змушені були йти працювати в колгосп, або ж виконувати вдома роботу, а вільний час проводили на вулиці. Що ж стосується дворових ігор, то вони були майже ідентичними як у сільських, так і міських дітей. Окремо слід зауважити, що діти в сільській місцевості часто були позбавлені нормального відпочинку як у вільний час після уроків так і під час канікул. Їх часто залучали до робіт в колгоспі, або ж на них покладалася робота по домашньому господарству, на старших дітей покладалося також завдання як догляд за меншими братами і сестрами. Часто батьки не мали змогу купити путівки до табору.

ВИСНОВКИ

Проведений автором комплексний, різнорівневий та багатоаспектний аналіз повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку Української РСР 60–80-х рр. XX ст. продемонстрував багатогранність окресленої недостатньо вивченої в історичній науці проблеми та підтвердив доцільність і актуальність її дисертаційного опрацювання. Отримані дисертантом головні наукові результати зводяться до такого:

- Аналіз історіографії, присвяченої темі учнівській молоді доби «застою» засвідчує, що процес дослідження проблеми дитинства як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії знаходиться на етапі наукової розробки. Публікації радянських дослідників, безперечно, містять науково-значущу інформацію з багатьох проблем життєдіяльності радянської дитини, проте значна частина цих досліджень має заідеологізований характер, а багато аспектів даного напрямку залишилися поза увагою науковців. Сучасна українська історіографія не має комплексної історичної праці присвяченої з обраної нами теми дисертаційного дослідження. Більш комплексно питання дитинства висвітлюються науковцями суміжних галузей наук, які торкаються різних сфер життєдіяльності дитини.

Огляд документальних та візуальних джерел з проблеми дослідження засвідчує їх достатню повноту для комплексного відтворення повсякденного життя дитинства в Українській РСР доби «застою». Серед широкого кола залучених джерел особливо інформаційними виявилися усні свідчення респондентів, які у 60–80-х рр. XX ст. отримали середню освіту в школах Української РСР. Завдяки репрезентативності вказаних джерел вдалося об'єктивно висвітлити важливі складові досліджуваної проблеми.

Поєднання сучасних, перевірених широкою науковою практикою, методологічних принципів та використання загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності та особливості матеріально-побутового і духовного життя дитини в радянському суспільстві. В процесі дослідження теми було

сформовано понятійно-термінологічний апарат, що дає змогу зрозуміти сутність важливих понять та категорій для розкриття проблеми.

- Державна політика радянської влади УРСР орієнтувалася на соціальне забезпечення дітей і підлітків та базувалося на законах СРСР та УРСР. Перед державними органами влади і суспільством постало завдання забезпечити всебічний гармонійний розвиток особистості, що включала заходи спрямовані на зміцнення здоров'я дітей, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери дитини, надання соціальних пільг, охорона праці неповнолітніх, контроль за безпритульністю та бездоглядністю. Найрезультативнішим з огляду на реальні чинники, що безпосередньо впливали на рівень і якість життя дитини, стало вирішення проблем у галузі освіти та медичного обслуговування, надання соціальних пільг дітям з особливими потребами та створення умов для їх повноцінного розвитку. Вирішувалися питання щодо соціально-побутового забезпечення, створювалися відповідні контролюючі органи в сфері соціального захисту дітей і підлітків.

- Сферою особливої уваги з боку держави був процес соціалізації підростаючого покоління, що в радянські часи перш за все означав виховання. Цей процес зосереджувався на таких складових як ідейно-політичне, військово-патріотичне, трудове, естетичне, моральне та фізичне виховання. Радянське керівництво намагалося виховати в дітях риси «ідеального будівничого комунізму», що включало відданість справі комуністичної партії та Батьківщині. До виховного процесу дитини, окрім школи та сім'ї, активно долучалися позашкільні заклади системи освіти, засоби масової інформації, комсомольська й піонерська організації. Головну роль у вихованні дітей, як не дивно, відводили не сім'ї, а державі, яка діяла в особі піонерських і комсомольських організацій у школах. Партійне керівництво не хтувало жодними методами й засобами виховної роботи дітей, для успішного результату застосовувалися переконання та емоційна пропаганда, залучення до громадської діяльності тощо.

- Важливу роль у вихованні дітей відігравав процес формування правильних прокомуністичних світоглядних орієнтирів. Цей процес включав в себе багато факторів, які мали сприяти вихованню в дітей тих якостей, що були б корисними радянській владі у виконанні їх політики. З'ясовано, що головною складовою ідейного виховання в досліджуваній період виступало атеїстичне виховання молоді. Воно ставилося в ряд провідних шляхів світоглядного впливу на учня і було важливою складовою державної політики в боротьбі з релігією. Виховна світоглядна робота зводилася в основному до насадження в школах атеїзму, зміст якого полягав у запереченні релігії, критиці Бога, надприродне, церкви та віруючих. Інфраструктура щодо забезпечення належної ідейної пропаганди серед дітей була налагоджена на всіх рівнях, а виконувати поставлені завдання мали школи, використовуючи всі можливі методи роботи та активно залучати до цієї діяльності педагогічний колектив. Для цього комуністична влада опікувалася спеціальною підготовкою вчителів, створюючи інститути атеїзму, курси, політгуртки, лекторії і контролювала самоосвіту педагогічних кадрів з питань ідеології та атеїзму. Діти знаходилися ніби під ковпаком тоталітарної влади, яка випробовувала на ній свої методи формування нової людини й контролювала їх світогляд. Під час позакласних заходів зверталася увага на питання, присвячені антирелігійній тематиці, важливого значення надавалося ленінській тематиці та комуністичній партії і її роль у суспільстві. За часів правління радянської влади склалася система організації атеїстичної пропаганди із залученням до цієї роботи школи, сім'ї та громадськості. Приділялася увага індивідуальній роботі із учнями з віруючих родин. Але як засвідчує аналіз проведеного дослідження, діти в цей час вже не сприймали серйозно все те, що їм нав'язувалося, вони просто слухали і намагалися уникати відповідальності, відсторонювалися від цього процесу.

- Дослідивши соціально-побутову сферу дитинства 60–80-х років ХХ ст., можемо стверджувати, що в означений період кількісні показники у сфері матеріально-побутового забезпечення дітей радянської України відчутно

зросли. Державними органами влади забезпечувалася соціальна підтримка дітей і підлітків, зокрема безкоштовна освіта та медичне обслуговування. Харчування школярів проводилося на платній основі, безкоштовним харчуванням забезпечувалися лише діти із малозабезпечених сімей. Шкільні меню зазвичай були комплексними, включали сніданок і обід, для дітей, які залишалися на групі продовженого дня передбачався полуденок. У цій сфері не обходилося без порушень, керівництво шкіл та районних відділів освіти намагалося вирішити ці проблеми в тій мірі, в якій їм дозволяло фінансування з боку держави та допомога шефів шкіл. Проте як свідчить аналіз архівних джерел, асигнування з боку держави не ви користувалися повністю, а недоліки в сфері харчування в школі не усувалися. Даний факт є свідченням завищення показників на фінансову державну допомогу школам, яка в дійсності не здійснювалася настільки, наскільки фіксувалися на папері.

Сфера медичного обслуговування характеризується дwoяко, з одного боку спостерігається розширення мережі медичних установ, а з іншого, – неякісне медичне обслуговування населення, в тому числі дітей і підлітків. Медичне обслуговування школярів зазвичай відбувалося при школах, де мала бути медсестра, яка раз на місяць перевіряла стан здоров'я дітей всієї школи. Раз на рік був обов'язковий профілактичний медичний огляд фахівцями різних спеціальностей для виявлення та попередження захворювань у дітей і підлітків. Як вказує аналіз архівних джерел, не всі школи забезпечувалися кваліфікаційним медичним оглядом лікарів, їх могли провести лише фельдшер або медична сестра. Ці факти були грубим порушенням з боку держави та відповідних органів щодо соціального забезпечення охорони та турботи про дітей.

Нагально стояло питання з підвезенням дітей до шкіл з віддалених місцевостей. Транспортне забезпечення мали не всі школи, тому залучався транспорт найближчих підприємств та колгоспів, що значно покращувало ситуацію, але повністю не вирішувало проблеми. Частково це питання вирішували будівництвом інтернатів при школах, але всі ці заходи не

покращували становища і більшість дітей змушені були пішки ходити до школи понад 3 км. по бездоріжжю.

Забезпечення всіма необхідними речами для навчання дітей у школах лягало на плечі батьків. На державу ж покладалося завдання постачати в магазини всі необхідні речі в достатній кількості. З цим питанням виробництво не завжди справлялося, що спричиняло дефіцит товарів. Частина батьків власноруч шила шкільну форму для своїх дітей. Шкільні підручники, як і форма або передавалися від старшого покоління до молодшого, або ж купувалися.

- Сфера дозвілля і відпочинку в досліджуваній період перебувала під пильним контролем комуністичної партії. У проведеному дослідженні ми виділили два напрями проведення вільного часу дітьми: офіційний, що забезпечувався державою та неофіційний, який залежав від інтересів та можливостей кожної дитини. Забезпечували організоване дозвілля школярів шкільні та позашкільні освітні заклади, табори відпочинку різного спрямування. Для дітей організовувалися гуртки різних напрямів, проводилися екскурсії, культпоходи, сюди ж входило відвідування бібліотек та кінотеатрів і т.п. Перевага віддавалася колективним формам відпочинку для того щоб краще контролювати світогляд підростаючого покоління та привчати дітей до колективної праці. Варто зауважити, що все дозвілля дітей було пронизане ідейно-політичним вихованням для досягнення повного прокомуністичного світогляду в суспільстві

Важливу роль у розвитку особистості відігравало самоорганізоване дозвілля, що становила так звану дитячу субкультуру, яка містила в собі елементи повсякденного буття дитини, що черпалося з «вулиць», тобто формування чогось нового саме під час проведення вільного часу дітьми з друзями на вулиці. У досліджуваній період не кожна сім'я мала вдома телевізор, іграшки якщо і були, то не у всіх, тому радянські діти були винахідливими і розважалися, вигадуючи нові форми розваг, або ж вдосконалюючи чи змінюючи існуючі. Всі ці розваги і становили дитяче

повсякдення, яке мало власні традиції, функції, мову та ін. У процесі наукової розробки теми виявлено достатньо різнобарвну наповненість внутрішнього світу дітей, які вміли самостійно організувати своє дозвілля. Часто вільний час для дітей обмежувався різними факторами, діти в сільській місцевості мали виконувати різні роботи по господарству, а якщо батьки працювали в колгоспі, то допомагати на польових роботах.

Отже, здійснене наукове дослідження дозволяє дійти висновків, що на повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку впливали різні чинники, що формували їх світогляд, виховання та побут.

- Досвід вивчення теми дисертаційної роботи дозволяє запропонувати такі напрями, щодо подальшого вивчення та всебічного узагальнення питань дитинства, зокрема, дослідження елементів соціалізації і виховання підростаючого покоління періоду «застою», вивчення дитячої субкультури.

- Узагальнення історичного досвіду повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку Української РСР 60–80-х років ХХ ст. дозволило сформулювати **рекомендації** щодо подальшого вдосконалення форм і методів державної системи формування структури та змісту шкільного повсякдення учнівської молоді:

1. Сприяти вдосконаленню позашкільної освіти, забезпечувати належне фінансування цієї галузі та підтримка приватної ініціативи її ефективного розвитку.

2. Розробити й упровадити правильну стратегію попередження бездоглядності, соціального сирітства, розповсюдження наркоманії, алкоголізму, насилля стосовно дітей та серед дітей.

3. Формувати систему національно-патріотичного виховання, вміння відстоювати свою громадянську позицію, виховувати соціально активними особистостями, відданими своїй Батьківщині. До цієї роботи залучати освітню систему нашої країни, громадські організації та батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління

(ЦДАВОУ, м. Київ)

Ф. Р-2. Рада Міністрів УРСР. 1964 - 1985 рр.

Оп. 13

1.1. *Спр. 724.* Матеріали з питань роботи загальноосвітніх, початкових, восьмирічних і середніх шкіл та запровадження однозмінного навчання в Українській РСР, 1965 р., 170 арк.

1.2. *Спр. 728.* Матеріали з питань забезпечення шкіл матеріально-технічною базою по Українській РСР, 1965 р., 118 арк.

1.3. *Спр. 730.* Матеріали з питань роботи позашкільних дитячих закладів, дитячих будинків, патронату і прийомників-розподільників, фізичного та естетичного виховання дітей в Українській РСР, 1965 р., 158 арк.

1.4. *Спр. 762.* Матеріали з питань медичного обслуговування населення Української РСР, 1965 р., 341 арк.

1.5. *Спр. 1566.* Матеріали з питань організації громадського харчування в Українській РСР, 1966 р., 274 арк.

1.6. *Спр. 1676.* Матеріали з питань забезпечення шкіл УРСР матеріально-технічною базою (партами, навчально-наочним приладдям, дошками, меблями, обладнанням майстерень, автотранспортом, підручниками, зошитами та ін.), 1966 р., 207 арк.

1.7. *Спр. 3386.* Матеріали про роботу позашкільних дитячих закладів, дитячих будинків, патронату і прийомників-розподільників, фізичного та естетичного виховання дітей в Українській РСР, 1966 р., 126 арк.

1.8. *Спр. 3909.* Матеріали з питань забезпечення шкіл матеріально-технічною базою (партами, навчально-наочним приладдям, дошками, меблями, обладнанням майстерень, автотранспортом, підручниками, зошитами та ін.), 1967 р., 78 арк.

1.9. *Спр. 4673.* Матеріали з питань ініціативного будівництва та ремонту шкіл, звільнення, обміну та пристосування приміщень під школи. Матеріали про забезпечення шкіл матеріально-технічною базою – партами, навчально-наочним приладдям, дошками, меблями, обладнанням майстерень, автотранспортом, підручниками та ін., 1973 р., 178 арк.

1.10. *Спр. 9558.* Листування з Держпланом УРСР, Міністерством освіти, облвиконками УРСР, доповідні записки, довідки, звіти Міністерства освіти та інші документи про роботу загальноосвітніх, початкових, восьмирічних середніх шкіл і шкіл працюючої молоді в УРСР, 2 січня 1975 р. – 5 січня 1976 р., 61 арк.

1.11. *Спр. 9560.* Листування з РМ СРСР, Міністерствами СРСР, обласними і районними організаціями про роботу дитячих садків-ясел, будинків піонерів, станцій юних натуралістів тощо, 25 листопада 1975 – 26 листопада 1976 р., 171 арк.

Оп. 14

1.12. *Спр. 1753.* Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями по трудовлаштуванню випускників загально-технічних шкіл і підлітків, фізичне та естетичне виховання дітей, проведення спартакіад, оздоровлення дітей тощо, 6 квітня – 18 листопада 1977 р., 12 арк.

1.13. *Спр. 2631.* Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про трудове виховання, профорієнтацію, вивчення автосправи та підготовку механізаторських кадрів в школах Української РСР, 27 лютого – 25 липня 1978 р., 65 арк.

1.14. *Спр. 3513.* Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про Міжнародний рік дитини в СРСР по Українській РСР, 26 березня – 14 червня 1979 р., 206 арк.

1.15. *Спр. 4392.* Доповідні записки, інформації, звіти та інші документи по контролю за виконанням постанов /розпоряджень/ Ради Міністрів УРСР з питань розвитку та роботи установ освіти в Українській РСР, 8 жовтня 1980 р. – 27 січня 1981 р., 216 арк.

Ф.166 Міністерство освіти УРСР**оп.15**

1.16. *Спр. 4773.* Інформації облвно про підсумки оздоровлення дітей за 1965 р., 185 арк.

1.17. *Спр. 4950.* Довідка про роботу шкіл і відділів народної освіти УРСР у 1965-1966 н.р., 66 арк.

1.18. *Спр.4957.* Довідки інспекторів про перевірку роботи відділів народної освіти за 1966 рік., 83 арк.

1.19. *Спр. 4959.* Довідки інспекторів про перевірку роботи відділів народної освіти за 1965-1966 навчальний рік, 330 арк.

1.20. *Спр. 5134.* Інструктивні та методичні вказівки відділу позашкільного виховання обласним відділам народної освіти по позашкільному вихованню учнів за 1967 р., 37 арк.

1.21. *Спр. 5214.* Доповідні записки та довідки про стан та заходи по поліпшенню роботи позашкільних установ України за 1966 р., 161 арк.

1.22. *Спр. 5324.* Зведення індивідуальних кошторисів установ народної освіти, що фінансується з республіканського бюджету на 1966 рік, 51 арк.

1.23. *Спр. 5437.* Інформації облвно про стан виконання постанови Президії Верховної ради України РСР від 13 серпня 1965 року «Про безкоштовний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості за 1966-1967 н. р., 36 арк.

1.24. *Спр. 5439.* Інформації облвно про проведену роботу по подальшому розвитку і поліпшенню громадського харчування школярів республіки 1967 р., 155 арк.

1.25. *Спр. 5441.* Інформації облвно про стан медичного обслуговування учнів і санітарно-гігієнічного режиму в загальноосвітніх школах та інтернатних установах республіки за 1967 рік., 155 арк.

1.26. *Спр. 6133.* Доповідні записки та довідки інспекторів відділу перевірки роботи позашкільних установ УРСР за 1966-1967 н. р., 187 арк.

1.27. *Спр. 6162.* Проект бюджету установ народної освіти УРСР на 1967 рік., 68 арк.

1.28. *Спр. 6179.* Зведений звіт Міністерства освіти УРСР по початкових, восьмирічних і середніх школах на початок 1966-1967 н. р., 46 арк.

1.29. *Спр. 6628.* Положення про роботу по позашкільному вихованню піонерів і учнів за 1968 р., 87 арк.

1.30. *Спр. 6635.* Інформації облвно про стан оздоровлення дітей і підлітків 1968 р., 183 арк.

1.31. *Спр. 6654.* Бюджет на 1968 рік, 65 арк.

1.32. *Спр. 6853.* Доповідна записка управління до ради Міністрів УРСР про підсумки роботи загальноосвітніх шкіл УРСР за 1968-1969 н. р., 15 арк.

1.33. *Спр. 6864.* Доповідні записки та довідки управління про перевірку стажу роботи органів народної освіти і середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР за 1969 рік, 140 арк.

1.34. *Спр. 7135.* Річний звіт про роботу відділу позашкільного виховання за 1968-1969 н. р., 8 арк.

1.35. *Спр. 7138.* Доповідні записки та довідки інспекторів про перевірку роботи позашкільних установ республіки за 1969 р., арк. 134.

1.36. *Спр. 7141.* Інформації облвно про літній відпочинок учнів республіки за 1969 р., 234 арк.

1.37. *Спр. 7144.* Річний звіт про роботу Центральної станції юних техніків за 1969 р., 40 арк.

1.38. *Спр. 7657.* Відомості про учнів, які проживають від шкіл, де навчаються на відомості понад 3-х км. та про інтернати при школах на 1 грудня 1970 року, 30 арк.

1.39. *Спр. 7730.* Звіти облвно про підсумки роботи шкіл по початковій військовій підготовці учнів за 1969-1970 н.р., 202 арк.

1.40. *Спр. 7769.* Фактична сітка шкіл української РСР на 1970-71 навчальний рік, 21 арк.

1.41. *Спр. 7832.* Довідки та інформації управління про перевірку стану роботи органів народної освіти і середніх шкіл республіки за 1971 рік, 37 арк.

1.42. *Спр. 7835.* Зведені відомості про організацію харчування учнів загальноосвітніх шкіл Української РСР в 1970-1971 н. р., 16 арк.

1.43. *Спр. 8054.* Бюджет народної освіти УРСР на 1971 рік, 66 арк.

1.44. *Спр. 8165.* Зведена фактична сітка загальноосвітніх шкіл по українській РСР на 1971-72 навчальний рік, 20 арк.

1.45. *Спр. 8234.* Довідки інспекторів про перевірку роботи органів народної освіти УРСР 1972 рік, 258 арк.

1.46. *Спр. 8284.* Довідки відділу до Ради Міністрів та ЦК КП України з питань позашкільної роботи за 1972 р., 38 арк.

1.47. *Спр. 8289.* Інформації палаців піонерів про «Піонерські традиції дружин», 64 арк.

1.48. *Спр. 8571.* Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК УП України з питань народної освіти, 203 арк.

1.49. *Спр. 8677.* Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК УП України з питань народної освіти, 201 арк.

1.50. *Спр. 8729.* Зведені статистичні звіти Міністерства УРСР та облвно про початкові, восьмирічні і середні школи, про загальну кількість шкіл, відомості про учнів, шкільні гуртожитки і наслідки навчальної роботи за 1973-1974 навчальний рік, 30 арк.

1.51. *Спр. 8734.* Зведений статистичний звіт про чисельність і склад працівників початкових, восьмирічних і середніх шкіл на 1 жовтня 1974 року, 85 арк.

1.52. *Спр. 8791.* Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК УП України з питань народної освіти, 252 арк.

1.53. *Спр. 8826.* Зведений статистичний звіт про чисельність і склад працівників початкових, восьмирічних і середніх школах, про загальну кількість шкіл, відомості про учнів, шкільні гуртожитки і наслідки навчальної роботи за 1974-1975 навчальний рік, 29 арк.

1.54. *Спр. 8874.* Документи до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (доповідні записки, інформації, листи), 12 січня 1976 р. – 31 травня 1976 р., 171 арк.

1.55. *Спр. 8875.* Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (доповідні записки, інформації, листи), 4 червня – 15 грудня 1976 р., 121 арк.

1.56. *Спр. 8876.* Стенограма IV Всесоюзних педагогічних читань: «Совместная работа школы, семьи и общественности по коммунистическому воспитанию детей и молодежи», 190 арк.

1.57. *Спр. 8901.* Програми та методичні розробки по трудовому навчанню для восьмирічної та середніх шкіл, 100 арк.

1.58. *Спр. 8929.* Доповіді делегатів IV-го з'їзду учителів Української РСР 1977 р., 297 арк.

1.59. *Спр. 8943.* Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1977 рік, 111 арк.

1.60. *Спр. 8986.* Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1978 рік, 83 арк.

1.61. *Спр. 9048.* Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (стенограми, рішення, доповідні записки) 30 січня 1980 р., 146 арк.

1.62. *Спр. 9069.* Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1980 рік, 137 арк.

1.63. *Спр. 9088.* Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (стенограма, рішення, постанови), 28 січня 1981 р., 115 арк.

1.64. *Спр. 9094.* Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (рішення, постанови), 21 липня 1981 р. – 21 серпня 1981 р., 165 арк.

1.65. *Спр. 9099.* Документи направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (довідні, інформації), 7 січня 1981 р. – 24 квітня 1981 р., 141 арк.

1.66. *Спр. 9142.* Документи направлені до ЦК Компартії України, Ради УРСР з питань народної освіти (інформація, доповідні записки) 11 січня 1982 р. – 29 квітня 1982 р., 113 арк.

1.67. *Спр. 9148.* Зведені статистичні звіти Міністерства УРСР за 1982 рік, 106 арк.

1.68. *Спр. 9166.* Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (рішення, постанови, доповідні записки), 28 січня 1983 р., 197 арк.

Фонд 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР

оп.16

1.69. *Спр. 2404.* Справки Министерства о медико-санитарном обслуживании подростков в Украинской ССР за 1967 год, 20 арк.

1.70. *Спр. 2593.* Годовой отчет Луганской областной санитарно-эпидемиологической станции о работе по школьному санитарному надзору за 1967 год, 63 арк.

1.71. *Спр. 3404.* Информации областных санитарно-эпидемиологических станций о выполнении приказа Министра здравоохранения УРСР № 234 от 17 мая 1968 г. «Об оздоровлении детей и подростков летом 1968 года», 206 арк.

1.72. *Спр. 3457.* Годовой отчет Львовской области санитарно-эпидемиологической станции о работе по школьному санитарному надзору за 1968 год, 67 арк.

Ф. Р.-582. Центральне статистичне управління

Оп. 10.

1.73. *Спр. 1654.* Сводный годовой отчет ЦСУ Украинской ССР о летних пионерских лагерях за 1965 год, 61 арк.

1.74. *Спр. 1656.* Сводный годовой отчет ЦСУ Украинской ССР о внешкольных детских учреждениях Министерства просвещения УССР и Министерства путей сообщения СССР за 1965 год, 38 арк.

1.75. *Спр. 1769.* Сводный годовые отчеты ЦСУ Украинской ССР и облстатуправлений о детских летних пионерских лагерях за 1966 год, 75 арк.

1.76. *Спр. 1869.* Сводный годовой отчет ЦСУ Украинской ССР о детских летних пионерских лагерях за 1967 год, 60 арк.

1.77. *Спр. 1871.* Сводные годовые отчеты ЦСУ Украинской ССР и облстатуправлений о внешкольных детских учреждениях за 1967 год, 85 арк.

Ф. 4981. Головне управління громадського харчування Міністерства торгівлі УРСР.

Оп. 3.

1.78. *Спр. 506.* Документы (докладные записки, справки, информации, переписка) об организации, подготовке и улучшению питания студентов вузов, учащихся средних специальных учебных заведений и школ УССР за 1969 год, 138 арк.

1.79. *Спр. 508.* Документы (справки, основные показатели информации) по проверке работы предприятий общественного питания УССР за 1969 год, 146 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО, м. Київ)**

Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

оп.25

1.80. *Спр. 214.* Информации, докладные записки обкомов партии, Министерств УРСР и других организаций по выполнению постановления ЦК Компартии Украины «О серьезных недостатках в предупреждении безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних в Украинской РСР», 258 арк.

1.81. *Спр. 1878.* Інформації в ЦК КПСС, докладна записка отделов ЦК, інформації обкомов партії, Министерств и ведомств о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы», 17 арк.

1.82. *Спр. 1887.* Докладные записки отделов ЦК Компартии Украины, обкомов партії, Совета по делам религий при Совете Министров УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 69 арк.

1.83. *Спр. 2054.* Інформації отделов ЦК и некоторых обкомов партії, Совета по делам религий при Совете Министров УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, проводимой в республике, 34 арк.

1.84. *Спр. 2551.* Записки, справки, інформації отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, Ворошиловградского горкомапартії, Минздрава УРСР о составе мед. Обслуживания населения республики, радиоактивности внешней среды на территории Украинской РСР, 85 арк.

оп. 70

1.85. *Спр. 2561.* Інформації и отчеты обкомов КП Украины об итогах 1964-1965 учебного года в системе просвещения, 112 арк.

1.86. *Спр. 2585.* Інформації обкомів КП України про деякі нові форми в ідеологічній роботі (по областях), 170 арк.

1.87. *Спр. 2586.* Матеріали обкомів КП України з питань агітаційно-масової роботи, 118 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. Р. 612. Камінь-Каширський районний відділ освіти

Оп. 2.

1.88. *Спр. 227.* Інформація про стан науково-атеїстичного виховання учнів шкіл за 1971-1972 н. р., 6 арк.

1.89. *Спр. 250.* Документи конференції вчителів (накази, доповіді, інформації за 1974 р.), 85 арк.

Ф. Р. 925. Відділ народної освіти Луцького райвиконкому**Оп. 2.**

1.90. *Спр. 252.* Рішення ради народної освіти за 1967-1968 н. р., 4 арк.

1.91. *Спр. 257.* Інформація і довідки Волинського відділу народної освіти про роботу шкіл Луцького району за 1967-1969 н.р., 81 арк.

Ф. Р. 3097. Виконком Ківерцівської райради народних депутатів**Оп. 1.**

1.92. *Спр. 105.* Інформації в облвно та райкоми про виконання наказів, рішень, директив за 1978 р., 53 арк.

1.93. *Спр. 257.* Документи про роботу шкіл передового досвіду (план, списки, інформація) за 1975-1976 н. р., 11 арк.

1.94. *Спр. 287.* Документи про туристично-краєзнавчу роботу (накази, списки, звіти) за 1977-1978 н. р., 13 арк.

Державний архів Житомирської області**Ф.1150 Житомирський обласний комітет Комуністичної партії****України****оп. 2**

1.95. *Спр. 910.* Довідки про стан науково-атеїстичної пропаганди в Олевському районі за 1965 р., 372 арк.

1.96. *Спр 1501.* Довідки, інформації про поліпшення атеїстичного виховання населення та посилення контролю за дотриманням радянського законодавства в школах району, 244 арк.

1.97. *Спр 1576.* Про санітарно-гігієнічний стан об'єктів громадського харчування, 252 арк.

1.98. *Спр. 1625.* Про оздоровлення дітей влітку 1965 р., 343 арк.

1.99. *Спр. 1627.* Про поліпшення санітарно-освітньої роботи в області, 246 арк.

1.100. *Спр 1945.* Про оздоровлення дітей і підлітків літом 1970 р., 236 арк.

1.101. *Спр.* 2013. Доповідні записки постійної комісії з охорони здоров'я і соціального забезпечення, 249 арк.

1.102. *Спр* 2014. Про стан медичного обслуговування і санітарно-технічний стан шкіл та дошкільних закладів області, 330 арк

1.103. *Спр.* 2131. Інформаційні повідомлення з професійної орієнтації і трудовому вихованню учнів в загальноосвітній школі, 184 арк.

1.104. *Спр* 2136. Про виконання постанови ЦК КПУ України від 18.05.1967 р. «Про стан і заходи з покращення роботи позашкільних закладів в Черняхівському районі», 249 арк.

1.105. *Спр.* 2265. Про оздоровлення дітей і підлітків літом 1975 р., 220 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-144 Відділ народної освіти виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих

оп. 9

1.106. *Спр.* 603. Відомості про виробниче навчання учнів 9-11 класів 1965-1966 навчальний рік, 32 арк.

1.107. *Спр.* 836. Матеріали директорів загальноосвітніх шкіл від 28 серпня 1968 р., 80 арк.

1.108. *Спр.* 839. Матеріали ради по народній освіті за 1968 р., 80 арк.

1.109. *Спр* 952. Доповідні записки,. Довідки та інформації з питань народної освіти за 1969 р., 275 арк.

1.110. *Спр.* 1114. Відомості про учнів, які проживають від шкіл, в яких вони вчаться на відстані більш 3 км. на 1 грудня 1970 р., Т.1., 214 арк.

1.111. *Спр.* 1115. Відомості про учнів, які проживають від шкіл, в яких вони вчаться на відстані більш 3 км. на 1 грудня 1970 р., Т.2., 189 арк.

1.112. *Спр.* 1116. Відомості про учнів, які проживають від шкіл, в яких вони вчаться на відстані більш 3 км. на 1 грудня 1970 р., Т.3., 186 арк.

1.113. *Спр. 1264*. Відомості про учнів, які проживають від шкіл в яких вони вчаться на відстані 3 км. та про інтернати при школах на 1 грудня 1971 р., 140 арк.

1.114. *Спр. 1750*. Документи про стан виховання громадсько-політичної активності учнів шкіл області в 1974 р., 34 арк.

1.115. *Спр. 1753*. Звіт про роботу обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції, 26 арк.

1.116. *Спр. 1955*. Стенограма обласної науково-практичної конференції з питань професійної орієнтації та трудового виховання учнів, 31 березня 1975 р., 86 арк.

1.117. *Спр. 2404*. Звіти шкіл про трудове навчання учнів, 1978 р., 110 арк.

1.118. *Спр. 2709*. Відомості про учнів, 1980 р., 38 арк.

1.119. *Спр. 2711*. Звіти шкіл про трудове навчання, 1980 р., 96 арк.

Оп. 10

1.120. *Спр. 37*. Звіти про оздоровчі заходи за літо 1981 р., 43 арк.

Оп. 11

1.121. *Спр. 122*. Звіт про роботу обласної станції юних натуралістів за 1966 р., 84 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. Р 33. Виконавчий комітет Шевченківської районної ради депутатів трудящих м. Києва. 1944-1971 рр.

Оп. 1.

1.122. *Спр. 410*. Статистичні звіти Райвно та шкіл району про рух та успішності учнів на початок 1965-1965 навчального року, 51 арк.

1.123. *Спр. 443*. Плани навчально-виховної роботи шкіл району на 1965-1966 навчальний рік, 258 арк.

1.124. *Спр. 449*. Акти проведення навчально-виховної роботи в школах району на 1965-1966 навчальний рік, 190 арк.

1.125. *Спр. 450*. Стенограма січної наради вчителів району за 1965 рік, 92 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 2795. Відділ охорони здоров'я виконкому Миколаївської обласної ради депутатів трудящих.

Оп. 2

1.126. *Спр. 998*. Переписка з Міністерством охорони здоров'я УРСР про медичне обслуговування дітей, 1965 р., 96 арк.

1.127. *Спр. 1048*. Звіт про лікувально-профілактичну допомогу дітям за 1966 р. по Миколаївській обл., 275 арк.

1.128. *Спр. 1052*. Документи о расследованиях пищевых отравлений (объяснительные записки, информации, листы) за 1976 год., 91 арк.

1.129. *Спр. 1248*. Переписка з Міністерством охорони здоров'я УРСР про медичне обслуговування дітей, 165 арк.

1.130. *Спр. 1880*. Довідки і інформації Миколаївського обкому компартії України і виконкому обласної ради народних депутатів про медичне обслуговування дітей області, 1981 р., 15 арк.

Ф. 2817. Відділ народної освіти виконкому Миколаївської обласної ради депутатів трудящих.

Оп. 6

1.131. *Спр. 3*. Накази завідуючого Миколаївським облвно по навчально-виховній роботі, 25 лютого 1965 р., Т. 1., 119 арк.

1.132. *Спр. 14*. Листування з Міністерством освіти УРСР, рай-, міськвно про роботу по забезпеченню належного високого рівня навчально-виховної роботи в школах, про літнє оздоровлення дітей, 26 березня–23 грудня 1965 р., 72 арк.

1.133. *Спр. 56*. Методична інструкція «Робота комсомола в школі», 1965 р., 18 арк.

1.134. *Спр. 61.* Листування і інформації Міністерству освіти УРСР про виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, про хід та поліпшення методичного обслуговування шкіл-інтернатів та інше, 5 червня – 6 грудня 1965 р., 24 арк.

1.135. *Спр. 141.* Інформація Міністерству освіти УРСР про організацію учнівського самоврядування та роль комсомольської організації у комуністичному вихованні учнів, 1966 р., 8 арк.

1.136. *Спр. 142.* Інформації Міністерству освіти УРСР про організацію учнівського самоврядування та роль комсомольської організації у комуністичному вихованні учнів, 1966 р., 8 арк.

1.137. *Спр. 153.* Методична інструкція облвно: «Роль шкільної бібліотеки в комуністичному вихованні учнів», 1966 р., 27 арк.

1.138. *Спр. 253.* Методична інструкція облвно «Поєднання навчання з продуктивною працею – як найважливіший принцип комуністичного виховання», 1967 р., 34 арк.

1.139. *Спр. 254.* Методична інструкція облвно «Виховання радянського патріотизму», 1976 р., 21 арк.

1.140. *Спр. 256.* Методична інструкція облвно «Комуністичне виховання у процесі вивчення основ наук», 30 арк.

1.141. *Спр. 257.* Методична інструкція облвно: «Атеїстичне виховання учнів у процесі навчання та в системі позашкільних і позакласних заходів», 32 арк.

1.142. *Спр. 354.* Інформації про роботу літніх учнівських таборів праці і відпочинку, 1968 р., 35 арк.

1.143. *Спр. 366.* Методична інструкція облвно «Комуністичне виховання учнів у процесі викладання основ наук», 20 арк.

1.144. *Спр. 461.* Інформації рай/міськ/вно про проведення учнівських таборів праці і відпочинку, 91 арк.

Ф. Р.-3589. Відділ обласної санітарно-епідеміологічної станції

Оп. 1

- 1.145. *Спр. 510.* Звіт про роботу відділу шкільної санітарії за 1965 р., 72 арк.
- 1.146. *Спр. 584.* Звіт про роботу відділу шкільної санітарії за 1967 р., 71 арк.
- 1.147. *Спр. 666.* Звіт про роботу відділу шкільної санітарії за 1969 р., 146 арк.
- 1.148. *Спр. 788.* Звіт по гігієні дітей та підлітків за 1971 р. Миколаївської облепідемстанції, 47 арк.
- 1.149. *Спр. 906.* Звіт по гігієні дітей і підлітків за 1973 р., 71 арк.
- 1.150. *Спр. 1155.* Отчет отделения гигиены детей и подростков за 1978 год., 68 арк.

2. Оpubліковані документи і матеріали

- 2.151. *Відомості Верховної Ради УРСР.* – 1974. – № 15. – С. 205.
- 2.152. *Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина:* [Документы и материалы. 1920-1974 гг.]. – М.: Мол. гвардия, 1974. – 272 с.
- 2.153. *Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина:* документы и материалы / общая ред. А. В. Федуловой; сост. В. Д. Шмитков. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мол. гвардия, 1981. – 304 с.
- 2.154. *Документы съездов, конференций и ЦК ВКЛСМ за 1969 г.* – М.: Молодая гвардия, 1970. – 584 с.
- 2.155. *Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР / Керівні матеріали про школу.* – К.: «Радянська школа», 1962. – 26 с.
- 2.156. *Законодавство про релігійні культу: збірник документів та матеріалів / Під заг.ред. К. З. Литвин; Упоряд. В. С. Анджиєвський, П. Д. Пилипенко.* – Київ: Політвидав України, 1973. – 261 с.

- 2.157. *Законодательство об охране детства*. Сборник нормативных актов / под ред. О. Г. Павлушковой. – К.: Рад. школа, 1982. – 520 с.
- 2.158. *Законодательство о браке и семье и практика его применения (к 20-летию Основ и КОБС РСФСР)*. – Свердловск, 1989. – 150 с.
- 2.159. *Збірник законодавства про охорону материнства й дитинства* / За ред. К. І. Згурської. – К.: «Радянська школа», 1959. – 448 с.
- 2.160. *Как прочитать, понять Конвенцию ООН о правах ребенка и что сделать для ее выполнения (рекомендации) // Документы ООН о детях, женщинах и образовании*. – М., 1995. – С. 34-53
- 2.161. *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР від 20 червня 1969 р.* // Відомості Верховної Ради України. – 1969. – № 26.
- 2.162. *Конвенція ООН про права дитини*. – 1989. – 52 с.
- 2.163. *Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик*. – М., 1937.
- 2.164. *Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик*. – М., 1977.
- 2.165. *Конституція (Основний Закон) Української РСР*. – К., 1978.
- 2.166. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т.2. (1941-1976)* / [редкол.: В.У. Юрчук (голова) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1977. – 1022 с.
- 2.167. *Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988)* / Под общ. ред.: А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – М., 1986. – Т. 11. – 573 с.
- 2.168. *Народное образование в СРСР: сб. норм. актов*. – М.: «Юридическая литература». – 1987. – 333 с.
- 2.169. *О завершении перехода к всеобщему среднему обучению молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 года* /

Народное образование в СССР: Сборник нормативных актов. – М.: Юрид. лит., 1972. – 180 с.

2.170. *О задачах по дальнейшему улучшению летних практических работ учащихся общеобразовательной школы*: Постановление Коллегии Министерства просвещения СССР, Секретариата ЦК ВЛКСМ и Президиума ЦК профсоюза работников от 13 марта 1975 года / Народное образование в СССР: Сборник нормативных актов. – М.:Юрид. лит., 1975. – 200 с.

2.171. *Об обучении учащихся старших классов средних общеобразовательных школ автоделу*: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 14 января 1969 года №44 / Народное образование в СССР: Сборник нормативных актов. – М.: Юрид. лит., 1969. – 85 с.

2.172. *Об идеологической работе КПСС*: сборник материалов. – М.: Политиздат, 1977. – 639 с.

2.173. *Основні документи про організацію методичної роботи з педагогічними кадрами*. – К.: Рядянська школа, 1988. – 195 с.

2.174. *Основні документи про школу*: збірник-довідник / [упоряд. С.С. Березняк]. – К.: «Радянська школа», 1982. – 399 с.

2.175. *Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы*: материалы первой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва. – М. : Политиздат, 1984. – 78 с.

2.176. *Основные документы о реформе общеобразовательной школы* / сост. В. А. Белоголовский. – К.: Рад. шк, 1986. – 590 с.

2.177. *Примірне положення про кабінети професійної орієнтації учнів при школах, районах (міських) методичних кабінетах та обласних інститутах удосконалення вчителів // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР*. – 1971. – №2. – С. 25-35.

3. Статистичні збірники, щорічники

3.178. *Історія релігії*: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Е. В. Бистрицька. – Тернопіль: Астон, 2003. – 524 с.

3.179. *Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький ; відп. ред. О. Луцький // НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 3: 1966-1971. – 856 с.*

3.180. *Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 340 с.*

3.181. *Общество «Знание» Украинской ССР. 1977-1982 гг. Краткий справочник. – К.: Знание, 1982. – 88 с.*

3.182. *Освіта в Українській РСР: Статистичний збірник. – К.: Радянська школа, 1978. – 140 с.*

3.183. *Основні документи про школу: зб.-довід. / упоряд. Є. С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1973. – 360 с.*

3.184. *Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР за 1965, 1970-1975 рр. Планово-статистичний збірник. – К., 1976. – 463 с.*

3.185. *Писков В. М. Социальное обеспечение и страхование в СССР: сб. офиц. док. / В. М. Писков. – М.: Юридическая литература, 1964. – 462 с.*

3.186. *Преса Української РСР 1918 – 1985: стат. збірник / Держ. ком. Укр. РСР у справах вид-в, поліграфії і кн. торгівлі, Кн. палата України ім. Івана Федорова. – Х.: Вид-во Кн. палати УРСР, 1986. – 176 с.*

3.187. *Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – 272 с.*

4. Періодичні видання

4.188. *«Чарівний промінь» // Радянська освіта – 1970. – № 52. – С. 4*

4.189. *Атеїзм – зброя виховання // Радянська освіта. – 1965. – № 67. – С. 1*

4.190. *Бесіда... під розписку // Радянська освіта. – 1964. – № 90. – С.4*

4.191. *Бережіть дитячі очі // Радянська освіта. – 1965. – № 93. – С.4*

4.192. *В інтересах народу для його блага // Культура і життя. – 1965. – № 52 (1091). – С.2*

- 4.193. *В міжколгоспному піонерському* // Радянська освіта. – 1970. – № 53. – С. 3
- 4.194. *В один абзац* // Радянська освіта – 1970. – № 60. – С. 4
- 4.195. *В поході старшокласники* // Радянська освіта – 1965. – № 62. – С. 1-3
- 4.196. *Все для дітей* // Радянська освіта. – 1965. – № 64. – С.1.
- 4.197. *Гарний відпочинок* // Радянська освіта – 1976. – № 60. – С. 4
- 4.198. *Жерносек І. П. Реалізуючи важливі завдання / І. П. Жерносек* // Радянська школа. – 1985. – №9. – С.65
- 4.199. *Застави юних прикордонників* // Радянська освіта – 1965. – № 55. – С. 3
- 4.200. *Звітують школярі* // Радянська освіта. – 1965. – № 74. – С.3
- 4.201. *Змагаються юні* // Радянська освіта – 1965. – № 56. – С. 4
- 4.202. *І найменші в путі* // Радянська освіта – 1965. – № 57. – С. 1-5
- 4.203. *Канікули у розпалі* // Радянська освіта – 1970. – № 51. – С. 3
- 4.204. *Козловський Б. Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство / Б. Козловський* // Високий замок. – 2011. – 26 серпня.
- 4.205. *Козюра В. У школі та поза нею / В. Козюра* // Людина і світ. – 1983. – №3. – С. 21.
- 4.206. *Курило В. М. Бійці ідеологічного фронту / В. М. Курило* // Радянська освіта. – 1985.
- 4.207. *..Літо юних курсунців* // Радянська освіта – 1965. – № 65. – С. 1
- 4.208. *На зустріч з морем* // Радянська освіта. – 1965. – № 52. – С.4
- 4.209. *Отже, шановні товариші...* // Радянська освіта. – 1965. – № 52. – С. 4
- 4.210. *Під час щорічної відпустки* // Радянська освіта – 1976 р. – № 103. – С. 3
- 4.211. *Піонери змагаються* // Зоря комунізму – 1965. – № 2. – С.8
- 4.212. *Піонерський міжколгоспний* // Радянська освіта. – 1965. – № 52. – С. 4

- 4.213. *Сто таблиць* // Радянська освіта. – 1965. – № 59. – С.4
- 4.214. *Так ми відпочиваємо* // Радянська освіта – 1965. – № 63. – С. 4
- 4.215. *Товари для учнів* // Радянська освіта. – 1970. – № 66. – С. 1
- 4.216. *Тривожні сигнали* // Радянська освіта. – 1965. - № 57. – С.1
- 4.217. *У місті морської слави* // Радянська освіта – 1965. – № 57. – С. 6
- 4.218. *Хороше у «Світанку»* // Радянська освіта – 1976. – № 53. – С. 3
- 4.219. *Школярі слухають музики* // Радянська культура. – 1965. – № 10.
– С.3
- 4.220. *Юні слідопити* // Радянська освіта – 1965. – № 55. – С. 3
- 4.221. *Як відпочиваєте друзі?* // Радянська освіта – 1976. – № 53. – С. 3

5. Усні свідчення очевидців

- 5.222. *Інтерв'ю з Тищенко Валентиною Анатоліївною*, 1969 р. н., Житомирська обл. Лугинський р-н. с. Зарічка. – Запис зроблено: 03.05.2015 р.
- 5.223. *Інтерв'ю з Пишнюк Оленою Миколаївною*, 1970 р. н., Житомирська обл., Червоноармійський р-н., с. Івановичі, 1970 р. н. – Запис зроблено: 11.05. 2015 р.
- 5.224. *Інтерв'ю з Третяк Вікторією Вікторівною*, 1973 р. н., м. Київ. – Запис зроблено: 15.07.2016 р.
- 5.225. *Інтерв'ю з Зеленою Наталією Миколаївною*, 1958 р. н., Київська обл., м. Буча. – Запис зроблено: 04.05.2017 р.
- 5.226. *Інтерв'ю з Петраускас Ольга Євгеніївна*, 1966 р. н., м. Київ. – Запис зроблено: 18.05. 2016 р.
- 5.227. *Інтерв'ю з Зоріною Оленою Володимирівною*, 1954 р. н., Київська обл. Макарівський р-н. с. Гавронщина. – Запис зроблено: 28.05. 2017 р. н. – Запис зроблено: 28.05. 2017 р.
- 5.228. *Інтерв'ю з Кушим (Велікдус) Ларисою Григорівною*, 1959 р. н., м. Жмеринка. – Запис зроблено: 07. 06. 2017 р.

5.229. *Интерв'ю з Богатирчуком Олександром Михайловичем*, 1964 р. н., Житомирська обл. Червоноармійський р-н. с. Івановичі. – Запис зроблено: 28. 06. 2017 р.

5.230. *Интерв'ю з Номерчуком Валентином Петровичем*, 1963 р. н., Житомирська обл. Лугинський р-н. с. Зарічка. – Запис зроблено: 26. 06. 2017 р.

5.231. *Интерв'ю з Соснюк Катериною Миколаївною*, 1968 р. н., Житомирська обл. Овруцький р-н, с. Коптівщина. – Запис зроблено: 09.07.2017 р.

5.232. *Интерв'ю з Сотник (Синичко) Тамарою Василівною*, 1962 р. н., м. Рівне. – Запис зроблено 10.07.2017 р.

6. Візуальні джерела

6.233. *Children of the world: USSR*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aquatek-filips.livejournal.com/404740.html> (дата звернення 20.07.2016).

6.234. *Артек! Мир! Дружба!*: [фотоальбом] / под. ред. Г. Черного. – М.: Издательство «Планета», 1985. – 224 с.

6.235. *В гостях у лета* [Видеозапись] / реж. Б. Дёжкин. – Союзмультифильм, 1972. – 19 мин. 48 сек.

6.236. *Веселое свидание*, или Смех и слезы [Видеозапись] / реж. И. Усов; в ролях: Ю. Шулепова, С. Филипов, Г. Вицин. – Киностудия «Ленфильм», 1976. – 133 мин.

6.237. *Гостья из будущего* [Видеозапись] / реж. П. Арсенов; в ролях: Н. Мурашкевич, А. Фомкин, В. Невинный и др. – Киностудия им. Горького, 1985. – 314 мин.

6.238. *Добро пожаловать*, или Посторонним вход воспрещен [Видеозапись] / реж. Элем Германович Климов; в ролях: Е. А. Евгестинеев, В. И. Косых, Л. Н. Смирнова и др. – Мосфильм, 1964. – 74 мин.

6.239. *Ивашка из Дворца пионеров* [Видеозапись] / реж. Г. Сокольский. – Союзмультифильм, 1981. – 9 мин. 25 сек.

6.240. *Как воспитывали детей в СРСР*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://deti.mail.ru/family/kak-voospityvali-detej-v-sssr/>

6.241. *Лялька-Руслан и его друг Санька* [Видеозапись] / реж. Е. Татарский; в ролях: Д. Аристархов, Т. Халиков, О. Познякова и др. – Киностудия «Ленфильм», 1980. – 65 мин.

6.242. *Мода в СРСР в 70-80-х годах*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fishki.net/1240289-moda-v-sssr-70-80-godov.html>

6.243. *По секрету всему свету* [Видеозапись] / И. Добролюбов, И. Оксанченко и др.: в ролях: В. Станкевич, А. Сазанов и др. – Беларусьфильм, СРСР. – 1976. – 120 мин.

6.244. *Приключения электроника* [Видеозапись] / реж. К. Бромберг; в ролях: В. Торсуев, Ю. Торсуев, В. Скромный и др. – Одесская киностудия. – 1979. – 216 мин.

6.245. *Україна радянська*: [фотоальбом]. – К., 1969. – 222 с.

6.246. *Школьные годы 60-80-х гг.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=cUz6deh-_4A (дата звернення 20.07.2016)

6.247. *Щасливе дитинство*: альбом фотоілюстрацій / авт.-упоряд. Р. Балтачєєва. – К.: Держвидав образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1957.

ЛІТЕРАТУРА

7. Монографії, брошури, статті

7.248. *Амбросимова Г.* Школа и пионерская организация в исследованиях 20-70-х гг. / Г. Амбросимова, Л. Алиева // Советская педагогика. – 1986. – №5. – С. 110-115.

7.249. *Анайкина Л. И.* Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФРР (1922-1991) / Л. И. Анайкина. – М., 2001. – 304 с.

- 7.250. *Андреев В. С.* Право социального обеспечения в СССР: учеб. / В. С. Андреев. – М.: Юрид. лит., 1971. – 352 с.
- 7.251. *Андреева Г. М.* Социальная психология: ученик для психол. Факультетов ун-тов. / Г. М. Андреева. – М.: МГУ, 1980. – 415 с.
- 7.252. *Андрущенко В.* Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В. Андрущенко – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
- 7.253. *Аръес Ф.* Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Аръес. – Екатеринбург, 1999. – 248 с.
- 7.254. *Атеизм советского школьника.* Сборник научных статей. – Ленинград, 1974. – 77 с.
- 7.255. *Атеистическая работа в школе.* Методические рекомендации для руководителей школ, организаторов атеистической работы в школе. – Пермь, 1972. – 40 с.
- 7.256. *Атеистическое воспитание в школе.* – Ульяновск, 1961. – 64 с.
- 7.257. *Атеистическое воспитание в школе.* Вопросы теории и практики. / Под редакцией Р. М. Роговой. – М.: «Педагогика», 1979. – 198 с.
- 7.258. *Атеистическое воспитание в школе.* Сборник статей. – Краснодар: Краснодарское книжное издательство, 1968. – 104 с.
- 7.259. *Атеїстичне виховання в школі (з досвіду роботи шкіл Вінницької області).* – Вінниця, 1961. – 104 с.
- 7.260. *Атеїстичне виховання в школі.* Збірник статей. / за заг. ред. О. Г. Дзеверіна. – К.: «Радянська школа», 1956. – 240 с.
- 7.261. *Атеїстичне виховання учнів / за редакцією Г. І. Підлуцького.* – К.: «Радянська школа», 1978. – 95 с.
- 7.262. *Атеїстичне виховання.* З досвіду роботи середніх спеціальних навчальних закладів. – К.: «Вища школа», 1975. – 136 с.
- 7.263. *Атутов П. Р.* Роль трудового обучения в политехническом образовании школьников / П. Р. Атутов. – М.: Просвещение, 1985. – 128 с.
- 7.264. *Афанасьев М. Д.* За книгой. Место чтения в жизни советского рабочего / М. Д. Афанасьев. – М.: Книга, 1987. – 128 с.

7.265. *Бабанський Ю.К.* Реформа школы (задачи, содержание, научно-теоретическое значение) / Ю. К. Бабанський. – М.: Общество «Знание» РСФСР, 1984. – 48 с.

7.266. *Бабенко Н. Б.* Соціологія вільного часу і дозвілля: навч. посібник / Н. Б. Бабенко. – К.: ДАКККіМ, 2006. – 196 с.

7.267. *Бажан О., Лахно О.* Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960 – 1980-х рр. / О. Бажан, О. Лахно // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 282-300.

7.268. *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 667с.

7.269. *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна кризь віки. – В 15 т. – Т.13. – К.: Альтернатива, 1999. – 302 с.

7.270. *Беличева С. А.* Этот «опасный» возраст / С. А. Беличева – М.: Знание, 1982. – 96 с.

7.271. *Березівська Л. Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.

7.272. *Березівська Л. Д.* Реформування шкільної освіти як історико-педагогічна проблема / Л. Д. Березівська // Зб. наук. праць. Серія: Педагогічні науки. – Херсон: ХДУ, 2004. – Вип. 37. – С. 10–15.

7.273. *Березівська Л. Д.* Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956-1964) / Л. Д. Березівська Л. Д. // Шляхи освіти. – 2007. – №4. – С. 42-47.

7.274. *Березняк В.* Формування антирелігійного світогляду у навчальних закладах Рівненщини в добу «застою» / В. Березняк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2016. – Вип. 27. – С. 246-250.

7.275. *Березняк Е. С.* Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1964. – 129 с.

7.276. *Богатирчук К. О.* Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд» / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 13. – К., 2015. – С. 252-257

7.277. *Богатирчук К. О.* Організація харчування школярів Української РСР / К. О. Богатирчук // Вісник аграрної історії: науковий журнал. – Випуск 11-12. – К., 2015. – С.134-140

7.278. *Богатирчук К. О.* Літній відпочинок у повсякденному житті школярів радянської України в часи «застою» / К. О. Богатирчук // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. Ч. 4. – Тернопіль, 2015. – С. 67-70

7.279. *Богатирчук К. О.* Стан медичного обслуговування та повсякденна гігієна учнівської молоді України доби «застою» / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К., 2016. – С. 56-65.

7.280. *Богатирчук К. О.* Трудове профільне навчання учнівської молоді в Україні 60–80-ті рр. ХХ ст.» / К. О. Богатирчук // Науковий вісник Запорізького національного університету. – Вип. 46. – Запоріжжя, 2016 – С. 278-282

7.281. *Богатирчук К. О.* Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР 1965–1985 рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 105 (№2). – К., 2016. – С. 79-84

7.282. *Богатирчук К. О.* Державна політики щодо дітей і підлітків Української РСР 1960-1980-ті рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 122 (№7). – К., 2017. – С. 78-81

7.283. *Бодалев А. А.* Восприятие человека человеком / А. А. Бодалев – М.:МГУ, 1982. – 200 с.

7.284. *Бойовий загін ленінської партії: Компартія України в цифрах.* – К., 1981. – 174 с.

7.285. *Бондар А.* Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967) / А. Бондар. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 227 с.

7.286. *Бондаренко В.* Релігійна ситуація в Україні і її перспективи розвитку / В. Бонадаренко // Матеріали Міжнар. конф. «Релігія і суспільство в Україні: фактори змін». – К., 1998. – С. 14-30.

7.287. *Бондарчук П.* Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С. 294-316

7.288. *Бондарчук П. М.* Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х-перша половина 1960-х років / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 158-171.

7.289. *Бреева Е. Б.* Дети в современном обществе / Е. Б. Бреева. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 216 с.

7.290. *Брехунець Н.* Політизація навчально-виховного процесу в закладах освіти України 50-80 років ХХ ст.: до історіографії проблеми / Н. Брехунець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – Вип.8. – С. 52-57.

7.291. *Брехунець Н. С.* Загальноосвітня школа України в 50-80-х рр. ХХ ст.: Історіографічний аспект / Н. С. Брехунець // Вісник Київського Славістичного університету. – Серія: Історія. – Вип. №18. – 2004. – С. 5-23.

7.292. *Брук С.* Национальность и язык в переписи 1970 года / С. Брук // Вестник статистики. – 1972. – № 5. – С. 49.

7.293. *Буртяк Г.* Преса, радіо, телебачення й удосконалення партійної інформації в роки восьмої п'ятирічки (на матеріалах Української РСР) / Г. Буртяк // Український історичний журнал. – 1975. – № 6. – С. 84–91.

7.294. *Буряк С. А.* Ідейно-виховна робота викладачів історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені

О. М. Горького в контексті педагогічної парадигми повоєнного часу (1944-1956 рр.) / С. А. Буряк, О. О. Сушко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – 2013. – Вип. 10. – С. 257-267.

7.295. *Валив И. И.* Зигзаги советской школы / И. И. Валив – УФА: РИО Госкомиздата БССР, 1992. – 150 с.

7.296. *Ващенко Г.* Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191 с

7.297. *Великий тлумачний* словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Бусел]. – К.: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

7.298. *Вендровская Р.* Проблемы формирования учебных планов в советской школе (1945-1985) / Р. Вендровская // Советская педагогика. – 1987. – №3. – С. 96-101.

7.299. *Вепрів Р.* Масово-політична робота Комуністичної партії на селі у 1964–1991 рр.: на прикладі Івано-Франківської області / Р. Вепрів, Н. Коростіль // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія – Тернопіль: [ТНПУ], 2013. – Вип. 1: у 2 ч. – Ч. 1. – С. 73–78.

7.300. *Витрук Л. Д.* Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л. Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1986.

7.301. *Водолага О.* Дитяча періодика в контексті ідеологічного виховання радянських дітей у післявоєнній Україні (1945 – початок 1950-х рр.) / О. Водолага // Інтелігенція і влада. – 2011. – Вип. 23. – С. 157-164.

7.302. *Водолага О. В.* Репрезентація образу щасливого радянського дитинства на сторінках періодичної преси України у роки повоєнної відбудови / О. В. Водолага // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2012. – № 6(2). – С. 131-136.

7.303. *Войцехівський Ю. В.* Вчителі сільських шкіл: 1960 – перша половина 1980-х рр. (історична ретроспекція) / Ю В. Войцехівський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – Вип. XII. – 2007. – С. 23-28.

7.304. *Войцеховский Ю. В.* Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х років / Ю В. Войцехівський. – Київ-Бердянськ: [б.в.], 2004. – 124 с.

7.305. *Воловик А. Ф.* Педагогіка дозвілля : підруч. / А. Ф. Воловик, В. А. Воловик. – Харків, 1999. – 332 с.

7.306. *Вопросы истории КПСС*: сборник научных трудов. – Л.: ЛГИК, 1973. – Вып. 3. – С. 77.- С. 114-123.

7.307. *Выготский Л. С.* Проблемы возрастной периодизации детского развития / Л. С. Выготский // Вопросы психологи. – 1972. – № 2.

7.308. *Галайчак Т.* Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50–80-ті рр. ХХ ст.) / Т. Галайчак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наук. праць. – Л., 1997. – Вип. 3–4. – С. 226–241.

7.309. *Гилинский Я. И.* Стадии социализации индивида // Человек и общество. – Л.: ЛГУ, 1971. – Вып. 9. – С. 112.

7.310. *Геллер М. Я.* Машина и винтики. История формирования советского человека / М. Я. Геллер. – М.: МИК, 1994. – 335 с.

7.311. *Говорун Т. В.* Час нашого дозвілля / Т. В. Говорун. – К.: Політвидав України, 1986. – 89 с.

7.312. *Гогохія Н. Т.* Дитина в тоталітарному суспільстві: образ «вірного ленінця» в офіційному дискурсі УРСР у кінці 1920–1930-х рр. / Н. Т. Гогохія // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2009. – №21. – С.42–49

7.313. *Горобець Г.* Народні свята сьогодні / Г. Горобець. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – 97 с.

7.314. *Гордин И. Г.* Проблемы истории пионерской организации в советской педагогической литературе (Историограф. очерки) / И. Г. Гордин. – М.: Просвещение, 1982. – 176 с.

7.315. *Гордон Л. А.* Человек после работы: соц. проблемы быта и внеабочего времени: по материалам изучения бюджетов времени рабочих в

крупных городах европ. части СССР / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М.: Наука, 1972. – 268 с.

7.316. *Гордон Л. А.* Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов, Л. А. Оников. – М.: Знание, 1977. – 159 с.

7.317. *Гончаренко С.* Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.

7.318. *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів / Г. Грінченко. – Харків: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 15 с.

7.319. *Грибеник М. В.* Політехнізація шкільної освіти у 1953-1964 рр. (за матеріалами періодичних видань Півдня України) / М. В. Грибеник // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 13. – С. 137-142.

7.320. *Григоренко О. П.* Сільська молодь Хмельниччини. 1960–1990 роки / О. П. Григоренко // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – 273 с.

7.321. *Гриценко М.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / М. Гриценко – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.

7.322. *Гриценко Т.* Піклування партії та уряду про дітей / Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – №3. – С. 58-62.

7.323. *Гречішкіна О. С.* Воєнізація піонерського руху України у 1929 – 1939 рр.: ідеологія і практика / О. С. Гречішкіна // Гілея: науковий вісник. Історичні науки. – К., 2010. – Вип.34. – С.1–12

7.324. *Громова Н.* Радянська історіографія календарної обрядовості українців / Н. Громова // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 32. – К., 2010. – С. 133-141

7.325. *Губерський Л.* Культура, ідеологія, особистість. Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К., 2002. – 577 с.

7.326. *Гупан Н. М.* Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: А.П.Н., 2002. – 224 с.

7.327. *Гуревич А. Я.* История – нескончаемый спор / А. Я. Гуревич. – М.: РГГУ, 2005. – 899 с.

7.328. *Гуревич А. Я.* Территория историка / А. Я. Гуревич. – М.: РОССПЭН, 2004. – 288 с.

7.329. *Гусев А. И.* Год за годом: из летописи детского коммунистического движения СССР. 1917–1981 гг. / А. И. Гусев. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 206 с.

7.330. *Гуцол А.* Нормативно-правове забезпечення позашкільної освіти 1946 – 1979 рр. / А. Гуцол // Історія педагогічної думки. – Умань, 2009. – Вип. 1. – С. 47-52

7.331. *Дакал А. В.* Державна політика щодо захисту прав дітей у сфері охорони здоров'я: компаративний аналіз досвіду Російської Федерації та Республіки Білорусь / А. В. Дакал. // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 1. – С. 140-149.

7.332. *Дакал А.* Зарубіжний досвід формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей: роль інституту омбудсмана у справах дітей / А. Дакал // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – Вип. 4. – С. 211-219.

7.333. *Дакал А. В.* Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні / А. В. Дакал // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 100-107.

7.334. *Даниленко В.* Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955-1965 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, побут. – 2011. – Вип. 6. – С. 5-20.

7.335. *Даниленко В.* Українська національна школа в ХХ ст.: деякі проблеми розвитку та вивчення / В. Даниленко, А. Слюсаренко // III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С. 131 – 138.

7.336. *Даниленко В. М.* Інтелігенція українського села в 50-ті – 60-ті роки ХХ ст.: історіографія та джерельна база проблеми / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 46-52.

7.337. *Діти. Дитинство. Дитяча субкультура* / ред.: М. В. Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – 400 с.

7.338. *Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного: довідник-посібник* / упоряд.: Р. М. Охрімчук, Л. В. Шелестова, О. В. Кравченко та ін. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 256 с.

7.339. *Днепров Э. Д.* Советская историография отечественной школы и педагогики (1918-1977): проблемы, тенденции и перспективы / Э. Д. Днепров. – М.: Изд. АПН СССР, 1981. – 90 с.

7.340. *Довгань І. О.* Діяльність партійних організацій України по будівництву шкіл і зміцненню їх навчально-матеріальної бази / І. Довгань // З історії боротьби комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні. – К., 1972. – С. 91-101.

7.341. *Дроб'язко П. І.* Українська національна школа: витоки і сучасність / П. І. Дроб'язко – К.: Академія, 1997. – 181 с.

7.342. *Дробот І. І.* Духовна освіта в Україні: сучасний стан, історія, традиції та перспективи / І. І. Дробот, А. О. Вусатюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – 2013. – Вип. 10. – С. 238-249.

7.343. *Дука Т. М.* Висвітлення історико-краєзнавчої діяльності піонерської організації на сторінках педагогічної періодики (на матеріалах журналу «Советская педагогика») / Т. М. Дука // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2014. – Вип. 17. – С. 28-32.

7.344. *Дука Т. М.* Джерела історико-краєзнавчої діяльності піонерської організації 60-х років ХХ століття / Т. М. Дука // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2013. – № 44. – С. 272-278.

- 7.345. *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
- 7.346. *Эриксон Э. Детство и общество* / Э. Эриксон. – СПб.: Летний сад, 2000. – 416 с.
- 7.347. *Збандуто С. Ф. Педагогіка* / С. Ф. Збандуто. – К.: Радянська школа, 1965. – 508 с.
- 7.348. *З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943-1970 рр.)* / упоряд: П. І. Бакуменко – К., 1972. – 126 с.
- 7.349. *З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей* / Федерація профспілок України. Ін-т туризму. – К., 1997. – 280 с.
- 7.350. *Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968 гг.)* / О. А. Завадская. – К.: Изд-во Киевского университета, 1968. – 266 с.
- 7.351. *Завадська О. А. Школи України в період перебудови системи народної освіти* / О. А. Завадська – К.: Радянська школа, 1964. – 164 с.
- 7.352. *Захаров Н. Н. Профессиональная ориентация школьников: учебное пособие для студентов-слушателей фак. обществ. профессий* / Н. Н. Захаров. – М.: Просвещение, 1989. – 272 с.
- 7.353. *Захаров М. Ф. Формування науково-атеїстичного світогляду учнів* / М. Ф. Захаров. – К.: Рад. шк., 1986. – 112 с.
- 7.354. *Іванченко А. В. Педагогічні основи науково-атеїстичного виховання* / А. В. Іванченко. – К.: Рад. шк., 1976. – 164 с.
- 7.355. *Історія української школи і педагогіки: хрестоматія* / упоряд.: О. О. Любар. – К.: Знання, 2003. – 776 с.
- 7.356. *Идейно-воспитательная работа и учебный процесс. Сборник статей. год редакцией доцента В. И. Новоселова.* – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1975. – 72 с.

7.357. *Идейно-политическое воспитание* в школьной комсомольской организации. – Ленинград, 1971. – 21 с.

7.358. *Идейно-политическое воспитание* школьников. Из опыта работы школ. – Москва: «Просвещение», 1977. – 254 с.

7.359. *Ильина Т. А.* Педагогика / Т. А. Ильина. – М., 1984. – 494 с.

7.360. *История ВЛКСМ* и Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина / упоряд.: В. А. Сулемов, Л. Н. Кононенко и др. – М.: Просвещение, 1983. – 368 с.

7.361. *Кагальна М. В.* Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчительства УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.) / М. В. Кагальна // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 96. – С. 113-117.

7.362. *Каганов Ю. О.* Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.) / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 213-225.

7.363. *Камаева Г. И.* Подросток в клубе / Г. И. Камаева, Т. С. Поздняева. – М., 1985. – 72 с.

7.364. *Камоцкий Е.* «Совок». Жизнь в преддверии коммунизма: Том II. СССР 1952–1988 гг. / Е. Камоцкий. – М., 630 с.

7.365. *Касьянова Н. М.* Матеріальні втрати соціальної бази захисту дитинства Донбасу в роки Великої вітчизняної війни / Н. М. Касьянова // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 3. – С. 100-105.

7.366. *Келембетова В.* Суспільно-побутові функції радянської обрядовості / В. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.

7.367. *Кирчанов М. В.* «Психоистория: история и основные направления исследовательской деятельности» / М. В. Кирчанов // Вопросы эпистемологии и психиатрии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – С. 71-84.

7.368. *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

7.369. *Коляда Н. М.* Джерельна база дослідження історії дитячого руху в Україні / Н. М. Коляда // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць. – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 338–344.

7.370. *Коляска І.* Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / І. Коляска – Торонто: Peter Martin Association. 1970. – 245 с.

7.371. *Коляструк О.* Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності / О. Коляструк // Науковий вісник УжНУ. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 50–53.

7.372. *Коляструк О. А.* Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 259-264

7.373. *Коляструк О. А.* Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 145–153.

7.374. *Коляструк О. А.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х., 2008. – 112 с.

7.375. *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності : історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній науці / О. А. Коляструк // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 174–184.

7.376. *Коляструк О.* Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – 2012. – Вип. 17. – 301 с. – С. 5–10.

7.377. *Кон И. С.* Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.

7.378. *Конвенція про права дитини* // Виховна робота в закладах освіти. – К., 1995. – С. 3-24.

7.379. *Константинов Н. А., Савич А. Л., Смирнов М. Т. Основные вопросы педагогики / Н. А. Константинов, А. Л. Савич, М. Т. Смирнов. – М., 1957. – 312 с.*

7.380. *Кречмар Д. Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко (1970-1985 гг.) / Д. Кречмар; Перевод с нем. М. Г. Ратгауз. – М.: АИРО-XX, 1997. – 316 с.*

7.381. *Кривачук Л. Ф. Державна політика у сфері охорони дитинства в Україні: формування та реалізація: монографія / Л. Ф. Кривачук. – Львів: ЛДФА, 2012. – 480 с.*

7.382. *Кривчик Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. / Г. Кривчик // УІЖ. – 2002. – № 5. – С. 22–34.*

7.383. *Кузьминец А. В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью / А. В. Кузьминец. – К, 1987. – 192 с.*

7.384. *Культура і побут населення України: навчальний посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1991. – 232 с.*

7.385. *Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В. С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.*

7.386. *Курок В. Аналіз результатів освітньої реформи 1958 р. для професійно-технічної освіти України / В. Курок, Б. Шевель // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – №7. – С. 278-284.*

7.387. *Кучернюк М. Трудові колективи і реформа школи / М. Кучернюк. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 48 с.*

7.388. *Кушнір В. М. Профільне навчання в історії розвитку вітчизняної школи (друга половина ХІХ–ХХ ст.): монографія / В. М. Кушнір. – Умань: Видавець «Сочінський», 2016. – 418 с.*

7.389. *Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.) / Н. Лаас // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей / відп. ред.: В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 16. – 328 с. – С. 175–192.*

7.390. *Лаас Н.* Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. / Н. Лаас // УІЖ. – 2010. – № 4. – С. 33–42.

7.391. *Лаврут О. О.* Виробниче навчання учнів шкіл української РСР у 1950-1960-х роках: деякі аспекти проблеми / О. О. Лаврут // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 103. – С. 54-57.

7.392. *Лазарович Н. Б.* Дитинство в наукових теоріях і практиці: методичні рекомендації з навчальної дисципліни / Н. Б. Лазарович. – Івано-Франківськ, 2013. – 50 с.

7.393. *Лебедев А. А.* Шаги Советов. Кинокамера пишет историю. 1958–1982 / А. А. Лебедев. – М.: Искусство, 1985. – 681 с.

7.394. *Ллойд Д.* Психоісторія. Історія дитинства / Д. Ллойд – 1995. – 450 с.

7.395. *Лупаренко С. Є.* Сучасна дитяча субкультура як одне з джерел існування та розвитку світу дитинства / С. Є. Лупаренко // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2013. – Вип. 13. – С. 187-192.

7.396. *Лупаренко С. Є.* Сутність поняття «дитинство» в науковій літературі / С. Є. Лупаренко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2013. – №4. – С. 286-294.

№ 44. – С. 286-294.

7.397. *Лупаренко С. Є.* Організація діяльності музичних шкіл в СРСР (1950-1980 рр.) / С. Є. Лупаренко, Л. В. Чернорук // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2016. – Вип. 1. – С. 143-147.

7.398. *Лупаренко С. Є.* Розвиток ідей здоров'я збереження у шкільній практиці ХХ століття / С. Є. Лупаренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Валеологія: сучасність і майбутнє. – 2013. – № 1066. – Вип. 16. – С. 104-109.

7.399. *Літопис комуністичного будівництва.* Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1963–1970). – К.: «Наукова думка», 1986. – 422 с.

7.400. *Літопис комуністичного будівництва*. Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971–1975). – К. : «Наукова думка», 1977. – 432 с.

7.401. *Маєвська Л. М.* Етнопедagogіка: навч. посіб. / Л. М. Маєвська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. – 287 с.

7.402. *Майборода В. К.* Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // *Рідна школа*. – 1992. – № 11/12. – С. 6-16.

7.403. *Маринич О.* Знання і праця поруч йдуть / О. Маринич. – К.: Політвидав України, 1977. – 142 с.

7.404. *Маркітан Л. П.* Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела / Л. П. Маркітан // *Український історичний журнал*. – К: Наукова думка, 2002. – №5. – С. 34-49.

7.405. *Марценков Ф. И.* Повышение идейно-теоретической подготовки учительских кадров. Из опыта работы партийных организаций Украины / *Ф. И. Марценков* // *Вопросы истории КПСС*. – 1985. - № 10. – С. 48

7.406. *Марченко Н.* Дитинство як предмет дослідження біографічної науки / Н. Марченко // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. – 2010. – Вип. 28. – С. 508-519.

7.407. *Медвідь Л. А.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.

7.408. *Мид М.* Культура и мир детства. Избранные произведения / М. Мид; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Алексеева; отв. ред. И. С. Кон. – М.: Наука, 1988. – 326 с.

7.409. *Мироненко Н. В.* Взаємозв'язок науково-технічного забезпечення кабінетів трудового навчання з науково-дослідницькою роботою УРСР 1970-1980-х рр. / Н. В. Мироненко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Вип. 25. – Запоріжжя, 2013. – С. 202-204

7.410. *Миронюк Е. Г.* Клуб и досуг молодежи / Е. Г. Миронюк. – К.: Мистецтво, 1987. – 112 с.

- 7.411. *Млечин Л.* Брежнев / Л. Млечин. – М.: «Молодая гвардия», 2008. – 624 с.
- 7.412. *Моторнюк М. М.* Соціальна роль загальноосвітньої школи / М. М. Моторнюк. – К.: Знання, 1976. – 48 с.
- 7.413. *Навчально-виховна робота в школах і групах подовженого дня /* упор.: А. Д. Бондар, Б. Ф. Мельниченко, К. Ф. Присяжнюк. – К.: Радянська школа, 1965. – 115 с.
- 7.414. *Наливайко И. М.* Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) / И. М. Наливайко // В перспективе культурологи: повседневность, язык, общество. – М.: Академический проект; РИК, 2005. – 528 с.
- 7.415. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967* рр. / ред. кол.: Бондар А. Г. відповідальний редактор та ін. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.
- 7.416. *Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР у* десятій п'ятирічці / Редкол.: В. Ю.Тараненко та ін. – К., 1981. – 335 с.
- 7.417. *Нельга Т. А.* Свободное время: к вопросу о структуре и содержании / Т. А. Нельга // Вестник МСУ. Социология. – 2001. – № 7. – С. 132–139.
- 7.418. *Нельга Т. О.* Культура вільного часу : спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т. О. Нельга // Український соціум. – 2007. – № 5–6. – С. 40.
- 7.419. *Ніколаєнко В.* Піклування радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів (60-80-ті роки) / В. Ніколаєнко // Український історичний журнал. – 1978. – №1. – С. 57-65.
- 7.420. *Ніколаєць Ю.* Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених / Ю. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 357-374.

7.421. *Новосельцева Н. А.* Наши подростки: о создании детских и подростковых клубов по интересам / Н. А. Новосельцева, В. В. Федоров. – М.: Политиздат, 1989. – 129 с.

7.422. *Осовский Е. Г.* Проблемы трудового воспитания и профессионального образования в советской педагогике / Е. Г. Осовский // Школа и производство. – 1990. – № 4. – С. 5-11.

7.423. *Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России /* сост.: Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение (НЛО), 2005. – 270 с.

7.424. *Павленко С. Ф.* Візуальні джерела в сучасних історичних студіях: проблеми дослідження та інтерпретації / С. Ф. Павленко // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 98. – С. 95-99.

7.425. *Павлютенков Є. М.* Професійна орієнтація молодших школярів / Є. М. Павлютенков // Початкова школа. – 1982. – № 2. – С. 42-48

7.426. *Пастушенко Т.* Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Т. Пастушенко // – Історія України. – К., 2010. – № 17-18 (657-658) – С. 10-15

7.427. *Печура И. А.,* Свет истины / И. А. Печура, Ю. М. Бабка. – Донецк, 1982. – С. 10

7.428. *Пироженко Л.* Проблеми реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 50-х – сер. 60-х рр. ХХ ст. / Л. Пироженко // Рідна школа. – 2008. – № 9. – с. 73–76.

7.429. *Пироженко Л. В.* Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): монографія / Л. В. Пироженко. – К.: Педагогічна думка, 2013. – 304 с.

7.430. *Піча В. М.* Культура вільного часу (Філософсько-соціологічний аналіз) / В. М. Піча. – Л.: Світ, 1990. – 152 с.

7.431. *Примерное содержание* воспитания школьников. Рекомендации по организации системы воспитательной работы общеобразовательной

школы / Под ред. И. С. Марьенко. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 143 с.

7.432. *Прокоп І. С.* Історико-педагогічний аналіз мети виховання у радянській школі 1950-1980-х рр. / І. С. Прокоп // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 342. – С. 137-149.

7.433. *Пхиденко І. С.* Релігієзнавчий аспект світоглядної політики в школах України 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст. / І. С. Пхиденко // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки / редкол.: В.К. Баран та ін. – Луцьк, 2013. – Вип. 9-10. – С. 127-132.

7.434. *Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: навч. посіб. / упоряд.: Іваненко В. В.* – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 94 с.

7.435. *Роль пионерской организации в коммунистическом воспитании подрастающего поколения (сборник докладов, прочитанных на республиканской научно-практической конференции, посвященной 40-летию пионерской организации).* – Минск, 1963. – 147 с.

7.436. *Романчук А.* Зміст і форми трудового профільного навчання в сільській школі в 50 – 60 роки ХХ ст. / А. Романчук // Молодь і ринок. – 2010. – №5. – С. 30-34.

7.437. *Романюк І.* Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики / І. Романюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип.6. – С. 282-289.

7.438. *Романюк І.* Запровадження системи трудового і виробничого навчання в сільських школах України в кінці 50-х – на початку 1960-х рр. / І. Романюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип.4: на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 331-337.

7.439. *Романюк І.* Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті – 60-ті роки / І. Романюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – №1. – С. 108-114.

7.440. *Романюк І.* Проблеми шкільництва на селі в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. / І. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 163-167.

7.441. *Романюк І.* Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. / І. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

7.442. *Романюк І. М.* Проблеми працевлаштування випускників загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл в 1958-1964 рр. // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 24. Вінниця: ФОН Корзун Д.Ю., 2016. – С.108-112.

7.443. *Романюк І. М.* Становище сільського господарства Вінниччини в кінці 60-х – початку 80-х рр. ХХ ст. / І. М. Романюк // Вісник інституту історії, етнології і права : збірник наукових праць. Вип. 12. – Вінниця : ФОН Корзун Д. О., 2014. – С. 32–36.

7.444. *Ромашова М. В.* Репрезентація советского детства в мемуарной литературе рубежа ХХ и ХХІ веков / М. В. Ромашова // Вестник Пермского университета. История.– Пермь, 2005. – Вып. 5. – С. 56-65

7.445. *Савицька І. С.* Добробут українських громадян у 1964–1985 рр. / І С. Савицька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – вип. XXXVIII – С. 242-246

7.446. *Савицька І. С.* Особливості релігійної ситуації на території України 1964-1985 рр. / І. С. Савицька // Гуржіївські історичні читання. НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7 – С 332-334

7.447. *Савицька І. С.* Сфера охорони здоров'я громадян України у 1964–1985 рр./ І. С. Савицька // Science and Education a New Dimension.

Humanities and Social Sciences, II(4), Issue: 23, 2014 www.seanewdim.com. – С. 36-42 (дата звернення 14.08.2015).

7.448. *Сараєва О.* Розробка питань дитячого колективу в УРСР (60 – 80-ті рр. ХХ ст.) / О. Сараєва // Молодь і ринок. – 2015. – № 7. – С. 112-116.

7.449. *Сворак С. Д.* Становлення радянської системи влади в західному регіоні України: традиції та проблеми / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1988. – 44 с.

7.450. *Сворак С.* Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1966 рр.) / С. Сворак – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.

7.451. *Северчук И. П.* Лекционная пропаганда и атеистическое воспитание в семье / И. П. Северчук // Атеистическое воспитание в семье. – К., 1994. – С. 23-32.

7.452. *Сирота Й.Б., Речестер Э. Ш.* Пионерский лагерь – здравница школьника / Й. Б. Сирота, Э. Ш. Речестер – М., 1976. – 71 с.

7.453. *Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / [сост. А. Бабкин, Е. Биржакова, В. Виноградов, В. Жирмунский и др.] ; под ред. В. Фелицына, И. Шмелева. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1950–1965. – Т. XII. – 1961. – 1676 с.*

7.454. *Словник української мови: в 12 т. / [укл. А. Білоштан, М. Бойко, В. Градова та ін.]; за ред. П. Доценко, Л. Юрчук. – К.: «Наукова думка», 1971–1980. – Т. 2. – 1971. – 550 с.*

7.455. *Слюсаренко Н.* Радянський період розвитку трудової підготовки дівчат у школах України / Н. Слюсаренко // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 1. – С. 71-75.

7.456. *Соціалізація особистості: Міжкафедральний збірник наукових статей / за заг. ред А. Й. Капської. – К.: НПУ, 1998. – 157 с.*

7.457. *Соціалізація особистості школяра / за ред. Л. Е. Орбан. – Івано-Франківськ, 1996. – 68 с.*

7.458. *Соціалізація особистості як проблема національної освіти* / за ред. М. П. Недюхи // Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції. – Частина 1. – Ніжин: Педінститут, 1993. – 203 с.

7.459. *Соціалістичний спосіб життя і молодь: запитання та відповіді* / упоряд: І. Г. Єрмаков, В. А. Оваденко, О. К. Александрова та ін. – Київ: Молодь, 1984. – 192 с.

7.460. *Стинська В. В.* Соціальна політика підтримки материнства й дитинства в УРСР в 60 – 80 рр. ХХ ст. /В. В.Стинська //Людинознавчі студії: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 29. Частина 2. Педагогіка. – С. 197 – 205.

7.461. *Стоян Т. А.* Туризм як один із видів дозвілля населення УРСР в 70-80-х рр. ХХ ст./ Т. А. Стоян, Г. С. Родюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 324-330.

7.462. *Струбицький В. В.*, Учитель радянської школи (історико-педагогічний аспект) / В. В. Струбицький, О. В. Бондар. – Львів: Вища школа, 1987. – 200 с.

7.463. *Стяжкіна О. В.* Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2013. – 295 с.

7.464. *Сухомлинський В. О.* Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори.: В 5 т. – К.: Рад. шк., 1976 – Т. 1. – 202 с.

7.465. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителеві / В. О. Сухомлинський – К.: Рад. шк., 1988. – 304 с.

7.466. *Сухомлинський В. О.* Як виховати справжню людину /В. Сухомлинський // Вибр. твори: в 5-ти т. – Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 415 с.

7.467. *Тищенко Ю. А.* Журнал «Радянська жінка» як джерело до вивчення державної політики в сфері охорони дитинства в УРСР (1965-

1985 pp.) / Ю. А. Тищенко // Молодий вчений. – Херсон, 2016. – № 9 (36). – С. 176-182

7.468. *Тєвікова О. В.* Обрядовість населення України періоду хрущовської «відлиги» (1953-1964 pp.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIV. – с. 101-105

7.469. *Удод О. А.* Історія повсякденності як методологічна проблема / О. А. Удод // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3. – С. 6–15.

7.470. *Удод О. А.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора: в 2 т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 286–313.

7.471. *Удод О. А.* Про історію повсякденності / О. А. Удод // Бористен. – 2000. – № 4. – С. 98–106.

7.472. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Збірник статей / відп. ред.: В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – 301 с.

7.473. *Усатенко Т.* Українська національна школа: минуле і майбутнє: Українознавчий вимір / Т. Усатенко. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.

7.474. *Усенко Н. М.* Дозвілля та відпочинок у вимірі повсякденного життя сільської трудящої молоді: зміни 1990-2000-х років / Н. М. Усенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць. – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – Вип. 3.37 (105). – С. 107-111.

7.475. *Усенко Н. М.* Державна політика, як чинник повсякденного життя сільської трудящої молоді 1990-2000-х років / Н. Усенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 12. – С. 53-59.

7.476. *Усманова А.* Советская визуальная культура как объект антропологического исследования / А. Усманова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Саратов, 2007. – С. 18-27.

7.477. *Усна історія* Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: зб. докум. матер. / редкол. М. В. Поляков. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Т. 1. – 652 с.

7.478. *Філоненко О. С.* Аналіз підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів України до виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах у 50-х – 60-х роках ХХ ст. / О. С. Філоненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Вип. 130. – С. 279-282.

7.479. *Філоненко О. С.* Аналіз діяльності літніх дитячих таборів у 70-80-ті рр. ХХ ст. в Україні / О. С. Філоненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2014. – Вип. 117. – С. 363-366.

7.480. *Хоменко Н. М.* Листи до владних структур як джерело вивчення вивчення молодіжної повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – Вип. 19. – С. 131-137.

7.481. *Хоменко Н. М.* Суспільно-політичні настрої населення УРСР // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: кол. моногр. / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – С. 262-342.

7.482. *Хоменко Н. М.* Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю // Історія повсякденності: теорія та практика : Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14 – 15 травня 2010 р. / Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 190-193.

7.483. *Хоменко С.* Історична специфіка проведення дозвілля українськими селянами у період 1960–1980-х рр. / С. Хоменко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2012. – № 9. – С. 94–101.

7.484. *Хоменко С.* Якісні зміни в матеріально-побутових умовах життя українських селян у 1960–1980-х рр. / С. Хоменко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2013. – № 7. – С. 69–71.

7.485. *Хрестоматія з українського дитинознавства* // укладач: Л. І. Йовенко. – Умань, 2011. – 156 с.

7.486. *Чирун С. Н.* Молодежная политика в ситуации постмодерна. Модели, механизмы, риски: монография / С. Н. Чирун. – М.: Директ-Медиа, 2004. – 524 с.

7.487. *Шановська О. А.* Про особливості виховання останнього радянського покоління / О. А. Шановська // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 25. – С. 174-184.

7.488. *Шамрина Е. А.* Охрана материнства и детства в г. Воронеже и области во второй половине 1940-х – 1980-е гг. / Е. А. Шамрина // Вестник ТГУ: гуманитарные науки. – 2011. – Вып 5 (97). – С. 296-300

7.489. *Шиян О. І.* Державна освітня політика з питань забезпечення здорового способу життя молоді: монографія / О. І. Шиян. – Львів: ЛДУФК, 2010. – С. 119.

7.490. *Шкільне літо: праця і відпочинок* / упорядник С. О. Єфименко. – К.: «Видавництво політичної літератури України», 1982. – 107 с.

7.491. *Школа и труд* / под. ред.: П. Р. Атутова, В. А. Кальней. – М.: Педагогика, 1987. – 216 с.

7.492. *Школьникам о гигиене.* – К.: «Здоров'я», 1975. – 58 с.

7.493. *Щеглова С. Н.* Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства / С. Н. Щеглова. – М.: ЮНПРЕСС, 2000. – 72 с.

7.494. *Щербина В.* Питання етнографічних особливостей виховання дітей у працях радянських педагогів 60-70-х рр. ХХ ст. / В. Щербина //

Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Умань, 2011. – Вип. 38. – С. 233-240.

7.495. *Яремчук В. Д.* Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність / В. Д. Яремчук. – К.: ІСДО. – 1993. – 100 с.

7.496. *Benedict R.* Continuities and discontinuities in cultural conducting / R. Benedict // *Psychiatry*. – 1938. – Vol. 32.

7.497. *Giroux H.* Teenage sexuality, body politics and the pedagogy of display / H. Giroux ; in J. Epstein (ed.), *Youth Culture: Identity in a Postmodern World*. – Oxford: Blackwell, 1998.

7.498. *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev Era: ideology and exchange* / Edited by Dina Fainberg and Artemy M. Kalinovsky. – London, 2016. – 200 p.

7.499. *Richter D.* Kindheit als Utopie. Zur Zukunft von Familie und Kindheit / D. Richter. – Berlin, 1985.

8. Інтернет-ресурс

8.500. *Анпілогова Т.* Піонерський табірний рух як форма політико-ідеологічного та виховного впливу на радянську молодь (на матеріалах Донбасу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1918/52/> (дата зверення 16. 06. 2015)

8.501. *Бондаренко Т. В.* Соціалізація особистості студента як психолого-педагогічна проблема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/464/1/sotsializatsiia.pdf> (дата зверення 13.05.2017)

8.502. *В які небезпечні ігри грали радянські діти?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrsovet.ru/zdorov-ja/15374-v-jaki-nebezpechni-igri-grali-radjanski-diti.html> (дата зверення 28. 07. 2017).

8.503. *Дакал А. В.* Пріоритети та реалії державної політики України щодо захисту прав дітей у галузі освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej19/PDF/10.pdf> (дата зверення 21.01.2017)

8.504. *Згадати все*. Дитячі розваги в докомп'ютерну еру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/zgadati_vse_dityachi_rozvagi_v_dokompyuternu_eru_n811482 (дата зверення 28.07.2017).

8.505. *Козлов А.* Козел на саксе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.rus.ec/b/186795/read>. (дата зверення 12.06.1016).

8.506. *Кудрявцев В.* Культурно-исторический статус детства: эскиз нового понимания [Електронний ресурс] / В. Кудрявцев. – Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp1/Kudrjavcev.pdf. (02.04.2017).

8.507. *Макарчук В. В.* Трудова підготовка у досвіді шкіл України 60-70-х рр. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.Ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/8/visnuk_33.pdf (16.06.2015).

8.508. *Нікілев О. Ф.* Сільська школа України в 1950-х – середині 1960-х рр.: Реалії стану та функціонування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histori.org.ua> (дата зверення 16. 06. 2015)

8.509. *Романчук А.* Особливості впровадження трудового профільного навчання в загальноосвітніх закладах України в різні історичні періоди: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.udpu.org.Ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2010/2010_3_20.pdf (дата зверення 16. 06. 2015).

8.510. *Смолкина В.* «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964-1968 [Електронний ресурс]. – http://www.atheism.ru/library/smolkin_1.phtml (30.01.2016).

8.511. *Україна в умовах зростаючої кризи радянської тоталітарної системи (друга половина 1960 — середина 1980-х років)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua>. (дата зверення 16. 08. 2016).

9. Дисертації та автореферати дисертацій

9.512. *Айвазова Н. В.* Роль общества «Знание» в формировании научно-материалистического, атеистического мировоззрения трудящихся в современных условиях: дис. ... на соискание учебной степени кандидат философских наук: специальность: спец. 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / Наталья Валентиновна Айвазова. – М., 1984. – 174 с.

9.513. *Багмет М. О.* Проблеми формування національної самосвідомості молоді України у 60-і – 80-і роки: тенденції, деформації, уроки: автореф. дис. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Михайло Олександрович Багмет. – К., 1993. – 31 с.

9.514. *Балахтар В. В.* Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні (1960-1991 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Валентина Візиторівна Балахтар. – Чернівці, 2010. – 212 с.

9.515. *Брехунець Н. С.* Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ ст.: історіографія: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни» / Ніна Сергіївна Брехунець. – К., 2006. – 19 с.

9.516. *Вихрущ А. В.* Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (Іст.-пед. аналіз та перспективи): дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Анатолій Володимирович Вихрущ. – К., 1994. – 473 с.

9.517. *Гавриш О. В.* Післявоєнне дитинство в УРСР: державна політика та повсякденне життя (1945 – початок 1950 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Володимирівна Гавриш. – Луганськ, 2013. – 20 с.

9.518. *Глух Е. Г.* Развитие советской системы внешкольной работы с детьми 1945-1973 гг.: автореф. дис. ... на соискание науч. степени канд. пед.

наук: спец. 13.00.01. «Общая педагогика и история педагогики» / Е. Г. Глух. – М., 1975. – 27 с.

9.519. *Гупан Н. М.* Розвиток історії педагогіки в Україні: історіографічний аспект: автореф. дис. ...на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та допоміжні історичні дисципліни» / Нестор Миколайович Гупан. – К., 2001. – 19 с.

9.520. *Голубева І. Є* Дитинство як об'єкт соціально-демографічної політики в Україні: дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Ірина Євгенівна Голубева. – К., 2005. – 174 с.

9.521. *Гребінь С. М.* Дитинство як соціокультурний феномен: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ...на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Світлана Миколаївна Гребінь. – Житомир, 2014. – 20 с.

9.522. *Дем'янчук С. П.* Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945 – 1991 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Степан Петрович Дем'янчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 16 с.

9.523. *Дмитрієв А. С.* Розвиток теорії внутрішкільного управління в Україні в другій половині ХХ ст.: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Андрій Степанович Дмитрієв. – Луганськ, 2004. – 20 с.

9.524. *Докашенко Г. П.* Становлення та розвиток шкільної освіти в Болгарії після Другої світової війни в контексті східноєвропейської історії (1944 – кінець 80-х рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. «Всесвітня історія» / галина Петрівна Докашенко. – Донецьк, 2009. – 446 арк.

9.525. *Домбровська С. М.* Розвиток вищої школи в Харкові у період тимчасової лібералізації тоталітарної системи (друга половина 50-х – перша половина 60-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд.

істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Світлана Миколаївна Домбровська. – Харків, 2006. – 18 с.

9.526. *Дука Т. М.* Історико-красознавча діяльність піонерської організації України (60-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Тетяна Миколаївна Дука – Умань, 2015. – 23 с.

9.527. *Жабенко О. В.* Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 25.00.01 «Державне управління» / Олександр Вікторович Жабенко. – К., 2003. – 210 с.

9.528. *Жданова Л. С.* Развитие пионерских лагерей в СССР 1945-1975 рр.: автореф. дис. ... на соиск. уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Л. С. Жданова. – Москва, 1975 – 22 с.

9.529. *Загарницька І. І.* Дитинство як соціальний феномен: філософська концептуалізація: автореф. дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.03 «Філософська антропологія, філософія культури» / Ірина Іванівна Загарницька. – Київ, 2013. – 36 с.

9.530. *Зверева М. А.* Професійна соціалізація учнів середніх загальноосвітніх шкіл Франції: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Марина Анатоліївна Зверева. – Луганськ, 2010. – 22 с.

9.531. *Зінченко В. А.* Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. ХХ ст. (на основі діяльності «Супутника»): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Віктор Анатолійович Зінченко. – К., 2002. – 20 с.

9.532. *Зубалий Н. Д.* Военно-патриотическое воспитание старшеклассников в процессе внеклассной и внешкольной физкультурно-массовой работы: дис. ... на соиск. уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.07. – «Теория и методика воспитания» / Николай Дмитриевич Зубалий. – Киев, 1977. – 160 с.

9.533. *Кагальна М. В.* Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Марія Володимирівна Кагальна – К, 2015. – 248 с.

9.534. *Караман О. Л.* Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05. «Соціальна педагогіка» / Олена Леонідівна Караман – Луганськ, 2002. – 286 с.

9.535. *Касьянова Н. М.* Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Наталя Миколаївна Касьянова – Донецьк, 2010. – 19 с.

9.536. *Капченко О. Л.* Діяльність районних відділів народної освіти з підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в Україні (1945 – 1990 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Олеся Леонідівна Капченко. – К., 1999. – 18 с.

9.537. *Кравченко Т. В.* Взаимодействие семьи и школы в воспитании детей (1945-1991 гг.): дис. ... на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Тамара Владимировна Кравченко. – Киев, 1993. – 152 с.

9.538. *Красняков Є. В.* Державна політика в галузі освіти в Україні: теоретико-історичний аспект: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01. «Теорія та історія державного управління» / Євген Васильович Красняков. – К., 2012. – 330 с.

9.539. *Кривчик Г. Г.* Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Геннадій Григорович Кривчик. – Запоріжжя, 2003. – 36 с.

9.540. *Кузнецов О. А.* Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01

«Історія України» / Олександр Анатолійович Кузнецов. – Запоріжжя, 2003. – 19 с.

9.541. *Кузнецова Л. В.* Загальноосвітня школа України в умовах національного відродження. Кінець 80-х – початок 90-х років (історико-політичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Людмила Василівна Кузнецова. – 214 с.

9.542. *Курило В. С.* Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Віталій Семенович Курило. – К., 2000. – 39 с.

9.543. *Куцаєва Т. О.* Розвиток вищої освіти в УРСР (1965–1985 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Тамара Олександрівна Куцаєва. – К., 2007. – 18 с.

9.544. *Лук'яненко О. В.* Повсякдення колективів педагогічних ВНЗ Української РСР часів десталінізації (1953-1964 роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2012. – 320 с.

9.545. *Майборода В. С.* Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917-1992 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук у формі наукової доповіді: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Василь Каленикович Майборода. – К., 1993. – 58 с.

9.546. *Мироненко О. М.* Морально-естетична діяльність школярів в умовах позашкільного закладу: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Олена Миколаївна Мироненко. – К., 1994. – 26 с.

9.547. *Михальчук О. Л.* Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964-1985 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Оксана Леонтіївна Михальчук. – Луцьк, 2010. – 242 с.

9.548. *Несмеянова М. И.* Детство как социально-философская проблема: автореф. дис. ... на соиск. уч. степени канд. философ. наук: 09.00.01 / М. И. Несмеянова. – Ростов-на-Дону, 1987. – 18 с.

9.549. *Ничкало Н. Г.* Социально-педагогические проблемы летней работы школы со старшеклассниками: автореф. дисс. ... на соискание ученой степени канд. пед. наук: 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Н. Г. Ничкало. – М., 1972. – 22 с.

9.550. *Олеярник О. В.* Розвиток ідеї професійної спрямованості навчання старшокласників у вітчизняній педагогічній думці (50 – 80 рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» /Олександр Вікторович Олеярник. – Кіровоград, 2009. – 20 с.

9.551. *Падалка С. С.* Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х - 80-ті роки ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Падалка Сергій Семенович. – К., 2005. – 420 с.

9.552. *Пенькова О. Б.* Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і – середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: автореф. дис. канд. ... іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України» / Оксана Борисівна Пенькова. – Донецьк, 2006. – 26 с.

9.553. *Плугатар І. Б.* Теорія і практика опіки дітей та молоді в Україні (1945-1990 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ірина Богданівна Плугатар. – Іфано-Франківськ, 2007. – 275с.

9.554. *Пономаренко В. М.* Дослідження та аналіз освітньої політики в Україні: дис.. ... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01. «Теорія та історія політичної науки» / Валерій Миколайович Пономаренко. – К., 2010. – 186 с.

9.555. *Попова О. В.* Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст.: автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Олена Володимирівна Попова. – Х., 2001. – 39 с.

9.556. *Пхиденко І. С.* Світоглядна політика в освітянсько-виховному процесі України 70-х – першої половини 80-х рр. ХХ століття (релігієзнавчий аспект): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Ігор Станіславович Пхиденко. – Луцьк, 2001. – 174 с.

9.557. *Романець Л. М.* Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Людмила Миколаївна Романець – Вінниця, 2010. – 246 с.

9.558. *Романов А. П.* Детские подростковые клубы в системе общественного воспитания в СССР (историко-педагогический аспект): дис. на соискания ученой степени доктора педагогических наук в форме научного доклада: спец. 13.00.01 – «Теория и история педагогики» / Алексей Петрович Романов. – М., 1990. – 57с.

9.559. *Савицька І. С.* Повсякденне життя населення України у 1964-1985 рр.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ілона Сергіївна Савицька. – Луцьк, 2015. – 20 с.

9.560. *Савенко Н. В.* Игра в субкультуре детства: автореф. ... на соискание уч. степени канд. філософ. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Наталья Васильевна Савенко. – Ростов-на-Дону, 2004. – 23 с.

9.561. *Савчук О. В.* Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Оксана Вікторівна Савчук. – К., 1997. – 20 с.

9.562. *Сворак С. Д.* Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня

докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Степан Дмитрович Сворака. – К., 1999. – 34 с.

9.563. *Соловей М. В.* Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950-2000 роки): дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук.:13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Микола Васильович Соловей. – К., 2000. – С. 210

9.564. *Соловей М. О.* Дитячі будинку Донбасу у 1943-1965 роках: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марія Олександрівна Соловей. – Донецьк, 2009. – 293 с.

9.565. *Стасюк І. М.* Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. «Історія України» / Іван Михайлович Стасюк. – Львів, 2002. – 226 с.

9.566. *Тищенко Л. В.* Проблема учнівського самоврядування в історії школи і педагогіки в Україні в період 1917 – 1981 рр.: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Тищенко. – К., 1992. – 21 с.

9.567. *Усенко Н. М.* Повсякденне життя сільської трудящої молоді України: зміни 1990-2000 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «історія України» / Усенко Наталія Миколаївна. – Київ, 2015. – 20 с.

9.568. *Хоменко С. Ю.* Побут і дозвілля українського села в 60-х - 80-х рр. ХХ століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Світлана Юріївна Хоменко. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.

9.569. *Хоменко Н. М.* Повсякденне життя студентської молоді України (1950 – 1960-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Наталія Михайлівна Хоменко. – К., 2008. – 20 с.

9.570. *Щука Г. П.* Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50-80-ті роки ХХ століття: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Галина Петрівна Щука. – Луганськ, 2007. – 253 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Запитання на тему:

«Повсякденне життя дітей та підлітків шкільного віку в Україні

(друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)»

Розкажіть про себе (прізвище, ім'я, по-батькові, рік і місце народження, освіта, склад сім'ї, в якій школі навчалися, якого типу вона була (початкова, середня – семирічна, восьмирічна, десятирічна), період навчання в школі, у скільки років пішли до школи, скільки класів закінчили).

Блок 1. Соціально-матеріальне забезпечення дітей і підлітків

- Чи була школа у Вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей із віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?
 - На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків на день?
 - Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?
 - Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?
 - Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?
 - Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?
 - Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?
 - Які зачіски робили? Хто робив?
 - Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні, то яких саме?
 - Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?

- Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?
- Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?
- Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?
- Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?
- Опишіть житлово-побутові умови за яких проходило Ваше дитинство?

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- Які виховні заходи проводилися в школі? В яких брали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?
 - Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?
 - Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави демонстрували?
 - Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, що змінили ваш внутрішній світ?
 - Які дитячі журнали/ газети читали?
 - Чи надавали Вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?
 - Чи відвідували гуртки, чи навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть, як відбувалося навчання в них?
 - Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у Вас були?
 - Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для Вас?
 - Як відбувалася посвята в жовтень / піонери / комсомольці?
 - Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?
 - Яке у Вас було ставлення до релігії?

- Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?
- Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?
- Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?
- Ким мріяли стати у дитинстві? Чи здійснилася ваша мрія?
- Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя? Чому?
- Як Ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?
- Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися? *(Питання запропоноване учасницею опитування О. Петраускас).*
- Чи був вчитель для Вас авторитетом?

Питання складені дисертантом.

Додаток Б
Усні свідчення очевидців

Додаток Б.1.

Інтерв'ю з Тищенко Валентиною Анатоліївною

Інтерв'ю відбулося 03.05.2015 р.

Народилася 01.09.1969 р. в с. Зарічка Лугинського р-ну Житомирської області, у сім'ї робітників. Навчалася в Зарічнлянській початковій школі (1–4-й кл.) та Жеревецькій середній школі (десятирічна) (5–10 кл.) у 1976–1986 рр. До школи пішла в 7 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у Вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

У нашому селі була початкова школа, а потім всіх переводили у школу до сусіднього села – Жеревці. Початкова школа знаходилася за 2 км., ходила пішки. Коли перейшла до Жеревецької школи, то відстань до школи була приблизно 5 км., теж ходила пішки, автобус з'явився в школі коли я була в старших класах, але підвозили лише учнів молодших класів. Спеціалізованих класів не було, гуртожитків також.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків у день?*

Уроки розпочиналися о 9 год. ранку, вчилися всі в першу зміну, була ще група продовженого дня, але я не ходила. В дві зміни навчалися в школі один рік, коли згоріла школа, тоді 5–7 класи ходили в I змінну, а 8-10 кл. в другу зміну, але я вже не пам'ятаю коли, розпочиналося навчання.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Репетиторства в нас не було, вчитель міг залишити учня після уроків, який не зрозумів тему, і пояснити ще раз матеріал, але це все було безкоштовно.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування в школі було платним. Після першого уроку я зазвичай купувала пончики, які коштували 5 коп. За 20 коп. можна було комплексно пообідати: хліб – 1 коп., котлета – 11 коп., чай – 2 коп., гарнір – 5 коп., суп – 3 коп. Один раз на місяць привозили морозиво, яке коштувало 20 коп.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Кожного дня дома їли каші, борщ, сало, яйця, все те, що могли виростити на городі, була в нас корова, свині, кури, так що їли продукти власного виробництва, купували лише хліб, крупи.

У святкові дні купували рибу, робили салати (вінегрет), майонез тоді в магазині був рідко, тому салати готували без нього, варили кисіль. На Великдень пекли паски та фарбували яйця, на Різдво обов'язково готували кутю.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Пам'ятаю, що медичні огляди проходили перед тим як йти до школи. Також у школі перевіряла медсестра руки, живіт, голову (від. авт. – перевіряли волосся на наявність паразитів). Щорічно проводили огляди, але не пам'ятаю чи точно кожного року приїжджали лор, хірург, окуліст).

- *Який одяг вдягали в школу? Яке взуття було? Форму купували чи шили?*

До школи обов'язково мали ходити в шкільній формі і з піонерським галстуком. Якщо хтось забував його, то відправляли додому взяти. Мені форму купували. Я була єдиною в сім'ї довгий час, але багато інших речей передавали від двоюрідної сестри. Шкільна форма у всіх була однакова: вовняне коричневе плаття з білими комірцями і манжетами, які пришивалися,

а також обов'язково фартух – білий на свята і чорний – для кожного дня. Купували туфлі без каблуків, оскільки на каблуках нам не дозволяли ходити, були й балетки на низькому ході. В мене на той час були дуже модні туфлі на підшві «ера», пам'ятаю ще й досі, бо не кожен міг їх «дістати». На фізкультуру одягала синій шерстяний костюм, кросівок тоді не було, були кеди, які вже не згадаю.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Мені засічки робила мама, але не часто, оскільки коли я збиралася до школи вона була в той час на роботі. Заплітала вона мені одну або дві косички. Зачіски мама робила дуже боляче, сильно затягувала, було не приємно. Частіше я ходила зі зв'язаним хвостиком. Інколи пов'язувала бантик, на свята обов'язково ходили в школу в білому бантику, а у буденні дні різнокольорові.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні, то яких саме?*

Книжками були забезпечені повністю, їх видавали в шкільній бібліотеці. Зошити, ручки та інші канцтовари купували батьки. Ще й досі пам'ятаю ціни на деякі речі: зошит на 12 стор. – 2 коп., 18 стор. – 3 коп., альбом для малювання – 5 коп., простий олівець – 1 коп.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Уроки доводилося пропускати часто з різних причин, коли потрібно було випасати корів, доглядати за меншими братом і сестрою, по хворобі.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Уроки вчила 2-3 год. Батько допомагав виконувати завдання з математики. Бували дні, що взагалі нічого не вчила.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Матеріальних потреб особливих не було, для відвідування школи всього вистачало.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Гроші давав батько, коли 50 коп., коли 1–2 крб. на кілька днів, а той на тиждень. Зазвичай витрачала на шкільні обіди, купувати особливо нічого було.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

У школі не пам'ятаю, щоб отримувала подарунки. Батько приносив з роботи, тобто давали від профспілки.

- *Опишіть житлово-побутові умови за яких проходило Ваше дитинство?*

Всією сім'єю (тато, мама і я) жили в одній кімнаті, де була піч, я мала окреме ліжко, коли народилися брат і сестра почали будівництво ще однієї кімнати, тоді вже в старших класах у мене була своя кімната.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких брали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Проводили тематичні вечори, дискотеки, святкові лінійки, святкові заходи до 8 березня, 9 травня, 23 лютого, Дня народження В. І. Леніна, Великої жовтневої революції, С. Єсеніна, Т. Г. Шевченка, Новий рік. Завжди брала участь у новорічних вечорах, зустрічах з ветеранами та ін., ставили сценки з мультсеріалів.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Нас возили в районний центр до краєзнавчого музею, екскурсії були безкоштовними. Організовували раз на рік поїздки до Житомира, я жодного не була, оскільки не відпускали батьки, хоча гроші заробляла на поїздки з усім класом.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ми ходили в кіно до сільського клубу, вхід коштував 5 коп., показували тричі на тиждень (середа, четвер, п'ятниця). На канікулах вхід був безкоштовним. У молодших класах дивилися виключно дитячі фільми, потім полюбляла ходити на індійські.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили Ваш внутрішній світ?*

Я дуже любила читати, тому читала все. Що задавали в школі, а також окремо брала літературу як у шкільній, так і у сільській бібліотеках. Відвідувала бібліотеки сусідніх сіл. Улюбленим автором у шкільні роки був І. Нечуй-Левицький. З великим захопленням читала М. Трублаїні, О. Вишню, В. Кучера, А. Дімарова, Жюль Верн.

- *Які дитячі журнали/ газети читали?*

Мені батьки виписували журнал «Мурзилка», з однокласниками обмінювалася на «Барвінок» і «Малютко». Для себе батьки виписували газету «Зорянка», яка коштувала 48 коп. на рік, я теж її читала.

- *Чи надавали Вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Путівки давали, але дуже мало, зазвичай тим хто гарно навчався. Я нікуди не їздила, батьки не відпускали.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть, як відбувалося навчання в них?*

Я не відвідувала гуртків, навіть не пам'ятаю, чи вони була в нас в школі. Позашкільного навчального закладу не було взагалі.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у Вас були?*

Після уроків, якщо не потрібно було йти в колгосп, то грали в ігри: «вибивний» – гра з допомогою м'яча, діти ставали з двох боків і ставили в середину гравців, у кого з них м'яч потрапляв, той вибував із гри; «гуси-гуси га-га», «садівник», «фанти», «що зарізати», «платочок» та багато інших. Не знаю, хто нам порадив таку гру, але разом з однолітками ми викликали

«гнома», який мав виконувати бажання, «пікову даму» та іншу «нечисту силу». Зараз я розумію, що це було неправильно і суперечить релігійним віруванням, але виховувалися ми в душі атеїзму і ніхто не пояснював, що такі речі можуть нести негативні наслідки. Ще ми робили «магазини», збирали різні непотрібні речі, кришки іржаві і продавали їх один одному за листя з дерев. Багато іграшок не було, можливо одна-дві, я щось вже не пригадую, які були у мене. Зазвичай робили самі ляльки – рвали траву «мичку» чи «мекозу» і виплітали, плели собі з квітів віночки.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у Вашій школі? Де його проводили для вас?*

Трудове навчання в школі було: для дівчаток – це шиття, вчилися готувати різні страви, у старших класах ми їздили до навчально-виробничого комбінату, де я вчилася на шофера, дівчат на таку професію не брали, або ж дуже рідко. Мене взяли, бо тато був шофером. Також ми ходили у колгосп в 9–10 класі, де доглядали за телятами, так ми заробляли гроші на випускний вечір. У молодших класах, десь з 4-го класу нас водили збирати хміль, збирати картоплю, весь вересень ми проводили за такою роботою. Весною ж перебирали картоплю, відкопували ряди хмелю, або ж робили ряди для посадки нового.

- *Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?*

Я була відмінницею у початкових класах, то ж коли вступала в піонери галстук пов'язував вчитель.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Пам'ятаю добре, що на уроках вчитель історії завжди говорив, щоб вдома не було жодих образів, а хто йому заперечував, то міг жбурнути в нього своїми ключами, а в нього була велика в'язка. Зі мною бесід не проводили.

- *Яке у Вас було ставлення до релігії?*

Сім'я в нас була не глибоко віруюча, тому в мене уявлення про релігію як такого не було.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Церкву не відвідувала, оскільки в нашому селі її не було. В існування Бога вірила.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Святкували найбільші релігійні свята, такі як Великдень і Різдво.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Мене батьки хрестили таємно. А так на Великдень ми готували Паску і фарбували яйця, на Різдво – варили кутю. Більше не пригадую, щоб дотримувалися ще якихось свят чи обрядів, точно пам'ятаю одне, що завжди в ці свята чи то в школі чи в колгоспі організовували якісь роботи, щоб люди не святкували і не їхали до найближчої церкви.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася Ваша мрія?*

Мрій у мене було багато. Хотіла стати бібліотекарем, бо я любила читати, один час хотіла стати листоношею, тоді багато листувалися і мені здавалося, що це найнеобхідніша професія і свої листи я б забирала сама, також мріяла вивчитись на агронома. Ці мрії не здійснилися можливо тому, що тоді я була дитиною і все здавалося інакшим.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

На мою думку – це найкращі роки, час ми проводили весело незважаючи ні на що.

- *Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися?*

Мені найбільше запам'ятався Гольман Микола Володимирович. Він був строгим вчителем та неординарною особистістю, не таким як усі вчителі.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

У наш час вчитель для нас був великим авторитетом. У селі люди також поважали вчителів, вони були інтелігенцією.

Додаток Б. 2.

Інтерв'ю з Пишнюк Оленою Миколаївною

Інтерв'ю відбулося 11.05.2015 р.

Народилася 23. 02. 1970 р. в с. Івановичі Червоноармійського р-ну, Житомирської обл. Навчалася в Івановицькій середній школі (десятирічна) з 1975 р. до 1983 р. До школи пішла в 7 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Школа була поруч, хвилин 10 йти пішки. Гуртожитків і спеціалізованих класів не було.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Уроки розпочиналися о 9 ранку, кожного дня по 5-6 уроків, також до школи ходили в суботу.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Ні, вчителі завжди все доступно розповідали, а якщо щось не зрозуміли можна було підійти і вони пояснювали після уроків чи на перерві.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування – платне по талону, які купувалися на тиждень за ціною 1 крб. 20 коп. Зазвичай в меню були: суп, компот, булочка чи хліб, гарнір. Додатково я купувала пиріжки в буфеті по 5-7 коп.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Бабуся пекла на свята дуже смачні пиріжки з різними начинками. В будні дні їли картоплю, сало, яйця, капусту, огірки, все що росло на городі, хліб рідко купували в магазині, зазвичай пекли самі.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Проводилися перед початком навчального року, а також медсестра перевіряла потім волосся, руки, живіт. Пам'ятаю, що приїжджав окуліст і хірург.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

В школу ходила в коричневій формі з двома змінними фартушками (чорний і білий на свята) та білими манжетами, які знімалися.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Мама заплітала косички з бантиками, а так як у мене було ще дві сестри, то ми робили зачіски одна одній.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всього вистачало, книжки видавали в школі, зошити та інше канцелярське приладдя купували.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Пропускала лише з поважних причин, коли їздила на олімпіаду та по хворобі.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Близько 2 год., в старших класах менше.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Не було таких, всього вистачало.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Так, давали, коли 5 коп., коли 15 коп. Я витрачала на канцтовари – кольорові олівці, фарби, купувала замальовки по 3 і 5 коп., за 12 коп. це були самі найкращі.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Так, отримували від райвно цукерки.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

• *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Я майже завжди приймала участь у всіх виховних заходах і святкових концертах. В школі проводилися вечори присвячені Beatles, Boney-M, зустрічі з випускниками минулих років, Новорічні свята, до 8 березня «А ну-ка девушки» та інші, що були загальноприйнятими по всій республіці.

• *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Так, одного разу школа зайняла 1-ше місце по збору металолому і макулатури в районі. У зв'язку цим районний відділ освіти виділив автобус для поїздки до Києва. На екскурсію брали тільки відмінників і клас, який виграв по збору макулатури. В автобусі ми цікаво проводили час – співали пісні «Ой на дубочку ворона кричє», «Взвейтесь кострами зимние ночи» та ін. Саме смішне було, що кожен брав з собою перекус з дому і тільки сідали до автобусу всі починали їсти. Наша поїздка тривала два дні з ночівлею в готелі «Ірпінь». Відразу коли в'їхали до Києва всі накупували собі морозива, смак якого пам'ятається ще й досі, це – «Ескімо», куштувала таке вперше і коштувало воно 20 коп. Відвідали ми Аскольдову могилу, Києво-Печерську лавру та бачили руїни Успенського собору, були на стадіоні «Динамо», де нам розповіли про розстріляних футболістів на війні. Але найбільше запам'яталося те, що вперше побачили чорношкірого чоловіка. Повертаючись додому купила «Київський торт» для рідних.

• *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ми ходили на фільми до клубу.

• *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Бібліотеку відвідувала постійно. Книг улюблених багато, але найбільше запам'яталися Одісей та Казки народів світу, через ілюстрацію кольоровими картинками, в той час як всі інші були чорно-білими. Перечитала всього О. Гончара.

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Мені особисто не давали. В школі був табір, де ми грали в різні ігри та ходили в колгосп на «норми» (від авт. – ділянки хмелю, картоплі, буряку, які мали обробляти учні), влаштовували «пікніки» (брали з дому сало, картошку). В школі нам давали сухі пайки (сік, печиво, цукерки).

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

Ні, можливо і були, я вже не пам'ятаю, але якби діяли, думаю, відвідувала б.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Зазвичай осінню і весною працювали на присадибній ділянці, коли справлялася з роботою там, то грали в ігри «квача», «хованки», «баскетбол», «піонербол», взимку на санках, ковзанах та лижах каталися, гралися в сніжки, ліпили фігури різні. В нас був телевізор, ми взяли у розстрочку, то інколи дивилася його, десь 40 хвилин.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

Можливо це воно й було коли ми ходили в колгосп, там ми рвали хміль, збирали льон, вибирали картоплю з кагатів. Нам платили гроші за хміль – 1 кг. хмелю 1 сорту – 20 коп., 2 сорт – 18 коп., 3 сорт – 15 коп. За ці гроші я купила собі спортивний костюм і пальто. А так завжди зароблені гроші віддавала батькам.

- *Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?*

Приймали найкращих учнів, мені вчитель пов'язував піонерський галстук.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

В школі постійно вчителі говорили про це, а на свята навіть чергували біля церкви.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Мама з бабусею вірили в існування Бога, тому і нас вчили цьому.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Моя бабуся завжди брала до церкви мене з сестрами, не звертала уваги на заборони. В Бога звичайно вірили.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Так, святкували найбільші релігійні свята – Різдво Христове, Великдень, Трійцю. В свята намагалися нічого не роботи.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Хрещення та вінчання.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя?*

Чому?

Так, мені нічого не забороняли, нічим не обділена, одягу купити не можна було, але все мама шила.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

В школі подобалося, але в 1-й клас ходити не хотіла, а далі стало цікаво.

- *Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися?*

Вчитель української мови і літератури Олександра Іванівна, класний керівник. Вона гарно вела свій предмет, ніколи не кричала.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Так, тоді ми думали, що це еліта, людина чогось досягла в житті.

Додаток Б.3.

Інтерв'ю з Третяк Вікторією Вікторівною

Інтерв'ю відбулося 15.07.2016 р.

Народилася 11.01.1973 р. в м. Постдам (НДР) в сім'ї військовослужбовців. Навчалася в середній школі № 168 (десятирічна) м. Києва в 1980-1988 рр. До школи пішла в 7,5 років, закінчила 8 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Школа була поряд з будинком, близько 5 хв. йти.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

На 9 ранку, 5-6 уроків.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Так, я брала приватні уроки англійського.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування було безкоштовним, двічі. На сніданок – стакан молока. Обід був комплексним – суп, друге, компот. На групі продовженого дня також годували. Я брала з собою в школу бутерброди і яблука.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

На свята готували, напевне як і всі в ті часи, голубці, картопля з м'ясом, холодець, олів'є, котлети. У будні дні: суп, борщ, макарони або ж картопля з котлетою, молочна каша на сніданок.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Так, один раз в рік. В школі був стоматологічний кабінет, там лікували зуби. Медсестра ходила по класах один раз в три місяці і перевіряла волосся на наявність паразитів.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Ходила у формі, коричневе плаття і два змінні фартушки, пришивали білі манжети до плаття. Мені шили форму, мама з Германії привозила різні тканини (гіпюр, прошва).

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Заплітала мама косички, корзиночки (косички, які перепліталася), завернуту косу, прикрашала бантиками.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всього вистачало. Підручники видавали в школі. Інші необхідні речі купували самі.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

У 8-му класі просто прогулювала уроки, а до цього ніколи, тільки коли хворіла.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Ходила на групу продовженого дня і зазвичай виконували там, в старших класах частіше просто перекладала книжки, тільки коли потрібно було вірша вивчити, тоді виділяла годину. Ходила до бібліотеки писати реферати, якщо задавали.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Таких не було.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Так, зазвичай, щоб щось купити в шкільному буфеті. Я собі купувала лимонне тістечко за 15 коп., «зірочки» (булочки) – 10 коп., морозиво «Крем-брюле» – 15 коп., пломбір – 22 коп.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Ні, нам в школі не давали.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Була кімната на двох з братом, ліжко власне, а так всі необхідні речі були.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Щопонеділка проводили політінформацію, ми приходило в школу на 8:00 ранку. Кожен готував вирізки з газет, клеїли в зошит, потім виступали. Часто проводили виховні години на різні теми, частіше розповідали про те, що Бога не існує і т.п. Також проводилися виховні заходи присвячені В. І. Леніну, Жовтневій революції, ми робили стінгазети.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Екскурсії проводили часто, найбільше запам'яталася поїздка в Брест, Львів, а ще в Ново-Петрівці ми ходили пішки.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

До кінотеатру ходила часто, в «Братиславу» на фільм «Чучело» і в Театр юного глядача.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Так, як вже говорила, то писала там реферати. Книги читала, найбільше сподобалися «Четверта висота», «Тимур и его команда», «Собака Баскервилей», «Пестрая лента», «Піонер і герої».

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Ні, не надавали.

- Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?

Ходила до музичної школи № 36 до класу фортепіано, бандуру, співала в хорі, на сольфеджіо.

- Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?

Гуляла на вулиці, окрім того що ходила в музичну школу, з друзями грали в «класики», «стрибали на резинці», на скакалці стрибали, козаків-розбійників, робили «секретики під склом».

- Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?

В нас була виробнича практика, влітку ми виривали траву між плитками в парку, взимку шили мішки для виробництва (1 мішок – 1 коп.).

- Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?

Проводили бесіди, але тиску як такого не було.

- Яке у Вас було відношення до релігії?

Атеїсткою не була.

- Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?

Церкву відвідувала лише на свята Великдень, Різдво.

- Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?

Святкували Різдво, Великдень, Трійцю.

- Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?

Мене і брата хрестили.

Додаток Б.4.

Інтерв'ю з Зеленою Наталією Миколаївною

Інтерв'ю відбулося 04.05.2017 р.

Народилася 16.09.1958 р. в с. Яблульки (нині м. Буча) Київська область, в сім'ї робітників. Навчалася в середній школі №1 м. Ірпінь (восьмирічна) 1-8 кл. та Ірпінській загальноосвітній школі № 17 (десятирічна) 9-10кл в 1966-1976 рр. До школи пішла у 8 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Так, була, але батьки вирішили, що краще відвідувати школу в м. Ірпінь, у зв'язку з тим що в селі не було дороги і було складно добиратися до неї. В Ірпінь їздила автобусом з зупинки, гуртожитку при школі не було.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Уроки були на 8:30 ранку, в 1 зміну, навчалися по суботах, кожного дня по 5-6 уроків, в молодших класах 4.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Ні.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Було, але платне. На сніданок молоко – 2 коп., його примушували пити. На великій перерві, після 2 уроку купувала бутерброд з котлетою – 9 коп., або ж пиріжки, «зірочку» (булочка).

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Вдома їла суп, борщ, м'ясо, сало, кури, яйця, все що було в господарстві своє. На свята – холодець, запікали м'ясо, олів'є (якщо вдавалося «дістати» майонез).

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Медсестра часто перевіряла волосся, вуха. Раз в рік приходили лікарі.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Ходила в шкільній формі, її купували, у всіх була однакова – коричневе плаття з двома фартушками – білий на свято, чорний на кожен день. Хлопці в синій формі, потім також в них була коричнева. Форма шерстяна, тому в ній було жарко.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Я ходила коротко підстрижена, тому зачісок ніяких не робили мені. Лише в початкових класах заплітали косичку.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Підручники, як і зошити купували самі, або ж передавали один одному.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

В молодших класах лише по хворобі, у старших просто тікала з уроків.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Майже не робила.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Не було таких.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

У 9-10 класі давали на обід близько 25-27 коп. і ще 10 коп. на проїзд, я економила – ходила пішки, щоб купити морозива.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

До 4-го класу отримувала.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Окремої кімнати не було, але мала своє ліжко.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Постійно приводилися свята, в молодших класах «утренники», в старших «вечори», всі на якусь тематику, а після них обов'язково дискотека. Найбільше запам'яталася «Зірниця» я її кожного року чекала, ми виїжджали в ліс, було дуже цікаво.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Нас возили до Бресту в 9 кл. Вчителька возила в Київ до музею, коли були малими то до лісу ходили.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

До кінотеатру ходили, але вже не пам'ятаю на які фільми.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Так, але брала лише книги потрібні для навчання.

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Я ніколи не їздила, путівки давали лише тим хто хворів, але вони дуже рідко виділялися. Батьки мені купували путівки самі до табору «Ялинка» в Кичаєво, піонерський табір «Зелений» в м. Ірпінь, «Зелена роща» в м. Бориспіль,

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

На вулиці з друзями грали, взимку на гірки ходили спускатися.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

В нас були лише слюсарські станки, там працювали дівчата разом з хлопцями.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

В молодших класах не пам'ятаю, а от в старших точно проводили бесіди, не дозволяли ходити до церкви, контролювали.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Не можу сказати.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Ходили на Великдень і Різдво.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Різдво, Великдень, Трійця.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Хрестили дітей, мої батьки вінчалися, на Трійцю зілля розкладали в хаті.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

Мріяла стати вчителькою, але батьки не відпустили на навчання після 8 кл., а вже 10 кл. я вирішила не йти.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя? Чому?*

Думаю, що щасливе і нормальне дитинство. Багато часу проводила на вулиці.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

Про школу в мене залишилися гарні спогади, мені там подобалося, я завжди хотіла йти до неї.

Додаток Б.5.

Інтерв'ю з Петраускас Ольгою Євгеніївною

Інтерв'ю відбулося 18.05. 2017 р.

Народилася 04.07.1966 р., м. Київ, в сім'ї військовослужбовців. Навчалася в загальноосвітній школі № 4 м. Києва 1973-1983 рр. До школи пішла в 6 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Так як я з міста, то школа була поруч. Наша школа була спеціалізована з нахилом на військову підготовку.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

На 8:30 ранку, а взагалі в школі було трьохзмінне навчання і остання зміна починалася о 16.00. В початкових класах – 4-5 уроків, в старших – 6-7, дуже рідко виходили в суботу.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Можливо, але мені завжди з уроками допомагала бабуся, вона закінчила фізико-математичний факультет.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Безкоштовним було молоко для початкових класів, а так все інше платно. В школі були буфет та їдальня. Їсти нас ніхто не примушував, зазвичай не хотіли пити молоко.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

В нас готувала бабуся, в неї це виходило дуже добре. Готувала котлети, рибу заливну та інші популярні страви того часу. Найбільше я любила її борщ.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Обов'язково один раз в рік ми ходили в поліклініку, де перевіряли зір і здавали аналізи. Двічі на рік робили прививки.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Ходила у формі, яку шила мені бабуся, всі дівчата мені заздрили, такої ні в кого не було. Купувалася шерстяна тканина, але набагато краща від тої, що пропонували в магазині, до неї в'язалися манжети та окремо шилися фартушки – білий і чорний. На фізкультуру всі ходили в білих футболках, синіх штанах і кеди (чешки), обов'язково для всіх була така вимога, для того щоб не вирізнялися один від одного, так вирішило керівництво школи.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Зачіски робила бабуся до 7 кл., це були різні косички, гульки і т.п

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Підручники видавали в школі безкоштовно, лише в 9 класі купували збірники завдань та всі інші необхідні речі.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Пропустила за весь період навчання в школі лише один раз і то нас зловили в кінотеатрі.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Дві години, а потім на вулицю грати.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Щодо навчання, то таких потреб не було.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Так, 50 коп. на обіди в їдальню, але я зазвичай витрачала їх на цукерки – купувала 100 гр. «Білочки» по 38 коп., або ж стакан томатного соку, морозиво. В шкільній їдальні не пам'ятаю, що купувала.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Своя кімната з'явилася вже коли я була в 9 класі, до цього я жила з бабусею і дідусем у відгородженій кімнаті.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Виховні заходи проводили часто, раз в тиждень – «суботники», травневі демонстрації, Жовтнева революція, дискотеки, «вечори», але я майже нікуди не ходила.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Від школи організовували, але я не їздила нікуди. Мене возили батьки до Житомиру, Львову, Каневу, ходили до музеїв, зазвичай все це на канікулах.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Часто ходили в Театр юного глядача, можна сказати кожного місяця, разом з класом і окремо з батьками. Я любила ходити на «Лебедине озеро».

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Дуже рідко, це якщо вдома не було такої книги, в нас була своя бібліотека. Читала В. І. Леніна, А. П. Чехова, М. Ю. Лермонтова «Герой нашого времени», дуже вразив твір І. С. Тургенєва «Отцы и дети», Ф. Достоевського «Преступление и наказание», «Война и мир». Напевно найбільше вплинули твори Л. Толстого, в яких описуються відносини людей один до одного, як людина поводить себе у суспільстві.

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

В дитячі табори я не їздила від школи. Зазвичай разом з батьки їздили у будинок відпочинку. Тільки в 9 кл. мене відпустили в трудовий табір до м. Березань на 2 тижні, так як це було обов'язково для кожного учня.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

Відвідувала Будинок піонерів, я співала в хорі і так як я любила малювати, то відвідувала відповідний гурток, який обрала сама.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Була так звана «дворова компанія» з якою я грала в «резинки», гралися на закинутому будівництві в «козаків-розбійників», де робили «самостріли», малювали крейдою на асфальті. В мене була лялька Міла, яка вміла говорити, призвели її з Москви, також були лото, шахи, шашки, м'яч, дитячий посуд.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

В 9-10 класах у нас було політехнічне навчання, для хлопців і дівчат майже однакові професії – кулінар, програміст, телефоніст, вихователь дитячого садочка, токар, швея. В спеціалізованому комбінаті проходили теорії, а потім відправляли на практику за обраною спеціальністю. Я обрала для себе вихователя дитячого садка, там я пройшла навчання у всіх групах від молодших до старших діток, адже практика була 2 роки. Після цього я зрозуміла, що хочу бути саме вихователькою в дитячому дошкільному закладі. Була також обов'язкова двотижнева трудова практика в школі, на літніх канікулах, лише для середньої і старшої школи. Ну і як я вже говорила, в 9 кл. в трудовому таборі в м. Березань.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Нам говорили, що не можна відвідувати церкву.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Сім'я атеїстів.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Ходили на Великдень.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Святкували лише Великдень, фарбували яйця і пекли паски.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Не дотримувалися, мене охрестили лише в 24 роки. Але дотримувалися радянських звичаїв, в РАЦСі мене «звіздили» (від авт. - штучний комуністичний звичай в СРСР, після жовтневого перевороту в жовтні 1917 року, заміник визнаних контрреволюційними хрестин. Під звуки революційних маршів відповідальний робітник, зазвичай третій секретар райкому «звіздив» немовлят. Давав поцілувати зірку і надягав на груди немовляті маленьку зірочку. Широко пропагувався в 20-х роках ХХ століття. Застосовувався у антирелігійній пропаганді з метою відвернення народу від церкви. Звичай проіснував не довго, і свою задачу не виконав, батьки все одно продовжували хрестити дітей. В рамках створення нових радянських обрядів був реанімований в 70-х роках ХХ століття.)

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

Лікарем, потім вихователем дитячого садочка. Можна сказати, якась частина мрії здійснилася, я працюю вчителем початкових класів.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя? Чому?*

Напевне, я була під авторитарним впливом бабусі, мені мало що дозволялося.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

Не самі найкращі, я була повненькою до 6 класу і мене всі дразнили, пізніше вже стало краще все.

- *Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися?*

Запам'ятала 4-5 вчителів. Вчителів ми називали лише на Ви, звичайно на ім'я і по-батькові. Перший вчитель хоч і запам'ятався, але я її не любила, на той час їй було вже 65 років, часто себе погано почувала, могла накричати, вдарити лінійкою. Теплі спогади в пам'яті залишилися про вчителя історії, який багато в чому полегшив подальше навчання в інституті, він навчив нас правильно вести конспекти, відносився до нас як до дорослих, не тиснув як інші вчителі.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Вчителів ми поважали і прислухалися до їх порад. Коли вчитель заходив до класу всі піднімалися в знак привітання. Ніхто в присутності вчителя не хуліганив, не бігав.

Додаток Б. 6.

Інтерв'ю з Зоріною Оленою Володимирівною

Інтерв'ю відбулося 28. 05. 2017 р.

Народилася 13.11.1954 р. в с. Гавронщина Макарівського р-ну Київська обл. Освіта: середня спеціальна, швейне училище. Навчалася в середній школі с. Гавронщина (восьмирічна) та в Макарівській загальноосвітній школі №1 (десятирічна) з 1962 до 1972 р. До школи пішла майже у 8 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

В с. Гавронщина школа була, досить близько, ходила сама. В Макарів потрібно було їхати, адже школа була за 10 км., інколи ходила пішки, частіше автобусом який їздив до райцентру, спеціально автобус не забирав.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Ходили на 9 год. ранку, було однозмінне навчання, також була група продовженого дня.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Ні, але вчителі могли залишити після уроків і пояснити тему, якщо ти не зрозумів.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Так, було. Харчувалися безкоштовно, я не пам'ятаю щоб хтось платив.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Вдома мама готували супи, борщі, деруни, млинці. Були сир, молоко, яйця. Готували в печі, для мене це була найкраща їжа на смак. Самі пекли

хліб, пізніше вже купували в магазині. На свята готували холодець, тушковану картоплю, вінегрет, голубці, рибу (але не часто, якщо тато зловить), інколи купували оселедців в магазині.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Вже не пам'ятаю, здається медсестра перевіряла кожного місяця волосся, живіт і руки. Також проводилися щеплення, потім їх перевіряли.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Форма була коричнева, з фартушками – білий і чорний. Взуття особливого вибору не було, носила черевики. На фізкультуру вдягали хто що мав, тому що фізкультури як такої не було, взимку ми виходили на вулицю і каталися, весною і осінню грали на стадіоні.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Зазвичай заплітала мама одну або дві косички з різнокольоровими стрічками.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всі підручники купували, або передавали один одному.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Не відвідувала школу тільки коли хворіла, а просто так ніколи, дуже боялася, що скажуть батькам.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Домашнє завдання не дуже любила виконувати, якщо примушували батьки, то 1-2 год. щось робила. Дуже любила читати, то робила вигляд що виконую домашнє завдання, а сама читала.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Ніякі, насправді я нічого не вимагала, але мені ніби всього вистачало.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Ні, не давали.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Не пам'ятаю, швидше всього, що не отримувала.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Хата в нас була маленька, лише одна спільна кімната для всіх, я спала на печі з братом і сестрою. Милися ми в ночвах, кожного тижня.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Проводилися концерти до 8 березня, Дня народження Т. Шевченка, В. І. Леніна. Проводилася «Зірниця», кожного року.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Їздили до цирку в Київ. Можливо ще кудись возили, давно було, не згадаю, цирк найбільше запам'ятався.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ходила до сільського клубу в кіно, вхід був 5 коп., я брала з дому яйця здавала по 7 коп. і так в мене були гроші на вхід. Особливо любила індійські фільми, на них не можна було потрапити.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Бібліотеку відвідувала, бо дуже любила читати і читала багато. Серед найулюбленіших книг був «Кобзар» Т. Шевченка, «Вітер в обличчя», на жаль, автора не пригадую.

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Надавали путівки в міжколгоспні табори. Я їздила одного разу, ми там просто відпочивали. Я постійно плакала, хотіла додому, мене батьки забрали і більше я не їздила.

- Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?

В школі були гуртки, я ходила на танці.

- Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?

Часто, я допомагала батькам на присадибній ділянці чи в колгоспі, ходила торф розгружати. Звичайно, що гралася і на вулиці, ходила на річку.

- Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?

Нас від школи відправляли в колгосп, так як у кожного з батьків там була своя «норма» обробітку, то і ми мали допомагати. На канікулах також, кожен мав свою ділянку і мав доглядати за нею.

- Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?

Атеїстичну пропаганду проводили вчителі, заборонялося відвідувати церкву.

- Яке у Вас було відношення до релігії?

Моя сім'я вірила в Бога, ми молилися кожного дня.

- Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?

Церкву відвідували, але таємно. В нашій старій церкві знаходилася контора.

- Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?

Ми святкували Великдень, Різдво.

- Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?

Із релігійних обрядів дотримувалися хрещення, по можливості притримувалися посту, святити паску, застеляли зеленню хату на Трійцю, варили кутю на Різдво.

- Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя? Чому?

Не можу сказати. Що моє дитинство було щасливим. Жилося нам тяжко, постійно працювали – копали торф, пасли корів, овець та телят.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

В школі я навчалася дуже добре, тому мені подобалося ходити до неї.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Вчителів ми поважали, слухалися.

Додаток Б. 7.

Інтерв'ю з Кушим (Велікдус) Лариса Григорівна

Інтерв'ю відбулося 11.05.2015 р.

Народилася 16. 03. 1959 р. в м. Жмеринка Віницька обл. Освіта: вища, Запорізький медичний інститут, фармацевтичний факультет. Навчалася в середній школі № 5 м. Жмеринка (десятирічна) з 1967 до 1977 рр. До школи пішла в 7 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

До школи мені було йти 20 хв. Завжди ходила з подружкою, спершу ми заходила в дитячий садочок, де працювала її мама, вона робила нам зачіски, ми снідали і йшли далі до школи. В нас були математичні класи, де кожної неділі проводилася математика для всіх учнів району.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Так як у нас було навчання у дві зміни, то по різному, якщо навчання в I зміну, то уроки розпочиналися о 8:30. Якщо потрібно було йти в II зміну, то на 14:00. Зазвичай 5-6 уроків вдень.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Не було.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

В молодших класах харчування було безкоштовно і один раз. Переважно це був кисіль і булочка з повидлом. В старших класах харчувалися ми двічі, але вже мали платити. В меню в різні дні було: пюре з

котлетою, гречнева каша з сосискою, чай, кисіль, какао з булочкою. Гарячого харчування не було!

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

На свята пекли пироги, робили голубці, холодець. Кожного дня теж харчувалися різноманітно: млинці, вареники з різною начинкою (творог, капуста, картопля).

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Медичні огляди були двічі на рік, перед початком навчального року і зазвичай після новорічних канікул, лікарня була поряд з школою, тому завжди на оглядах були кваліфіковані спеціалісти: окуліст, невропатолог, терапевт. В школі також була медсестра, яка кожен місяць перевіряла волосся, руки, живіт, робила прививки. В нас була сандружина, яка допомагала медсестрі в її роботі. Кожен учень в школі хотів бути в сандружині, адже там видавали білі сумки з червоним хрестом і так ми ходили.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

До школи ходила у формі: коричневе плаття, чорний фартух на кожен день і білий на свята. Із взуття були туфлі, чобітки. На уроки фізкультури – спортивний костюм, кеди чи напівкеди. Я в сім'ї була одна, то мені весь одяг купували.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Так як мама рано йшла на роботу, то завжди заплітала мама подружки. На свята до школи я ходила з бантиками, а кожного дня чи то косички чи просто зв'язаний пучок.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Мені всього вистачало. Канцелярське приладдя купували. Книги видавали в бібліотеці, могли бути і без сторінок.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Пропускала, але не часто. Зазвичай прогулювала креслення, в мене не виходило це робити. Англійську мову, але лише коли не була готова до уроку. Вчителі на перерві чергували біля роздягальні, щоб ніхто не втікав, але ми знайшли спосіб як це робити. За крючки чіплялися під чиєсь пальто і так висіли поки вчитель не йшов.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Не більше 2 год., я гарно все засвоювала на уроці.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Такого не було.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Батьки давали дрібні кошти на обід, або на необхідні канцелярські речі.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Так, батьківський комітет збирав гроші і купували для нас подарунки.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Окремої кімнати не було, в одній прохідній кімнаті в мене стояло своє ліжко, стіл і етажерка для книг.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

В нашій школі постійно проходили районні олімпіади, в яких я брала участь. Проводилися різні спортивні змагання, найбільше запам'яталася військово-спортивна гра «Зірниця», я завжди приймала участь в ній. В класі ми проводили «День іменинника». Загальношкільні заходи: свято «Осені», та взагалі до кожної пори року ми готували виставки і захищали свої композиції чи що там було. В старших класах проводили вечори: Т. Г. Шевченку, А. Міцкевичу (так як багато поляків навчалася в школі), «Вечір поезії» та ін.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Екскурсії організовували як від школи так і від будинку піонерів. Їздили до Умані в Національний дендрологічний парк «Софіївка», Ригу, в Ленінаград, Мінськ, Вільнюс. Зазвичай на літніх, або ж весняних канікулах один раз на рік, екскурсії були безкоштовними.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ходила до кінотеатру, вже не пам'ятаю, що дивилася.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Я відвідувала шкільну і місцеву бібліотеку. Читала переважно російську літературу.

- *Які дитячі журнали/газети читали?*

Батьки виписували для мене «Мурзилку», «Веселые картинки», але найбільше я чекала виходу журналу «Юнный натуралист».

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Від школи путівок не отримувала. Мамі на роботі давали для мене в санаторій «Дубки» Хмільник, «Лучики» в Євпаторії. Їздила кожного року з 5 класу. До цього літо проводила в бабусі.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

Ходила до Будинку піонерів в гурток «Мій рідний край», де вивчали історію Жмеринки; до спортивної школи на баскетбол; в школі відвідувала гурток «В'язання і шиття».

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Після уроків грали в ігри на вулиці – «класики», «скакалки». Були в мене іграшки – ляльки, мавпочка (вчилася на ній робити уколи), лото. Взимку каталася на санках, лижах.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

В школі було трудове навчання, дівчата – шили, хлопці – слюсарі.

- *Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?*

В жовтенята вступила в 1 класі, посвята була в день Жовтневої революції. До піонерів прийняли в 3 класі, для найкращих учнів посвята була на День народження В. І. Леніна, всіх інших в кінці травня. Під час прийому була комісія, яка задавала різні питання, що стосувалися Леніна, партії, піонерів. В 5 класі в нас була організація «піонери-тимурівці».

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Перед Великоднем нам читали лекції на антирелігійні теми, зазвичай такі заходи проводили двічі на рік. Була також політінформація, щотижня по понеділках, для нас її проводив вчитель, який призначав головного хто буде збирати матеріали.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Атеїсти.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

До церкви не ходили, так як батько був партійний діяч, військовослужбовець. В квартирі у нас висів портрет В. Леніна і К. Маркса. В Бога не вірила.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Святкували Різдво і Великдень.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Мене бабуся хрестила таємно, коли я приїжджала до неї на літні канікули, так щоб не знав тато.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

Мріяла стати лікарем, майже здійснилася я закінчила Фармацевтичний факультет.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя? Чому?*

Так, я це можу назвати такими словами «беззаботность и любящие родители», я проводила багато часу з батьками.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

Це був найкращий час, постійні екскурсії, поїздки.

- *Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися?*

Найбільше запам'ятала класного керівника та першу вчительку, яка всі роки нашого перебування в школі продовжувала спілкуватися, давала поради і зараз вона переїхала до столиці, я декілька раз з нею бачилася. Класний керівник, Марія Олександрівна давала настанови нам, вона вмiла направити дітей в потрібне русло, вмiло радила професії, які потрібно обрати дітям і ніколи не помилялася.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Для мене був авторитетом той вчитель, який любив свій предмет, це відчувалося. Серед таких можу з впевненістю назвати вчительку англійської мови, а от української мови – ні.

Додаток Б. 8.

Інтерв'ю з Богатирчуком Олександром Михайловичем

Інтерв'ю відбулося 28.06.2017 р.

Богатирчук Олександр Миколайович, 11.09.1965 р. в с. Івановичі Червоноармійського р-ну, Житомирської обл. Навчався в Івановицькій середній школі (десятирічна) з 1975 до 1983 рр. До школи пішов в 7 років, закінчив 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Школа була в селі, ходили пішки. Гуртожитків і спеціалізованих класів не було.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Уроки розпочиналися о 9 ранку. Було по 5-6 уроків, до школи ходили в суботу також.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Ні.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування було платним. До 3-го класу обідав, приблизно 1,15 крб – 1 крб. 20 коп. харчування на тиждень. В меню була гречка, супи, перлова каша (ми її називали між собою «кирзуха»).

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

На Різдво – коптили ковбасу, сало. В звичайні дні варили «петравку» (суп з качки), борщ, суп. Було своє господарство, город, там все вирощували.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Раз у місяць медсестра перевіряла, робила прививки. Раз в рік районні лікарі.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Костюм шкільний, до 7-го класу синій, у 8 –му класу замовив модні кльоші і піджак в кліточку.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Хлопці також відрощували волосся, чим довше тим крутіше, примушували стригтися, але ніхто не слухав.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всі підручники і зошити купували самі, в школі нічого не видавали.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Як примушували йти на роботу в колгосп у вересні, то я не ходив сидів вдома, так як ця робота не оплачувалася дітям, а гроші йшли на школу. Так було кожену весну і осінь.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Дуже рідко, майже ніколи не робив. Мав два щоденники, один для батьків, один для вчителів, той що для вчителів закопував у городі коли йшов зі школи, а одного разу сусідка побачила і розповіла.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Всього вистачало.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Давали 30 коп. на день, витрачав на печиво, цукерки.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

До 3-го класу отримував.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Спав з братом на одній кроваті, а так в одній кімнаті жили всі і батьки і діти.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Я не приймав участь ні в яких заходах, я не хотів залишатися після уроків в школі.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Я ніколи не їздив, брали дітей батьки яких працювали в сільській раді, керівництва колгоспу та вчителів.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ходив в клуб на індійські фільми, збиралося все село тоді. Показували в п'ятницю, суботу, неділю.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

В бібліотеку ходив, бо примушували відкривати карточку, але нічого не читав.

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

В табір ніякий не їздив, путівки не отримував, навіть не відвідував літній при школі.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

В школі ніяких гуртків не було, могли просто залишитися в футбол після уроків пограти, якщо не хотіли йти додому.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Ходив в ліс по гриби – осінню, весною по рибу. З хлопцями грали у футбол, теніс, шахмати.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

Була столярка в школі там займалися хлопці, а так відправляли в колгосп на роботу.

- *Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?*

В 1-му класі приймали до жовтенят 7 листопада, піонервожата повісила нам п'ятикутну зірку. Так же відбувалося прийняття в піонери, тільки повязували галстук. В комсомольці вже ми їхали в район на посвяту, було все офіційно.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Нам нічого не говорили, або ж я просто не слухав.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Сім'я була віруюча, тому я теж переймав ці традиції.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Я ходив в церкву з матір'ю на Великдень. Але контроль був, записували тих, хто ходив в церкву, мене ніколи не записували, я їх не боявся. В Бога вірив.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Різдво, Великдень. Ходили колядували на Різдво.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

Водієм, так і став.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя?*

Чому?

Нормальне дитинство, я не вважаю, що дитинство було поганим.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

Думаю, що нормальні роки, але в школі вчитися не хотів.

Додаток Б. 9.

Інтерв'ю з Номерчуком Валентином Петровичем

Інтерв'ю відбулося 24.06.2017 р.

Народився 22.06.1963 р. в с. Зарічка Лугинського р-ну Житомирської області, у сім'ї робітників. Навчалася в Зарічнлянській початковій школі (1–4-й кл.) та Жеревецькій середній школі (десятирічна) (5–10 кл.) у 1970 – 1976 рр. До школи пішов в 7 років, закінчив 10 класів.

- *Чи була школа у Вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

У нашому селі була початкова школа, до якої було йти близько 5 хв., думаю не більше 1 км. Потім нас переводили до школи в сусідньому селі, яка знаходилася на відстані 3-4 км. Ходив пішки. Гуртожитків не було, так як до школи ходили діти з найближчих сіл.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків у день?*

Уроки розпочиналися о 9 год. ранку, якщо була політінформація то приходили на 8.15 ранку. Навчалися також в суботу.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Репетиторства не було.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування в школі було платним. Я ходив до столової, але мало чого собі міг дозволити так як нас у сім'ї, на той час, було чотири і батьки не завжди давали гроші, часто з дому брав щось поїсти на перерві, чи то хліб, яблука.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Їли те, що росло своє на городі, зазвичай кожного дня була картопля з салом, яйця, борщ, суп, хліб.

У святкові дні мама чи бабуся пекла пироги, купували рибу, робили салати (вінегрет), варили кисіль. На Великдень пекли паски та фарбували яйця, на Різдво – кутю.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Пам'ятаю, що медичні огляди проходили, але коли саме і хто не пам'ятаю. Медсестра перевіряла руки, живіт, голову.

- *Який одяг вдягали в школу? Яке взуття було? Форму купували чи шили?*

До школи обов'язково мали ходити в шкільній формі. Я був старшим в сім'ї, то мені купували форму, а потім від мене вже вона залишалася меншим братам, так було і зі взуттям. Взуття було купити тяжче, в нашому магазині не завжди був мій розмір, хоча тоді воно було набагато якіснішим. Для фізкультури були кеди, футболка і штани спортивні.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні, то яких саме?*

Книжок не зовсім вистачало, точніше не на всі предмети, так як в класі було багато дітей, то була 1 на парту. Зошити, ручки та інші канцтовари купували батьки.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Уроки доводилося пропускати часто з різних причин, коли потрібно було випасати корів, доглядати за меншими братами, сестрою.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

Уроки майже не вчив, хоча добре знав точні науки, коли потрібно було вивчити вірш, то виділяв годину.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Матеріальних потреб особливих не було для відвідування школи, всього вистачало.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Гроші батьки майже не давали, купувати особливо нічого було.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Не пам'ятаю, щоб отримував подарунки.

- *Опишіть житлово-побутові умови за яких проходило Ваше дитинство?*

Всією сім'єю (тато, мама і я, два брати, сестра) жили в одній кімнаті, де була піч, спали хто на печі, а в кого було ліжко, поряд жила бабуся, то інколи ходив спати до неї. Пізніше добудували хату на 3 кімнати, але тоді я вже закінчував школу.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких брали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Проводили вечори, дискотеки, святкові лінійки, святкові заходи до різних свят. Я не приймав участь, не дуже мені це подобалося.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Нас возили в районний та обласний центр до краєзнавчого музею, екскурсії були безкоштовними.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ми ходили в кіно до сільського клубу, вхід коштував 5 коп. Грошей не було, щоб ходити, то я брав куряче яйце з дому, воно коштувала 10 коп. і так мене разом з сестрою пропускали. Сестра була ще маленькою, мене часто залишали доглядати за нею, і коли показували кіно брав її з собою, вона часто починала там плакати і не завжди вдавалося переглянути кінострічку.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили Ваш внутрішній світ?*

Я не дуже багато читав, не було на це часу. Що задавали в школі, то інколи читав.

- *Які дитячі журнали/газети читали?*

Мені батьки не виписували журнали.

- *Чи надавали Вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Путівки давали, але дуже мало, зазвичай тим хто гарно навчався. Я нікуди не їздив, мав допомагати батькам.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть, як відбувалося навчання в них?*

В нас в школі не було гуртків.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у Вас були?*

Після уроків, якщо не потрібно було допомагати батькам чи йти в колгосп, то грали в ігри: «вибивний» – гра з допомогою м'яча, діти ставали з двох боків і ставили в середину гравців, у кого з них м'яч потрапляв, той вибував із гри; «козаків розбійників», у футбол, доганяли, хованки та багато інших, багато ігор вигадували самі. Часто разом з хлопцями робили «димові шашки» і прямо під час уроків на задній парті підпалювали. Потім викликали до директора нас разом з батьками. Іграшок не дуже багато було, можливо одна-дві, я щось вже не пригадую, які були у мене.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у Вашій школі? Де його проводили для вас?*

Трудове навчання в школі проходило в столярному класі. У старших класах ми їздили до навчально-виробничого комбінату, де я вчився на тракториста. Також ходив у колгосп де осінню збирали картоплю, буряки, а весною допомагали з посівами на полях.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Пам'ятаю, що на уроках говорили нам, що в церкву ходити не можна.

- *Яке у Вас було ставлення до релігії?*

Мама і бабуся були глибоко віруючими, але я залишався поза їх впливом, хоча мене не дуже й примушували, тому я виріс не зовсім релігійним.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Церкву не відвідував, можливо декілька раз на свята.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Святкували найбільші релігійні свята, такі як Великдень і Різдво.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Мене батьки хрестили. А так на Великдень ми готували Паску і фарбували яйця, на Різдво – варили кутю. Мама забороняла в свята щось роботи вдома, а так як нас часто направляли на колгоспні роботи, то мали працювати.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася Ваша мрія?*

Навіть не пригадаю чи мріяв про щось.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

На мою думку – це звичайні роки, нічого особливого, тоді було тяжко жити, то на розваги не було часу.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Швидше вчителя боявся, щоб батькам нічого не сказали поганого, бо тоді від батьків діставалося.

Додаток Б. 10.

Інтерв'ю з Сотник Тамарою Василівною

Інтерв'ю відбулося 09.07.2017 р.

Народилася 1962 р. в с. Красносілка, Овручського р-ну Житомирської області. Навчалася в Тиннівській початковій школі (восьмирічна) № 17 та Рівненській середній школі (десятирічна) №2. Період навчання у школі: 1969–1979 рр. До школи пішла в 7 років, закінчила 10 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Починала навчання у приміській восьмирічній школі № 17, яка знаходилася за півтора кілометра від нашого помешкання (батьки винаймали будинок). Шлях з дому до школи займав не більше 20-ти хвилин, який долала пішки. Навчання продовжила в середній школі № 2 м. Рівне з другого семестру 3 класу. Школа знаходилась за 600 м. від дому. Спеціалізованих класів та гуртожитків при школах не було.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

Заняття починалися о 8:30, у початкових класах заняття тривали до 13:00 (4 уроки), а у старших до 15:00 (5-6 уроків). У школі № 2 м. Рівне було двозмінне навчання. Початкові та старші класи навчались у першу зміну, а середня школа (4-7 класи) у другу. Субота також була навчальним днем.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Репетиторство не було розповсюджене.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування в школі до 3-го класу, включаючи групу продовженого дня було безкоштовним. Молоко, котре давали на перерві після другого уроку, коштувало 52 коп. в місяць. Меню їдальні було наступним, в різні дні: першими стравами могли бути – борщ, суп, розсольник, другою стравою – картопляне пюре, каша з котлетою або відварним м'ясо і підливою, були також салати, переважно з капусти та помідори з огірками. Окремо продавалися булочки, пиріжки з м'ясом або з горохом, творогом, капустою, сметанники, хліб із повидлом, хліб із кабачковою ікрою, булочка з котлетою або із шматочком вареної ковбаси. З напоїв були чай, компоти, кисіль та какао.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

Вдома харчувалися тричі вдень: сніданок, обід (полуденок) та вечеря. Завжди був хліб, молоко, варення. На сніданок переважно була каша або ячня з молоком та чай. На обід перша та друга страв. На полуденок було молоко з хлібом і варенням, або яблуко. На вечерю зазвичай була картопля з котлетою чи ковбасою, салат. На свята готувались голубці, холодець, вареники, пельмені.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

У школі був медичний кабінет та медсестра, до неї ми зверталися при болях в животі чи коли голова боліла, вона надавала першу допомогу, а при серйозніших випадках викликала швидку допомогу. Два рази на рік у школі проводився стоматологічний кабінет, всі учні проходили обстеження. Медичні огляди проводилися раз у рік – на початку навчального року, які проводилися професійними лікарями – педіатром, хірургом, невропатологом, лором (від. авт. – отоларинголог) та окулістом.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

Шкільна форма була обов'язковою для всіх. Купували у магазині і коштувала до 12 крб. У святкові дні дівчата замінювали повсякденні чорні фартухи на білі, а хлопці були в білих сорочках.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

У молодших класах всіх дітей стригли «під хлопчика», не пригадаю для чого, але це мені найбільше запам'яталося. У старшій школі дівчата могли носити хвостики або заплітати волосся у коси. Головною умовою було те, щоб волосся не падало на очі.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всі підручники видавалися в школі на початку навчального року, зошити купували самі, коштували 2 коп. у канцелярії. Книжок-хрестоматій по зарубіжній та українській літературі не було в наявності у школі, тому їх можна було купувати у книгарнях або ж брати у місцевій бібліотеці.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Пропускати заняття у школі було заборонено, лише під час хвороби, але повинні були надати довідку від лікаря. Якщо поважна причина пропуску, то батьки повинні мали повідомити про причину відсутності дитини у школі дзвінком або запискою. Учні, котрі приймали участь у олімпіадах, конкурсах або спортивних змаганнях, звільнялися від занять на момент проведення олімпіади / змагання дирекцією школи.

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

У молодших класах домашнє завдання виконувала на групі продовженого дня. У старших класах на виконання домашнього завдання витрачала 3-5 годин.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Матеріальних потреб котрі б заважали відвідувати школу не було.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

У молодших класах кишенькові гроші, що давали батьки, йшли на сметанники і бутерброди у шкільній їдальні – 15-20 копійок в день. У старших класах сума збільшилась до 50 копійок в день.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

До 6-го класу новорічні подарунки давали безкоштовно.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

До 3-го класу, ми винаймали одну кімнату у будинку. У 3-му класі ми переїхали до власної трьохкімнатної квартири, де в мене була своя кімната, стіл, шафа та ліжко.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

У школі щотижня проводилась виховна година з класним керівником. Кожного понеділка на 6-му уроці проводилась політінформація, де учні розповідали про те, що сталось за тиждень у світі та країні. Часто до свят проводились зустрічі з ветеранами ВВВ і партизанського руху, а також літературні вечори. Найбільше запам'ятались зустрічі з учасниками партизанського руху під час війни на Рівненщині і Волині.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Щороку у старших класах організовували поїздки в Хотинь (Білорусія), місто-герой Брест, Мінськ, урочище Лопатень, до стоянки партизанського загону Медведєва. Організовувалися екскурсії у краєзнавчі музеї, на завод високовольтної апаратури, льонокомбінат, РПО Азот та ін.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

У кіно ходили на перегляд фільмів по шкільній програмі та дитячі фільми. Учні шкіл відвідували драмтеатр та вистави лялькового театру, для молодших школярів, показували безпосередньо у школі.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Я активно користувалися шкільною бібліотекою. Дуже популярною була фантастика та пригодницька література, яку я також читала. Серед книг, котрі вплинули на мій світогляд були «Сто років тому вперед» К. Буличова та « Овід» Е. Войнича.

- *Які дитячі журнали/ газети читали?*

Із журналів я пам'ятаю «Малютко», «Барівнок» та «Мурзилка», а у старших класах журнал «Піонерія».

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Переможцям олімпіад та конкурсів, відмінникам у навчанні, дітям із багатодітних сімей, малозабезпечених сімей надавалися путівки на відпочинок у табори « Артек», «Молода Гвардія», від підприємств і організацій міста.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

Я відвідувала досить багато гуртків: міський гурток «Інтернаціональної дружби» при дитячому кінотеатрі «Юність», де ми вели листування з однолітками з інших соціалістичних країн; хор «Ровенські дзвіночки» при Будинку піонерів, де також ходила на гурток «Гусарок», який приймав участь у демонстраціях до Жовтневих і Травневих свят; літературний гурток; спортивний гурток з легкої атлетики на стадіоні «Авангард»; ходила до художньої школи. Гуртки були безкоштовними, лише музична школа за окрему плату.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Відпочивши після уроків, я готувала домашнє завдання. Після чого виходила гуляти до своїх однолітків на вулицю, де ми грали в ігри «міста», «класики», «резинка», «хованки». У дитинстві мала дві ляльки для яких сама шила одяг. Також малювала ляльки на папері і вирізала їм одяг.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

Кожного року у підшефному колгоспі на зборі буряків ми проходили трудове навчання. На весняній практиці після школи відбувалось облагородження території школи – висадка квітів, дерев, кущів. В старших класах на уроках трудового навчання організовували лебедине озеро, яке зараз стало парком.

- *Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?*

Прийняття в Жовтенята проводилось у школі № 17, безпосередньо на урочистій лінійці. Прийняття у піонери проводилося біля пам'ятника Леніна, урочисто, для усіх піонерів міста. Галстуки на піонера пов'язували видатні, відомі люди міста, а в комсомол приймали у міськкомі комсомолі з врученням білетів керівником міста.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

Атеїстична пропаганда проводилася в школі, де вчителі проводили бесіди і час від часу школярі відвідували музей Атеїзму.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Тема релігії не піднімалась в сімейних обговореннях через статус батьків.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Церкву могла відвідувати тільки коли була в селі у бабусі.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Релігійні свята у нашій сім'ї не святкувалися.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Ніяких релігійних обрядів у сім'ї не дотримувалися.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

У дитинстві я мріяла стати модельєром. Нажаль мрія не здійснилась.

- Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя?

Чому?

Так. Було багато можливостей для саморозвитку, а також все було більше доступніше, ніж зараз.

- Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?

Не дивлячись на шестиденне навчання у школі, шкільні роки я вважаю «золотим» періодом мого життя.

- Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися? (Питання запропоноване учасницею опитування

О. Петраускас)

Великий вплив на мене мали вчителька історії та вчитель біології – мої класні керівники. Вчителька історії запам'яталась своєю доброзичливістю, а вчитель біології – суворим характером і прагненням великої віддачі від учня.

- Чи був вчитель для Вас авторитетом?

Так, був.

Додаток Б. 11.

Інтерв'ю з Соснюк Катерино Миколаївною

Інтерв'ю відбулося 08.07.2017 р.

Народилася 01.04.1968 р. в с. Коптівщина Овруцького р-ну, Житомирської обл. Освіта: середня спеціальна, медична сестра. Навчалася в Коптівщинській загальноосвітній школі (восьмирічна) з 1975 до 1983 рр. До школи пішла в 7 років, закінчила 8 класів.

Блок 1. Соціально-матеріально забезпечення дітей і підлітків.

- *Чи була школа у вашій місцевості та якого типу? Чи далеко знаходилася школа від Вашого дому? Як добиралися до школи? Чи були гуртожитки при школах для дітей з віддалених місцевостей? Чи були спеціалізовані класи у Вашій школі?*

Так, загальноосвітня восьмирічна школа, яка розміщувалася за 0,5 км. від дому, ходили пішки. Гуртожитків не було і спеціальних класів також.

- *На котру годину ходили до школи? Скільки змін навчання було у Вашій школі? Скільки було уроків вдень?*

В школу ходили на 9:00, навчання проходило в одну зміну по 6 уроків щодня, включаючи суботу.

- *Чи було розповсюджене таке явище як репетиторство?*

Не було.

- *Чи було харчування в школі? Безкоштовне чи платне? Скільки раз харчувалися? Яке меню було в шкільній їдальні?*

Харчування було платне, яке коштувало близько 15-20 коп. за обід. Харчувалися по бажанню. Було перше, друге, компот, чай, булочки.

- *Як харчувалися вдома? Що їли на свята, а що кожного дня?*

В різні дні ми їли борщ, суп, вареники, картоплю, каші, молочні продукти, м'ясо, сало, рибу, огірки, помідори, яйця і ще багато продуктів, переважно те, що вдома. На свята були різні ковбаси домашнього

приготування, запечене м'ясо та риба, млинці з різною начинкою, цукерки, печиво, солодкі напої.

- *Чи проводилися в школі медичні огляди? Як часто? Які лікарі були присутніми на медичному огляді?*

Щорічно у вересні проводився медогляд терапевтом (педіатром), хірургом, а також фельдшером медпункту. В разі виявлення хвороби направлялися в районну поліклініку.

- *Який одяг вдягали в школу? Купували чи шили?*

До школи обов'язково ходили в шкільній формі, яка складалася з коричневого плаття, білого – святкового, та чорного – повсякденного фартуха, а також білі гольфи. Форму купували.

- *Які зачіски робили? Хто робив?*

Волосся було заплетене в косу або зібране у хвостик, на свята обов'язково білі банти. Зазвичай це все робила мама, а в старшому віці – сама.

- *Чи вистачало підручників та зошитів? Якщо ні то яких саме?*

Всього вистачало. Підручники видавались в повному обсязі.

- *Чи пропускали уроки в школі? З яких причин?*

Заняття в школі пропускала рідко і лише з поважних причин (по хворобі).

- *Скільки часу відводили на виконання домашнього завдання?*

1-2 години.

- *Які матеріальні потреби заважали відвідувати школу?*

Ніякі. Все було в достатку.

- *Чи давали батьки гроші? На що їх витрачали?*

Так, давали. Витрачала їх на харчування, солодощі, на придбання шкільного інвентарю (лінійка, ручка), ходила в кіно.

- *Чи отримували подарунки на Новорічні свята в школі?*

Так, але не пам'ятаю вже які, в школі точно цукерки.

- *Опишіть житлово-побутові умови у яких проходило Ваше дитинство?*

Приватний будинок, який складався з 5-ти кімнат, літньої кухні, приміщень для утримання домашніх тварин, присадибної ділянки та садка. У побуті використовувалися велосипеди, мотоцикл, машина, трактор на якому працював батько в колгоспі.

Блок 2. Соціокультурна складова повсякденного життя.

- *Які виховні заходи проводилися в школі? В яких приймали участь? Які найбільше запам'яталися? Які заходи з патріотичного чи військово-патріотичного виховання проводилися?*

Кожної суботи проводилися виховні години, «суботники», лінійки кожного понеділка, а також святкові заходи, присвячені різним святковим подіям (Дня перемоги, Жовтневої революції, Дня народження Леніна і т.п.). В школі проводилися вечори, присвячені поетам та визначним діячам культури та мистецтва.

- *Чи організовувалися поїздки, екскурсії? Куди їздили/ходили? Як часто?*

Організовувалися походи по місцях бойової та партизанської слави, до музеїв, екскурсії в Київ, Житомир, Брест (Білорусь). Ходили в походи з ночівлею в Білорусь та в сусідні області. Ходили на екскурсії до лісу, в кар'єр. В молодших класах були екскурсії на ферму, де ознайолювали з господарською працею. Все це організовувалося під час літніх канікул та практики.

- *Чи ходили до театру/кінотеатру? Які фільми/вистави показували?*

Ходили до клубу дивитися кіно, там також транслювалися мультфільми та фільми для дітей. Показували фільми про ВВВ, Жовтневу революцію, колективізацію та освоєння цілини.

- *Чи відвідували бібліотеку (шкільну, місцеву)? Яку літературу читали? Чи були такі книги, які змінили ваш внутрішній світ?*

Відвідувала шкільну та місцеву бібліотеку. Читали про Павлика Морозова, Чапаєва, різну художню літературу. На мене дуже вплинула книга «Баранкин будь человеком».

- *Які дитячі журнали/ газети читали?*

Журнал «Незнайка», «Юний натураліст», «Мурзилка», «Перець», «Крокодил», «Веселые ребята».

- *Чи надавали вам путівки від школи на відпочинок? Куди їздили відпочивати?*

Путівки давали в дитячі табори, які знаходилися при школах, або в сусідніх селах, районних центрах.

- *Чи відвідували гуртки, навчалися в позашкільному навчальному закладі? Розкажіть як відбувалося навчання в них?*

Відвідувала спортивну секцію, гуртки «Умілі руки», «Домогосподарка», де навчилася вишивати, шити, робити оригами.

- *Як проводили вільний час після уроків? В які ігри грали? Які іграшки у вас були?*

Після школи робила уроки, допомагала батькам по господарству, ходила в ліс за ягодами та грибами, каталася на велосипеді, грала в ігри з м'ячем – «вишибало», «пекар», «третій зайвий», «квач», «опаланта». В дитинстві в мене були ляльки, машинки.

- *Чи здійснювалося трудове або політехнічне навчання у вашій школі? Де його проводили для вас?*

Трудовим навчанням займалися на присадибній ділянці, де вирощували овочі, які потім використовувалися для приготування шкільних обідів.

Як відбувалося прийняття в жовтенята / піонери / комсомольці?

При прийомі в жовтенята видавалися п'ятикутні зірки, які обов'язково носили прикріплені на одязі. Коли вступали в піонери нам видавалися червоні трикутні галстуки, що означав частина державного символу (які

обов'язково носили пов'язними на шиї). Прийняття було урочистим на святковій лінійці. В комсольці спочатку приймалися в школі, ми вивчали статут ВЛКСМ, а потім в районі складали «іспит» по статуту ВЛКСМ, де видавали значок комсомольця з портретом Леніна.

- *Як здійснювалася атеїстична пропаганда? Чи проводилися бесіди?*

На атеїстичну тему проводилися виховні години та бесіди, заборонялося ходити до церкви.

- *Яке у Вас було відношення до релігії?*

Позитивне.

- *Чи відвідували церкву? Чи вірили в Бога?*

Церкву відвідували таємно, в Бога вірували.

- *Чи святкували релігійні свята у Вашій сім'ї: Різдво, Великдень та ін.?*

Сім'я святкувала всі релігійні православні свята.

- *Чи дотримувалися релігійних обрядів? Яких саме?*

Дотримувалися хрещення, вінчання, святити Пасху, яблука.

- *Ким у дитинстві мріяли стати? Чи здійснилася ваша мрія?*

Мріяла стати медиком, що і здійснилося.

- *Чи вважаєте своє дитинство щасливим періодом життя?*

Чому?

Вважаю, що так. Я виросла у благополучній сім'ї, батьки мене любили і забезпечувала всім необхідним, по можливості виконували мої бажання, прищеплювали любов до оточуючих мене людей та навколишнього середовища.

- *Як ви оцінюєте шкільні роки у Вашому житті?*

В мене були щасливі, пізнавальні та цікаві шкільні роки.

- *Які вчителі найбільше вплинули на Ваш світогляд? Чим запам'яталися?*

Моя перша вчителька Галина Миколаївна. Потім класний керівник, вчителька української мови та літератури, Надія Антонівна, а також вчитель англійської мови Ірина Аркадіївна. Запам'яталися умінням знайти спільну мову з кожною дитиною, доброзичливістю, відповідальністю до своєї праці.

- *Чи був вчитель для Вас авторитетом?*

Так, був і є.

ДОДАТОК В.

Загальна чисельність їдалень та буфетів при школах УРСР

[5, 24, 40, 73, 78, 79]

Забезпечення шкіл їдальнями та буфетами		1964-1965 н. р.		1969-1970 н. р.		1974-1975 н. р.		1979-1980 н. р.		1984-1985 н. р.	
		Шт.	%	Шт.	%	Шт.	%	Шт.	%	Шт.	%
По республіці		17 958	100%	17 983	100%	17 784	100%	17 843	100%	17 862	100%
Сільські школи	Разом	12 117	70.81%	12 532	69.7%	12 452	70%	12 610	70.67%	12 423	69.54%
	Початкові школи	998	9.9%	1 047	5.8%	836	5%	722	4.05%	752	4.2%
	Середні школи	11 119	61.91%	11 485	63.9%	11 616	65%	11 888	66.62%	11 671	65.33%
Міські школи	Разом	5 841	29.19%	5 454	30.3%	5 332	30%	5 233	29.33%	5 439	30.46%

ДОДАТОК Д.

Загальна кількість дітей охоплених в гуртковій (позашкільній) роботі

[3, 20, 29, 37, 77, 498]

Показники	1966 р.		1972 р.		1980 р.		1983 р.	
	гуртків	охоплен о	Гуртк ів	охоплен о	гурткі в	охоплен о	гурткі в	охоплен о
Кількість/всього	18 965	376 659	23 172	472 577	47890	800 256	65692	1 426 069
Палаці піонерів	2 433	53 562	3 982	84 185	5 789	96 674	8 120	148 843
Будинки піонерів	11 196	244 621	12 089	263 972	25 759	458 070	35 215	619 316
Станції технічної творчості	2 083	39 518	4 196	67 944	9 214	128 489	13 002	189 268
Станції юних натуралістів	1 476	25 000	2 193	37 188	4 137	64 059	6 553	101 343
Екскурсійно- туристські станції	546	10 000	625	10 680	952	14 095	1 189	219 706
Дитячі парки	165	2 970	141	2 538	189	15 044	969	27 453
Флотилії			242	4 581	379	7 174	636	11 427
Дитячі стадіони, спортивні школи	68	2 005	52	1 533	17	276	8	
Інші типи позашкільних навчальних закладів	82	988	329	1 489	1 833	16 375	-	108 713

ДОДАТОК Ж.

**Загальна чисельність дітей охоплених організованим відпочинком
під час літніх каніку [36, 71, 73, 75, 76, 498]**

Область	1965	1969	1972	1987
Вінницька	152500	226304	127450	164987
Волинська	32495	36581	94811	117600
Дніпропетровська	223605	90915	391957	261500
Донецька	543515	295070	261717	336800
Житомирська	37959	50509	84146	115800
Закарпатська		76825	76407	99700
Запорізька	168800	241566	99200	149900
Івано- Франківська	30150	188305	191373	124860
Київська	85679	119069	174328	164520
Кіровоградська	75779	140137	96348	113870
Кримська	45600	118509	113765	207600
Луганська	107599	141990	151328	166800
Львівська	65070	171680	168436	152340
Миколаївська	45263	76093	97611	138630
Одеська	307000	291712	316920	237860
Полтавська	64181	195038	200620	133570
Рівненська	27621	37210	41347	99609
Сумська	37372	124070	195910	139609
Тернопільська	24420	53093	76000	100808
Харківська	70425	142111	116000	227980
Херсонська	57473	110306	111312	113790
Хмельницька	154080	180785	203198	144980
Черкаська	188835	103232	102019	135689
Чернівецька	57890	62411	61227	83567
Чернігівська	33571	70030-	76279	102750
м. Київ	96323	116105	133712	243809
м. Севастополь		31950	21000	52780
Всього по Україні	2733205	3515263	3784421	4124921

ДОДАТОК 3.

Зовнішній вигляд школярів

Фото. 1. Форма учениць – святковий варіант, 1978 р.

Фото. 2 Форма хлопців – повсякденна та святкова, 1978 р.

Джерело: Приватна колекція К. Соснюк

Фото. 3 Учень 1-го класу, 1985 р.

Фото. 4. Учень 1-го класу, вступ до жовтень, 1986 р.

Джерело: Приватна колекція В. Тищенко

Фото 5. Випускниця 10 класу, 1984 р.

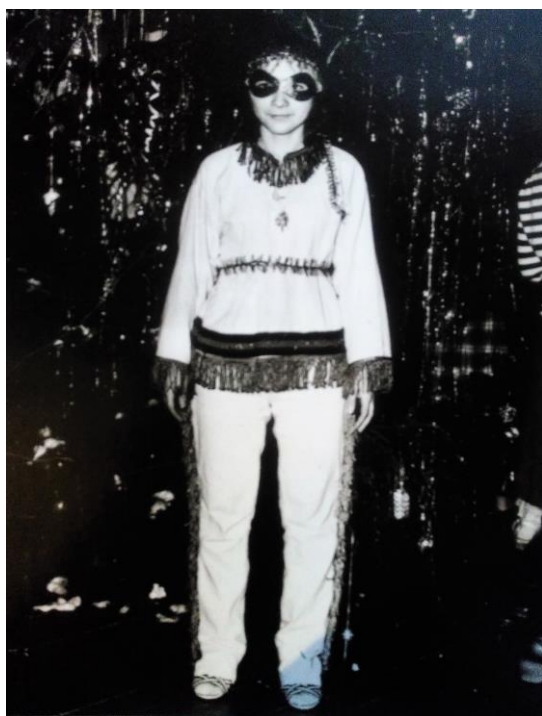

Фото. 6. Випускний клас, 1986 р.

Джерело: Приватна колекція В. Тищенко

Фото. 7. Новорічний карнавал, 1985 р.

Джерело: Приватна колекція В. Тищенко

Додаток Й.
Шкільне повсякдення дітей

Фото 8. Чергування в класі

Фото. 9. Робота на пришкільній ділянці

Фото. 10. Допомога колгоспу в зборі урожаю

Джерело: Приватна колекція Т. Сотник

Фото. 11. Військово-спортивна гра «Зірниця»

Джерело: Приватна колекція Л. Кушим

Додаток К.

Атеїстичне виховання молоді

Мал. 11. Антирелігійна пропаганда в СРСР

Джерело: Інтернет-ресурс – Режим доступу:

<http://badbeliever.livejournal.com/28297.html> (дата зверення 09.10.2017)

Додаток Л.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та це видання від усіх інших	Кількість друкованих аркушів	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних науко метричних баз:</i>				
1.	Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд	Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 13. – К., 2015. – С. 252-257	0,24	-
2.	Літній відпочинок у повсякденному житті школярів радянської України в часи «застою»	Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. Ч. 4. – Тернопіль, 2015. – С. 67-70	0,2	-
3.	Організація харчування школярів Української РСР в 1965-1985 рр.	Вісник аграрної історії: науковий журнал. – Випуск 11-12. – К., 2015. – С.134-140	0,27	-
4.	Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР 1965–1985 рр.	Гілея: науковий вісник. Зб. Наук. праць. – Вип. 105 (№2). – К., 2016. – С. 79-84	0,24	-
5.	Стан медичного обслуговування та повсякденна гігієна учнівської молоді України доби «застою»	Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К., 2016. – С. 56-65.	0,39	-
6.	Трудове профільне навчання учнівської молоді в Україні 60–80-ті рр. ХХ ст.	Науковий вісник Запорізького національного університету. – Вип. 46. – Запоріжжя, 2016 – С. 278-282	0,13	-

7.	Державна політики щодо дітей і підлітків Української РСР 1960-1980-ті рр.	Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 122 (№7). – К., 2017. – С. 78-81	0,12	-
<i>Публікації, що додатково відображають результати досліджень</i>				
8.	Роль естетичного виховання школярів Української РСР в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр.	XXXI Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя». – Запоріжжя, 2015. – С. 3-5.	0,15	-
9.	Трудове виховання в повсякденному житті школи Української РСР 1960-ті-1980-ті рр.	V щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки». – К., 2015 – С. 14-19.	0,25	-
10.	Дозвілля школярів м. Києва в 1965–1985 рр.	Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики для суспільних наук». – Львів, 2015. – С. 65-67.	0,13	Стоян Т. А.
11.	Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. XX ст.): сучасна українська історіографія	Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень». – Дніпропетровськ, 2015. – С. 10-15.	0,24	-